

Малкъар жазычуланы суратлау-адабият, жамауат-санат журналлары

1958 жылдан бери чыгъады. № 5 (147) сентябрь - октябрь 2009 ж.

Учредительле –

КЪМР-ни Информация коммуникацияла,
жамауат биригиуле эмда жаш тѐлю бла ишлени министерствосу,
Жазычуларыны союзу

Баш редакторну орунунда
Додулары Аскер

Редколлегия:

Бепайланы Муталип
Гадийланы Ибрагим
Гуртуланы Салих
(бѐлюмню редактору)
Ёлмезланы Мурадин
(жууашлы секретарь)

Зумакъулланы Танзиля
Мызыланы Къаншаубий
Созайланы Ахмат
Тѐппеланы Алим
Толгъурланы Зейтун
Шауаланы Хасан

ЭЛБРУС
МИНГИ ТАУ

НАЛЬЧИК – 2009

Мен назмула жазып эртте башлагъанма. Андан бери эки жыйырма бла он жыл болады. Ал заманда мен аланы адамланы тилеклери бла жазыучу эдим. Манга кеси эллиерибиз, башха эмиле да келиучю эдиле. Аладан кими кесини бушуууну, кими къууанчыны юсюнден жыр этерими тилеучю эди. Мен а жыр эте эдим. Мени жырларымы къууанчда, бушууда да жырлай эдиле. Кертиди, мен ол заманда асламында бушуулу жырла тагъа эдим, нек десегиз, таулуланы жашауларында къууанчдан эсе, бушуу кеп болгъанды.

*Кязим.
Нальчик, 1940 жыл, 6-чы июнь.*

КЪУЛИЙЛАНЫ
Къйсын

АЛТЫН СЫБЫЗГЫ

поэмадан

Алгъынча зыбыр сакъалынга
 Жыягъымы кысып турургъа,
 Таугъа къарагъан киби, санга
 Энтта да жангыдан къараргъа,
 Мен тауну къатында олтургъан
 Киби, къатында олтурургъа,
 Сен энтта Шыкъыда сау тургъан
 Киби, сёзюмю да айтыргъа
 Эркин эт, Кязим, жокъча ёлюм,
 Биз бирге барлыкъча жай тарда,
 Къарарыкъча биз, бирге келип,
 Акъ булут аугъанына кырдан,
 Экибиз да барлыкъча бирге
 Бызынгыдан ёрлеген жолда,
 Къарап турлукъча къар ингирге,
 Кёп игиликле сакълай андан;
 Бирге къарарыкъча экибиз
 Бахчала къазылгъанларына.
 Бирге къууанырыкъ киби биз
 Тюртюле къызаргъанларына,
 Экибиз да кёрлюкча бирге
 Дых-Таугъа жатхан ашхاملаны,
 Жарсыуун этерикча бирге
 Бери къайтмай къалгъанланы,
 Юйге къайтмай къалгъанланы.
 Аладан бири болдунг кесинг!
 Къар энтта жабады жолланы...

ОТАРЛАНЫ
Керим

КЯЗИМНИ ЖУУАБЫ

«Тюзлюк кюрешинде кыйналыргъа тюшер,
Тюшдю эсе – чыда! Чыдамай болмаз эр.
Терс кюрешсин, жалкъасын кыйырып,
Терсни, тюзню да халкъ кеси айырыр.

Ол биледи ишге тюз багъа бере:
Терсни терс ишин, тюзню тюз ишин кере...» –
Деген эди Кязим манга бир заманда,
Мен терс даучуладан тарыгъа баргъанда.

1957 ж.

ШЫКЪЫ

Эски кыбырлача, турады Шыкы,
Карталада да жазылмайды аты.
Кыыш туманча басханда да жукъу,
Ёчюлмейди Поэзияны оту.

Буслийманла Меккагъа жюрюгенча,
Жолугъур онг жокъда аны кесине,
Жолоучула жауунда жибигенча,
Терлеп чыгъадыла Гюрбежисине...

Шыкы эли! Не Кязимни, не сени
Терслигигиз жокъду тюзлюк аллында.
Къадар кеси тартсын сюдге терслени,
Барындан да кыаты жууап алыргъа!..

ЗУМАКЪ УЛЛАНЫ
Танзиля

ШАЙЫРЛАНЫ ШАЙЫРЫ

... Мында – жерде, кёкде да,
 Ачыу сынатмаз ючюн,
 Кирдими башха жерге,
 Жерин жиятмаз ючюн?
 Ол не жерледе кьалды,
 Сансыз кьабыр, кюл болуп
 Сёзю келирин билмей
 Малкьарына – кюн болуп.
 Кязим, тюйдюнг таш, темир,
 Жюрегинг жана-жана.
 Шукур, кьуруп кьалмады
 Жырынг туугьан от жагьа!
 Жыкьдынг кёп
     кьыйынлыкьны,
 Болмай махтау жалчысы,
 Андан болдунг дуняда
 Халкьымы жыр башчысы!..
 Кязим, жырны сенича
 Халкьымда ким тагьалыр?
 Халкьны татлы тилинде
 Сенича ким кьалалыр?
 Мирзеуге да ушадынг –
 Тирмен ташда бурулгьан.
 Жугьутургьа да ушадынг –
 Бычакь аузунда тургьан.
 Не кьалды бу дуняда,

Кязим, сени сынамагьан!
 Сен – Малкьарны кьадары...
 Халкьымы акьылманы,
 Жарасыны дарманы!
 Санга борчлулай кьалды
 Малкьарны хар адамы.
 Сёзюнгю халкьгьа бердинг,
 Зат сурамай хакьына.
 Саугьа угьай – алмадынг
 Кьабыр орун окьуна.
 Андан жазылгьан болмаз
 Кьабырлада атынг да.
 Жанынг – халкьынгда сени,
 Шукур – сауду халкьынг да!
 Жаралы жугьутур да
 Турады саппа-саулай,
 Отдан, окьдан кьутулуп,
 Санга махтаула сайлай.
 Чорбат чыпчыкь, таш, агьач –
 Сен буюргьан жашаргьа, –
 Кьоярмелле да санга
 Бу дуняны ташларгьа!
 Сау бол, Кязим – акьылман!
 Малкьарымы махтауу!
 Шайырланы шайыры!
 О, закый халал таулу!

КЯЗИМ БЛА КЪАЙСЫН

Бюгюн биз закий поэт, айтхылыкь гуманист Мечиланы Беккини жашы Кязим туугъанлы 150-жыллыгъын белгилейбиз. Ол бизни ниет жашаубузгъа ёлломсюз назмула бла поэмала жазгъан адамча, эм акъылманча, малкъар халкъны историясына уа айтып тауусмазча социальный феноменча да киргенди.

Мечиланы Кязимни культура-история байлыгы XIX ёмюрню экинчи жарымы эмда XX ёмюрню биринчи жарымы ары кирген сау историялы эпохады. «Культура байлыкь, - дегенди белгили французлу физик эм жамауат къуллукьчу Ф. Жолио Кюри, - адам улуна таркъаймазлыкь шауданды».

Белгилисича, башхалагъа ушамагъан кючлю инсан – ол жамауат халланы бирикдирилгенди. История болум фахмулу эмда акъыллы адамланы жамауат-политика, культура жашауну ал тизгинлерине чыгъарады. Ол заманны излеми болады.

Малкъар халкъны культурасыны историясында Мечиланы Кязим бла Къулийланы Къайсын аллай айырмалы адамла болгъандыла. Кязим – XIX ёмюрню биринчи жарымында, Къайсын а XX ёмюрню экинчи жарымында.

Белгили къзаклы жазычу Сафуан Шаймердинов 1977 жылда былай жазгъанды: «Малкъарны жерини деменгили эмда огъурлу жашы – сени, 60-жыллыгъынг бла къызыу алгъышлайма, жигит малкъар халкъны быллай гитче жеринде аллай деменгили фахму барды – ол а Къайсынды. Ол фахмусу, огъурлулугъу кесини халкъына, саулай да адам улуна керти суймекликни юлгюсюдо».

Мечиланы Кязимни бла Къулийланы Къайсынны малкъар халкъны ниет жашауунда кезиулери историяны излеми болгъанды. Ала, айырмалы инсанлача, историяны къыйын жолларында къуралгъандыла. Кязим социальный къыйынлыкъланы кёзю бла кёргенди: биринчи дуния урушну бла Октябрь революцияны, Къайсын а – Уллу Ата журт урушха къатышханды. Экиси да халкъны туугъан жерлеринден кёчюрюуню кюйсюзлогюн, миллетни сыйын-даражасын тюшюрюуню, ыспассыз этиуню сынагъандыла.

Кязимни бла Къайсынны поэзияларында заманны культурасы малкъар халкъны суратлау литературасыны айныууну сау историялы кезиун кёргюзтеди. Аланы чыгъармаларын окъуй, литературабыз битеу да адам улуну культурасына къошулгъанын билебиз. Ол геокультура кенгликде керти да алгъа ычхыныу эди.

Табийгъат да, Аллах да малкъар халкъгъа фахмулу адамланы къызгъанмай бергендиле. Былайда Космос бла Табийгъат жерге фахмуну битеу халкъланы барысына да, уллуларына, гитчелерине да, бир кибик биомагнит нюрлери бла жибереди. Анга дуния культураны айныууну историясы шагъатлыкь этеди. Дунияда фахмусуз халкъ жокьду, халкъланы барысы да фахмулудула, ала битеу дуния культурагъа аз, кёп болса да кеслерини юлюшлерин къошхандыла. Халкъда айтылгъаныча, гитче

жулдузла да кёкню жарытадыла – деп, адам саны азыракъ болгъан халкъла да дуняны суратлау культурасын байкъландырадыла.

Кязим бла Къайсын геокультурада кенгликни созууда малкъар халкъны культурасыны историясында уллу магъананы тутхан, айтып-айталмазча феноменледиле. Бу эки закий поэтни хайырындан малкъар литература битеу дуня суратлау культураны системасына киргенди, алай бла уа ол шёндюгюлю цивилизацияны къолайына айланнганды. Андады Мечи улуну бла Къулий улуну бизни халкъыбызны историясыны аллында уллу къыйынлары.

Устазы, сохтасы да кеси халкъыны тийишли жашлары эмда кеслери жашагъан историялы эпоханы чынтты гражданлары болгъандыла.

Мечиланы Кязим малкъар халкъны этнический сезимине эмда аны дунягъа кёз къарамын бла дуняны кёре билиуюн къураугъа уллу себеплик этгенди. Аны бек магъаналы къыйынларындан бири да ма андады. Ол жамауат жашаугъа бек уллу намысы жюрюген инсанча киргенди, кеси халкъыны излеми эмда кюсеую бла жашагъанды. Кязим бир затдан да къоркъа билмеген, уллу акъыл байлыгъы, кишилиги да болгъан адам эди. Ол жалынчакълыкъны кёрюп болмагъан, акъылында болгъанны айтыргъа артха салмагъан, аз да бир тюрлю кёзбау эте билмеген, кесини намысын-сыйын сакълай билген адам болгъанды. Биз ма ол затлада кёребиз назмучуну кишилигин, эрлигин, бюгюле, тобукълана билмеген батырлыгъын да. Кязим тау бийлени зорлукъларына, халкъгъа ала этген артыкълыкыгъа къажау сюелгенди. Ол 1912 жылда окъуна былай жазгъанды:

*Бюгюн Сюйюнч улу жарлы Ахматны,
Мужура бла уруп, башын жаргъанды.
Мени жюрегиме да ол мужура
Ёмюрге сау болмаз жара салгъанды.*

Аны «Махтанчакъ бий улуна» деген назмусунда да поэтни ёхтем ауазы эштиледи.

*Бийикден къарайса сен,
Неге махтанаса сен?
Киши къыйынын ашап,
Келесиз дайым жашап.*

*«Тенг бол!» - деп, тилемейме,
Жалынсанг да – тенг болмам.
Мен, бир сёзюмю берип,
Сау тукъумунгу алмам.*

Къулийланы Къайсын «Фахму эм акъылманлыкъ» деген статьясында былай жазгъанды: «Кязим зорлукъну кёрюп болмагъанды, байланы алларында ол бир заманда да баш урмагъанды. Ол хар заманда да тюзлюк жанлы болгъанды, къоркъа билмегенди, халкъ экиге юлешиннген класс

обществода уа, фахму бла батырлыкь къаманы эки да жютю жанына ушайдыла. Бу оюм Кязимни къалай жашагъанын эмда ол къаллай адам болгъанын кѣргюзтеди».

Мечи улуну поэзиясы бир затха эркинлиги болмагъан, терен тау тарлада ынчагъаны эштилген халкъны къорууларгъа керек болгъан историялы кезиуде жаратылгъанды. Ол кесини поэзиясы бла халкъны сезимин къозгъагъанды, ниет-къылыкь жаны бла башха кѣп халкъла да алгъа баргъан жолгъа бургъанды. Алай бла Кязим суратлау литератураны къурауну жолун салгъанды. Ол малкъар халкъны историясында алгъа барыуну бир заманда да болмагъанча деменгили атламы болгъанды.

Поэт зорлукъгъа, кюйсюзлюкге тѣзюп болмагъанды, хар заманда да урунган халкъны къоруулаучусу болгъанды. Анга ма бу тизгинле да шагъатлыкь этедиле:

*Къарыусузгъа хайырым тийсин деп,
Эски гюрбежиде темир тюеме.
Халкъыма жетген азаплыкьны кѣрюп,
Гюрбежиде, кѣмюрча, кюеме.*

Бу аламат ёлломсюз тизгинле табийгъатны ариулугъуну, шошлугъуну къоюнунда жаратылмагъандыла, назмучу кесини гюрбежисинде къызгъан темирни тюйген кезиуде жаратылгъандыла. Ала аллай жарсыу бла жазылгъандыла, поэтни жюрегине ауур жара тюшгенча. Алада аны къайгъылары айтылгъандыла, анга кѣре уа халкъны осал жашауун ангылагъан къыйын тюйюлдю. Бу назму поэтни –гуманистни жюрегини теренинден келген от ырхыгъа ушайды. Ол бек кючлю, адамны аркъа жиклерин титиретген, философия, адеп-къылыкь жаны бла да оюмуну теренлиги кѣргюзтюлген назмуду. Аны жюрегинг къозгъалмай окъургъа къыйынды. Бу ёлломсюз тизгинлери ючюн аны аллында баш урама, миллет сезимни бла миллет ниетлени жая, бизни халкъыбызны насийхатчысы болгъан Кязимни деу фахмусуна уллу хурмет этгеними айтыргъа сюеме. Халкъны аллында аны уллу намысы, сыйы жюрюгени да андан болгъанды. Ол бек биринчи жерге намысны, тюзлюкню, огъурлулукъну, адамгъа хурмет эте билиуню, халкъланы араларында гуманизмни бла шуёхлукъну ниетлери жюрюрлерин салгъанды. Мечи улуну ангылауна кѣре, адеп-къылыкь битеу халкъланы барысына да тийишли затды. Битеу адам улуна керекли адеплиликни бла ариу кылыкьлыкьлыкьны мурдорун сала келген, бурунгулу грекли философ Сократча, анда да битеулю адам улуна керекли ышанла болгъандыла – деп айтыргъа сюеме. Сократ барысы да бир жорукь бла – социальный тюзлюкню жоругъу бла жашаргъа эмда анга кѣре башчылыкь этерге керекдиле – дегенди. Кязим да алай сагъыш этгенди, ол затха къалай бла жетиширге боллугъуну жолун излегенди. 1910 жылда ол, жюреги къыйнала, былай жазгъанды:

*Тик таулада суула энишге кетелле,
Къыш къыямасы, сууугъу ётелле.*

*Алай кетмейди халкъымы къайгъысы,
Сау болмай турады эюрек жарасы.*

Былайда айтхылыкъ америкалы жазычу Уильям Фолкнерни литература жаны бла Нобельни саугъасын ала туруп айтхан сёзлерин келтирирге боллукъду: «Поэт бош алай, къая зынгырдауу болуп къалаллыкъ туююлдоу, ол адамгъа чыдаргъа эмда хорлап чыгъаргъа болушурукъ таянчакъ, чигинжи болуп сюелирге керекди».

Кязимни назмуларын окъуй, биз ол тилни уста билгенине сейир тамаша этебиз: тилини байлыгына, алаамат рифмаларына, тенгleshдириу сыфатларына, кёп метафораланы тауушлукъларына эмда адамны жашаууну къыйматын, бийик тауланы арасында – къаяла ичинде жашагъан уллу дуниядан айырылып, кеси халкъыны къадары ючюн аны жарсыуларын кёргюзтген философия оюмуну теренлигине. Аны юсюнден поэт былай жазгъанды:

*Жал борчум салып тузакъ,
Чабырым, тонум бузлап.
Мен жарлы элден узакъ
Турама, билмей бир зат.*

Кязим хар затха да жүреги къыйналгъан, жумушакъ адам болгъанды. Поэт Востокну къыралларына кетип, кёп заманны айланган кезиулеринде, къалайда да, къайда да халкъ жарлылыкъда жашагъанын кёрюп, кесини миллетини жашауун женгиллетиуню жолун излегенди. Жуукъдагъы востокну къыралларында жолоучулукъда айлана, поэт кесини жарсыуларыны юслеринден айтханды:

*Узакъ къалып тауларыбыз,
Къыйын болду сафарыбыз,
Арыдыла санларыбыз,
Аз къалдыла сауларыбыз.
Былай болду къадарыбыз,
Неди анга мадарыбыз.
Ийман излеп ажаашханбыз,
Эшитилirmi хапарыбыз?*

Кязимни назмуларында биз малкъар тилни бир алааматлыкъ тауушларын бла интонациясын кёребиз. Мечи улуну тилини усталыгы – малкъар поэзияны историясында анга дери хазна тюбемеген сейирлик затды. Поэтни тилини усталыгы алыкъа тинтилмеген проблемады. Ол лингвокультурология эм фольклор-философия жаны бла кесини тинтиу ишин бардырлыкъ алимлерин сакълайды. Кязимни поэзиясында бюгюнлюкде да этнокультура эм тил жаны бла башхалыкълары да тинтилмегенлей турадыла.

Мечиланы Кязимни культура-история байлыгы закий поэтни адеп-къылыкъ дерслерин социально-философия жаны бла терен оюм

этдириуню школуду. Туудукълагъа осуятча, ол улуу ниет байлыкъ къойгъанды. Бизни сёз устабызны мурдорун салгъан акъылманны поэзия тизгинлерине, ол кёзден къарап, тинтирге керекди. Бийик Бызынгы къаяны этегинде кечеги кёк аны тар ожагъындан азчыкъ кёрюннген гитче гюрбежиси битеу дуня магъананы тутхан оюмлары жаратылгъан, малкъар поэзияны шедеврлери къуралгъан чыгъармачылыкъны деменгили лабораториясы болгъанды. Ол темир туюген тёшно тауушу, аны оюмуну тазалыгъыны симфониясыча, аны тилини байлыгъы эмда ариулугъуча, назмулары бла бирге алапат тап келишгендиле.

Кязим малкъар тилни башха тюрк дуняны, Орта эм Жууукъ Востокну тиллери бла фольклор-философия эм лингвокультурология байламлыкъларын биринчи кере кёргюзтгенди. Бу жаны бла аны шаркъ тиллеге кёре энциклопедия билими болгъанды.

Кязимге Восток цивилизацияны бешиги эди дерге боллукъбуз. Араб эм перс тиллени иги билгенини хайырындан ол жууукъ эм Орта Востокну ниет культурасын терен ангылагъанды. Мечи улу Сауд Аравиягъа хаж къылыргъа кёп кере жолоучулукъгъа бара, бу эки улуу тилни билмегенлей, Востокну бурунгулу цивилизациясыны историясын бла культурасын билирге онг болмагъанын ангылагъанды. Ол кесини кёп назмуларын араб тилде жазгъанды. Бу уа халкъыны саны аз болгъан, бийик тауланы арасында гитче Шыкъы элде, битеудуня-историялы культура бла байламлыгъы болмай, улуу дунядан айырылып жашагъан келечисини суратлау литератураны историясында ол бек аз тубеген затды. Аланы барысы да, малкъар халкъны историясында бир заманда да болмагъан феноменча, аны улуу фахмусун кёргюзтедиле. Кязим, табийгъат кеси жаратхан акъыл токъмагъыча, фахмулу адам болгъанды. Семён Липкин «Мечиланы Кязимни тамашалыкъ ышанлары болгъандыла – дегенди. Ол башха тюрлю болумлада жашаса эди, кесини акъыл эм чыгъармачылыкъ онгларын толу кёргюзтюрюк эди».

Былайда малкъар халкъ кёлден чыгъармачылыкъны шедеврлерин къурагъанын белгилерге керекди. Аланы барысы да тёлюден тёлуге ёте келген деменгили ниет байлыкъдыла. Аны бла бирге тюрк тиллени проблемаларын тинтгенледен кёпле битеу тюрк тиллени бек эрттегилеринден бири малкъар тил болгъанын белгилегенлерин айтыргъа тийишлиди. Ол кесини тазалыгъын сакълагъанды, бу зат а алапат феноменди эмда тюрк тиллени тинтиуню ачхычыды. Аны юсюнден Л.Н. Гумилев, А.К. Боровков эм башха алимле жазгъандыла.

Малкъар халкъ кёп ёмюрлени ичинде, дуняны башха халкъларындан айырылып, кеси жашагъанын, ол а миллет кесини тилин, этнокультура энчиликлерин бла менталитетин сакълауда улуу магъананы тутханды. Алай бла малкъарлыла кеслерини этнокультура тёрелерине кирген тил мифлерин бла бай фольклорун сакълаялгъандыла. Миллет литература ол тюрлю историялы феноменден чыкыгъанды. Анга кёре уа Мечиланы Кязимни бла Къулийланы Къайсынны поэзияларыны мурдорлары да. Аны юсюнден Кязимни бла Къайсынны кёп тилманчлары да айтхандыла.

Бизни халкъыбыз Орта Азиядан бла Къазахстандан къайтхандан сора,

Къайсын Кязимни чыгъармачылыгы бла къаты кюрешип башлагъанды. Бизни литературабызны мурдорун салгъан, малкъар халкъны миллет феноменини юбилейин белгилер заманда уа, ол, битеу кесини ишлерин къоюп, Мечиланы Кязим туугъанлы 100-жыллыгыны юсюнден Советлени Юйюнде илму доклад этерге къыстау хазырланганды.

Мындан 50 жыл алгъа – 1959 жылда поэтни юбилейин биринчи кере белгилегендиле. Бу иште Къулийланы Шууаны жашы Къайсынны, аны къураучунуча, магъанасы айтып-айтмазча уллу эди. Ол иш малкъар халкъ туугъан жерине къайтхандан сора уллу культура-история магъананы тутханды. Къайсынны орус тилде «Свет народной души» деген доклады терен илму мурдорда жазылгъан эди эмда халкъны жюрегин къозгъагъан эди, нек дегенде, ол Мечи улуну поэтикалы фахмусун эмда малкъар литература-ны андан ары айныуунда аны магъанасын биринчи кере ачыкълагъан эди. «Кязим, - дегенди Къулий улу, - ол бизни халкъыбызны бетиди эмда ёхтем-лигиди. Ол Кавказны бек тауушлукъ поэтлеринден бириди, аны кёп халкъла билирге керекдиле».

– Ол тыш жерде ёлгенди, - деген эди Къайсын. – Аны къабырын туугъан жерини жауунлары жууаргъа, аны юсюне аны къарлары жауаргъа, аны юсю бла Элбрусдан Казбекге баргъан булутла учуп ётерге керек эдиле; кёк бийиклигинде аны поэмаларын окъуй баргъанча, тау къушла къанат къагып учаргъа керек эдиле. Къайсынны бу жюрекни къозгъагъан сёзлери Советлени Юйюню зальнда олтургъанланы барысын да сейир этдирген эдиле, ала аны алапат докладдына уллу эс буруп тынгылагъандыла.

Ол заманда къууанчлы ингирге къатышхан Къабарты-Малкъарны халкъ артисти Маммеланы Ибрагим былай айтхан эди: «Къулийланы Къайсынны юбилей докладдына биз барыбыз да солуубузну алмай тынгылагъан эдик. Ол малкъар халкъны туугъан жеринден кёчюргенлери Мечиланы Кязимге билмей тургъанлай келген уллу жюрек къыйынлыкъ, уллу палах эди дегенди. Кязим туугъан таулары Ушбаны, Казбекни, Минги тауну башлары къалай мудах болгъанларын кёзю бла кёргенди, къарт кишилени бла къарт къатынланы, тиширыуланы бла сабийлени жюрексинип жилигъанларын эшитгенди. Бу затланы барысына да ол бек жарсыгъанды, аны халал, огъурлу жюреги бу уллу къыйынлыкъга тёзмегенди. Кёп да бармай а, поэт ачыудан ёлгенди». Ол сёзледен сора мени кесими, башхаланы да кёз жашларыбыз акъгъан эдиле.

Къайсын, ораторча, кючлю селеше эди, Кязимни назмуларын кёлюнден окъуй эди, уллу залда олтургъанланы эслерин саулай да кесине бургъан эди. Кёпле Кязимни юсюнден, аны поэзиясыны юсюнден биринчи кере эшитген эдиле. Къулийланы Къайсын Мечиланы Кязимни жангыдан ачхан эди деп айтырча эди. Ол заманда депортацияны ке-зиюнде кёп жылланы сёз айтылмай эмда унутулуп тургъан малкъар халкъны жамауат-политика эм культура жашауунда бу доклад уллу магъананы тутхан эди.

1939 жылда Кязимни да, мени да СССР-ни Жазычуларыны со-юзуна членнге алгъанларын мен унутмагъанма. Биз бирге олтуруп, бирсилеча, тынгысыз болуп тургъан эдик. Ол жыйылыуда Москвадан келген Юрий Либединский да бар эди. Жазычуланы союзуна алгъанла-

ры бла ол бизни бек биринчи алгышлагъан эди.

Ахырында Къулийланы Къайсын малкъар халкъны суратлау культурасын окъуп билиуде жангы жол ачхан эди, - деп айтыргъа сюеме. Анга бек уллу ыспас этебиз».

Былайда Къулийланы Къайсын Мечиланы Кязимни бизни литературабызны мурдорун къурагъан адамныча, ёмюрлюк махтаулукъну сыйлы пьедесталына кётюргенден сора да, малкъар халкъны акъылманыча, терен оюмлу интеллект ёхтемлиги болгъанын да чертирге керекди.

Кёчгюнчюлюкню жылларында малкъарлыла Кязимни зикирлерин бир бирлерине кёлден айтып тургъандыла. Ала ол зикирледе ниет къытлыкъгъа, туугъан жерлерине термилиуге эмда тансыкылыкъгъа дарман, жюреклерине хошлукъ излегендиле.

История кёргюзтгеннге кёре, халкъны кючюн эмда таукеллигин къурутургъа жарамайды, аллай онг да жокъду. «Интеллект арыйды, – дегенди немецли философ А. Шопенгауэр, - таукеллиг а арымайды». Тюз айтылгъанды. Тюзлюк хорларыгъына малкъар халкъ къаты ийнанганды, темир эм къурч кибик, бюгюлмей тургъанды, ышаныуун тас этмегенди.

Мечиланы Кязим ниет-адеп-къылыкъ жаны бла кёп зикирле къурагъанды. Назмучу алада жашауну къыйматын, аны къысхалыгъын, бу дунияда бир зат да ёмюрлюк болмагъанын терен философия халда кёрюзтгенди. Бир киши да кесин ёмюрлюк сунмасын дегенди:

*Бир жан умут этмесин,
Бу дунияда жашаргъа, -
Узакъ, узун хар заман
Дуниядагъын ашаргъа.*

*Кимди ёлюмню сюйген,
Айтчы бир жууап манга?
Жюз минг жыл жашасанг да,
Ол кёп кёрюнмез санга.*

*Мен къоба тебиресем,
Чум таякъгъа таянып.
Анда боюн салырма,
Ёллюкме деп, ийнанып.*

Зикирле Кязимни поэзиясыны уллу ниет байлыгъы болгъан дин-философия шедеврлеридиле. Алада ол малкъар халкъны ниет культурасыны айныуунда дин-философия, социальный адеп-къылыкъ эм этика проблемаланы кёредди.

Зикирле назмучуну чыгъармачылыгъыны 25 процентине жууугъун тутадыла. Артыкъда «Дуния» деген зикири кимни да терен сагъыш этдиричады. Анда ол антология эм гносеология жаны бла жашауну бла дунияны бирлигини ёмюрлюк проблемаларына къарайды. Былайда ол жашау ёмюрлюк болмагъанын, хаух болгъанын, адам бу дуниягъа кел-

генича, кетген да этеригин айтады. Ол а битеу адам улуну жашауунда бола келген затды:

*Дуниягъа чыкъгъан адам
Сен ёлюмге хазыр бол.
Ёлюмге мадар билген –
Жууабын айтсынчы ол.
Дуниядан кетген адам –
Келмейди бери къайтып.
Не бек къоркъсакъ да, ёлюрбюз.
Не этеме муну айтып.*

Кязим малкъар халкъны историясына философия жаны бла ниет-адеп-къылыкъ проблемагъа биринчи кере къарагъанды. Аны хайырындан малкъарлыла бир цивилизациягъа, аны ниет кенглигине киргендиле. Ол малкъар халкъны дин жаны бла жарыкъландырыуда уллу магъананы тутханды. Ислам ниет-адеп-къылыкъ культураны, Фридрих Энгельс айтханнга кёре, адам улуну деменгили акъыл байлыгъы жаратхан Къуранны магъанасын социальный-философия жаны бла ангылауда да.

Жарсыугъа, Кязимни зикирлери орус тилли окъуучуну байлыкъларына айланырлары ючюн шёндюге дери да орус тилге кёчюрюлмегендиле. Ол а бизни бек уллу кемчилигибизди, назмучуну чыгъармачылыгъын окъууда бек уллу жартылыкъды.

Былайда Мечиланы Кязимни бла Къулийланы Къайсынны ниет байлыкъларын социальный-философия жаны бла терен тинтиуну биз алыкъа къолгъа алмагъаныбызны белгилерге сюеме. Бизни халкъыбызны битеу дуниягъа ма ол экиси махтаулу этгендиле. Биз кесибибизни деу жашларыбыз бла ёхтемленирге керекбиз. Аланы барысы да туудукъларыбызны алларында закий адамларыбызны атларын эстафета жарыгъыча элтирге борчлу этедиле. Кеси халкъыбызны аллында ол бизни миллет, граждан эм илму борчубузду. Ата-бабаларыбыз къойгъан ниет байлыкъ – ол тёлуден тёлуге ёте келген социальный эсибибизни деменгили ниет феномениди. «Туудукъла, - дегенди римли историк Тацит, - хар кимге да къыйынына кёре багъа бичедиле».

Кязим араб, перс, тюрклю поэтлени бла жазыучулары чыгъармаларын оригиналында окъугъанды. Аны Хожа Ахмат Яссауи бек сейир этдиргенди. Ол орта ёмюрню бек уллу поэтлеринден бириди. Аны тюрк тилли халкъланы поэзияларыны мурдорун салгъаннга санайдыла. Битеу да тюрк тилли дунияны суратлау литературасын айнытыуда бла эмда ниет-адеп-къылыкъ жаны бла жарыкъландырыуда Ахмат Яссауини къыйыны уллуду.

Турцияны белгили жамауат политика къуллукъчусу Намык Кемал Зейбек Хожа Ахмат Яссауи бизни ниет дуниябызны мурдор ташыды дегенди. Ол тюркню литература тилини магъанасын бийикге кётюргенди. Аны назмуларын Бегийланы Абдуллах малкъар тилге бек алапат кётюргенди.

Уллу поэтни, XI ёмюрню айтхылыкь гуманисти Ахмат Яссауини ёлюмсюз назмулары Кязимни кёз кьарамыны, дуняны кёре билиуюню эмда дуняны ангылай билиуюню кьуралыуунда уллу магъананы тутхандыла. Бегийланы Абдуллах 2008 жылда Нальчикде «Бармакь ызларым» деген ат бла басмаланган сейирлик китабында Хожа Ахмат Яссауи Мечиланы Кязимни устазы болгъанды. Ол аны бек багъалагъанды, хар заманда да сёз эм жол нёгерине санагъанды, - деп жазады.

Миллет жангырылукуьну болумларында Мечиланы Кязимни зикирлери ёсюп келген жаш тёлуюню кёз кьарамыны кьуралыуунда эмда малкьар халкьны этнокультура байлыгы бла менталитетин сакълауда магъаналы жерни аладыла.

Дуняны бла адамны жашауун ангылауда Кязимни кёз кьарамы башхаракь болгъанды. Дуняны эмда адамны жашауун назмучу кимден да уста ангылагъанды, ол анга аналитика кёзден кьарагъанды. Мечиланы Кязимни бу жаны бла оюму шарт жашауну адеп-кылыкь жаны бла игилендириуге бурулгъанды, дуня ачы боранча, болгъанын унутургъа жарамазлыгы айтылгъанды. Ол былай жазгъанды:

*Дунягъа ийнанмагъыз,
Ёлюмню унутмагъыз,
Дуняны кьууанчына
Узакь умут тутмагъыз.*

*Дуня бир аман затды –
Ийнандырады заман.
Акьылы болгъан киши,
Ийнанмаз анга, баям.*

*Дунягъа ийнанганма,
Ёлюмню унутханма.
Жаш ёмюрюм кетгинчи,
Узакь умут тутханма.*

*Ахыратны унутханма,
Дунягъа кьыйналгъанма.
Сормай, уруп жыгъар деп,
Энди уа ийнанганма.*

Белгилисича, XIX ёмюрде малкьарлыланы бир кьауумлары мажюсюлюкню жюрютгендиле. Халкьны бир дини, уллу Аллахха бир кибик ийнаныулугъу болмагъаны Кязимни бек тынгысыз этгендиле. Ол кыйын ишни – дунягъа кёз кьарамны эмда дуняны кёре билиуюню тюз жолгъа салыуда аны кыйыны бир да болмагъанча уллуду. Кесини халкьын ислам динни культурасын айнытыуну битеулю цивилизация жолуна буруугъа уллу кюч салгъанды. Халкьны ол жанына ийнандырып, Кязим дуняны кёре кийиуде жангы кёз кьарамны кьурагъандан сора да, адамланы акьылларында культура-историялы эмда миллет се-

зимлерин да жангыртханды. XIX ёмюрню экинчи жарымында малкъар халкъны жамауат-политика эмда культура жашауунда Мечиланы Кязимни бек улуу къыйындарындан бири да олду. Аны юсюнден ол кесини «Биз дин къарындашлабыз» деген назмусунда бек тынгылы айтханды.

Ол затланы барысы да поэт халкъланы шуёхлукълары ючюн чынтты юрешчи болгъанына шагъатлыкъ этедиле. Адамланы бирикдириуде динни къыйматын эмда магъанасын тюз ангылагъанды, битеу дуняда жүрюген динлени баш борчлары да алай болгъанын уста билгенди. Жашауну дин-философия жаны бла ангылауда аны билимини уллулугъун да биз бу затда кёребиз.

Мечи улу малкъар халкъны историясында сау эпоханы тутхан адамды. Аны хайырындан малкъар халкъ ислам динни культурасыны байлыгыны системасына киргенди. Алай бла Кязим кеси халкъыны намыслы дин таматасы болгъанды. Былайда бизни халкъыбызны историясында миллетни къадары ючюн аныча жарсыгъан, къайгыргъан бир адам да болмагъанын айтыргъа керекди. Байла урунган халкъны къыйыны бла бютюнда бай болургъа, аны унукъдуруп жашаргъа сүйгендиле. Артыкълыкыгъа бла кюйсюзлюкге налат бере, назмучу 1912 жылда былай жазгъанды:

*Жер къармагъан къара къоллу адамла,
Кюн кюйдюрген гунтур белли адамла,
Къуруп жерден зулмучула, аманла,
Къачан келир сизге азат заманла?*

*Къара чарсда кюн отуна тёзгенле,
Байла ючюн этин-бутун эзгенле,
Ачдан, сандан азып аралгъан кёзле...
Амалым жокъ, тилек этгенден ёзге!*

Мечиланы Кязимни поэзиясына Расул Гамзатов, Алим Кешоков, Михаил Дудин, Нафи Джусойты, Станислав Рассадин, Дмитрий Бычков, Лев Ошанин, Анатолий Сафронов, Сүйюнчланы Азамат дагъыда кёп башхала улуу багъа бергендиле.

Михаил Дудин Кязимни туугъан эли Шыкыда болгъанында, былай айтханды: «Къайсынны сукъландыргъан эмда сейир да этдирген жигит инсан, аны насийхатчысы, акъылман эмда поэт, малчы эмда темирчи, акъ сакъаллы таулу, акъсакъ Кязим, история бла къадар малкъар халкъны сынауун бла культурасын анга жыйышдыргъан адам мында жашагъанды».

Кесини устазына улуу багъа бере, Къайсын былай жазгъанды: «Мечиланы Кязим малкъар таулада адамланы бек айтхылыкъларындан бириди... Биз барыбыз да бюгюнлюкде аны туугъан литературабызны мурдорун салгъан, аны озгъан бир заманда да болмагъан миллет поэтке, сёзюно закый устасына, кесибизни ёхтемлигибизге санайбыз. Кязим Важа Пшавелича, Коста Хетагуровча, Габдулла Тукайча, Абай Къонанбаевча, улуу адамды.

Бюгюнлюкде таулары деу жашы Мечиланы Кязимге уллу сыйнамыс бере, хурмет эте, ол эки ёмюрню чеклеринде, историяны кыйын кезиулеринде малкър халкъны ниет жашауунда уллу магъананы тутханын айтыргъа сюеме.

Багъалы коллегаларым, конференциягъа къатышхан хурметли къонакъла, мени докладымда поэтни культура-история байлыгъыны битеу проблемалары кёргюзтюлмейдиле. Алай этер ючюн кёп заман керекди. Малкър литератураны мурдорун салгъан, бизни халкыбызны ниет атасыны культура-историялы байлыгъыны социально-философия жаны бла терен ачыкъларгъа бир адамны къолундан келлик туююлдю, ол жаны бла кёп алимлени бла тинтиу ишни бардыргъанлары кюч салып кюрешиулер керекди. Мечиланы Кязимни аты бизни халкыбызгъа файгъамбарны атыча сыйлыды. Ол малкър халкъны историялы жашауунда ёмюрледе да аллай болгъанлай къаллыкды».

***ЭФЕНДИЛАНЫ Салих,
философия илмуланы доктору,
профессор.***

Мечиланы Кязим бла Бекмурза Пачев (Кязим онг жанындан биринчи) 1939 жылда «Социалистическая Кабардино-Балкария» газетни редакциясында араб харфла бла жазылган назмуларын кириллицагъа кӛчюрген кезиу.

Кязим юй бийчеси Шауаланы Къанитат бла.

ЁМЮРЛЮК ЖЫРЧЫ

1989 жылда 21-чи октябрьде Нальчикде Музыка театрда Мёчюланы Кязимни 130-жыллыгына аталган кыуанч бюгюн кибик эсимдеди. Аны сейирлигин бек алгъа Совет Союзну республикаларындан, крайларындан, областьларындан келген кьонакъланы кёплюклеринде кёргенме мен. Ол байрамгъа КПСС-ни Къабарты-Малкъар обкомуну бла республиканы правительствосуну членлерини хазна кълмай барысы да къатышханлары уа!

Мен Кязимни ол юбилейи бла байламлы Нальчикде, Шыкыда да этилген ишлени кеси кёзюм бла кёрген халда, сора тефтеримде сакъланган жазыулагъа кёре хапарлайма бюгюн. Алай бла ёмюрлюк жырчыны ёмюрлюк сёзюне кьулланыууму ангылатама «Минги Тауну» окъуучуларына.

Ол кюн Музыка театрда Кязимни жашау жолуну, чыгъармачылык ишини юсюнден докладны филология илмуланы доктору, белгили жазыучу Толгъурланы Зейтун этгени кёплени эслеринде болур.

– Хар миллетни кесини акъылманы, уллу художниги да болгъанды, – деп башлагъанды докладчы. – Алай аллайланы юслеринден биринчи сёзю айтыргъа бек кыйынды. Малкъарлы поэт – Мёчюланы Кязим аллай уллу адамладан бирлериди.

Кязим кеси халкы бла бек байламлы болгъанды, аны жашаун, ишин, адетин, тёресин кеси поэзиясында айгъакълагъанды деп кьоймакълык тамамлык этмейди. Кязимни кьадары малкъар халкыны кьадары бла къаты байламлыды. Неда поэтни кьадары аны назмуларында кюзгюдеча суратланганды. Алада кыйынлыкъланы, артыкылыкъланы, бушуулу ишлени, тюзлюкню, терсликни, кыуанчлы кюнлени да кёребиз. Аны себепли Кязимни юсюнден сёз айтмакълык алай тынч тьойюлдо.

Болсада, жарсыугъа, халкыгъа, артыкыда башха миллетлени адамларына Кязимни поэзиясыны теренлиги бюгюннге дери да иги белгили тьойюлдо. Школлада да кереклисича окъулмайды Кязимни жашау эм чыгъармачылык жолу. Малкъар литератураны классиги Мёчюланы Кязим хар заманда къарысузгъа къарыу берир ючюн кюрешгени, аллайла жанлы кыя болуп сюелгени, биреуню жарсыууна кеси жарсыууна къарагъаны аны поэзиясында ачык танылады.

Дуния кыайсы жанына бурулса да, аны юсюнден малкъар халкыгъа керти сёз айтхан Мёчюланы Кязим эди. Ол граждан урушну, класс кюрешни чыгъармаларында тюз суратлагъанды, къарындаш къарындашха, жаш атасына, кьоншу кьоншугъа кыажу сюелгенлерине да куйгенди. Кязимни чыгъармалары бла терен шагъырейленсенг, анда болгъан фахмугъа, анда болгъан сёз байлыкыгъа, анда болгъан уллу хунерге сейир этесе, баш ураса.

Поэтни экитомлугъуну басмадан чыкыгъаны аны ноэзиясын

бюгюнда иги ангыларгъа, теренирек билирге онг бередиде. Ол бизни литература жашауубузда бек уллу иш болгъанды. Окъуучу Кязим айтхан сёзню бийиклигин энтта бир кере ангыларыкъды.

Малкъар литератураны классигини чыгъармачылыкъ ишини хар не жаны бла да магъана теренлиги, уллу суратлау кючю, миллет илишанлары бардыла. Кязим хар кимге да иги ангылашынган тил бла жазгъанды. Аны назмулары, бош сёзле бла айтылып, окъуучугъа кючкярыу береди. Къысхасы, аны жазгъанлары барысы да ёмюрлюк чыгъармаладыла.

Музыка театрда Кязимге аталгъан ингир юч сагъатдан артыкъ заманны баргъанды. Сёлешиуле бла искусствону усталарыны концерт номерлери бир бирлерин алышындыргъанлай тургъандыла. Артистле Отарланы Омар, Маммеланы Ибрахим, Къулбайланы Людмила, Таукенланы Галина, Гергокъланы Тамара, Жанатайланы Исмайыл, Мызыланы Таубий, «Бжамий» ансамбльни артистлери эм башхала кеслерини хунерлерин кёргозтгендиле.

Москвадан А. Сафронов, белгили малкъарлы жазуучу Залийханланы Жанакъайыт, КъМАССР-ни культура министрени заместители В. Молов, КъМАССР-ни халкъ поэти, РСФСР-ни М. Горький атлы Къырал саугъасыны лауреаты, СССР-ни халкъ депутаты Зумакъулланы Танзиля эм башхала Кязимни юсюнден жүрек сёзлерин айтхандыла.

– Хар миллетни да, хар халкъны да болады кесини жашау жолу, – дейди Залийхан улу. – Ол бирде эниш болса, бирде – ёр. Къыйынлыкълагъа, чылмыкълагъа да тубей барады. Малкъар халкъны да къыйын эди жашау жолу.

Болсада ол бир заманда да ана тилин, адетин, төресин, намысын тас этмегенди. Башха миллетле бла да шуёхлукъ, тенглик жүрютгенлей, къыйын, тынч кюнюнде да ишине тасха тюшюрмегенлей келгенди.

Кязим а халкъыбызны жашыды. Къыйын, тынч кюнубюзде да биргебизге болгъанды. Назмулары да жамауатны харкюнлюк жашауун суратлагъандыла. Ол хар заманда да жарлыланы ёкюлю болгъанлай тургъанды. Артыкълыкъны кёрюп болмагъанды. Халкъыбызгъа белгили адамланы – Фирдоусини, Омар Хайямны, Саадини, Низамини чыгъармаларын окъугъанды. Кеси барып, кеси айланып, кёп жерлени да кёрюп къайтхандан сора уа, къайда да бай – байча, жарлы – жарлыча жашайды дегенди.

Бюгюн а ол, кёчгюнчюлюкню палахындан, ёз от жагъасындан кенге жатады. Ол 1945 жылда, 14-чю мартда Къзазах ССР-ни Талды-Курган областыны Къаратал районуну Тельман деген элинде асыралгъанды. Бюгюннюгю къууанчыбызгъа келгенлени арасында Къаратал райисполкомну председатели Турсунбай Галинов да, Къзазах республиканы бир къауум белгили адамлары да бардыла. Халкъыбызны атындан уллу жүрек ыразылыгъыбызны билдиребиз алагъа.

Бюгюн кёпдюле къонакъларыбыз. Сау болсунла. Къууанч эсе да – бирге, бушуу эсе да – бирге деп да андан айтабыз. Таулуладан Мёчюланы Кязим, къарачайлыладан Къочхарланы Къаспот, къабарты-

лыладан Бекмурза Пачев ёлюмсюздюле, халкыбыз саулуькдан.

– Бек кыйын кюнлерибизде, сууларыбыздан ичерге, ашыбызны ашаргъа термилип тургъанда да, кеси тилибиз кесибизни жауубуз болгъан заманда да Кязим халкыны биргесине эди. Ёз жерибизде поэтни туугъан кюнюн белгилерге онг берген къадаргъа баш урама, – дегенди Зумаькулланы Танзиля. – Кыйын кюнюбюзде бизге къарындашлыкъ, эгечлик да этген къыргъыз, къазах халкъланы келечилерине уллу ыспас этеме. Ала бизни ёлумден сакълагъандыла, бююнлюкде Кязимни къабырын сакълайдыла. Бююн Кязимни юбилейин этерге аланы хайырларындан тюшген сунама.

Ахырында Танзиля Кязимге аталгъан назмусун окъугъанды.

Къаратал райисполкомну председатели Т. Галинов жыйылгъанлагъа къазах халкъдан къызыу салам айтханды.

– Шуёхлукъну чеги жокъду, – дегенди ол. – Тилибиз, динибиз бир. Бу эки кюнде къарындашларыбызны араларында жашагъаныбызны толу сезип турабыз. Мен Кязим бизни жерлешибизди деп таукел айталлыкъма. Биз аны Абай бла, Жамбул бла бир тизгиннге салабыз. Кязимни юбилейине аталгъан статьяла республиканы битеу газетлеринде басмалангъандыла, назмулары къазах тилге кёчюрюлгендиле.

Кязим асыралгъан элни орамларындан бирине Кязимни атын атаргъа оноулашханбыз.

– Бююн биз уллу поэтни, философну туугъан кюнюню къууанчын белгилейбиз, – дегенди республиканы халкъ поэти А. Шогенцуков, – Кязим кесини жырлары бла халкыны жюрегинде жашайды. Ала бизни огъурлулукъгъа, эслиликге, сабырлыкъгъа юйретедиле, жангы жарыклыкъ бередиле. Кязим бизни устазыбызды, насийхатчыбызды.

Кыргъыз ССР-ни Жазыучуларыны союзуну правленини биринчи секретары А. Жакшылыков: «Мен Манасны, Токътогъулну, Ч. Айтматовну туугъан жерлеринден Мечиевге аталгъан байрамгъа баш урургъа келгенме», – дегенди кыргъыз тилде. Ол Кязимни поэзиясына, халкъланы шуёхлукъларына уллу багъа бичгенди. Белгили кыргъыз поэт, жюреклени къозгъап, алай ариу сёлешгенди, кёплени жиятхан окъуна этгенди.

Къарачайлы поэт Сюйюнч улу Азамат а былай айтханды:

– Къарачай-Малкъарны акъ къарлы таулары шагъат эдиле дунягъа бу уллу адамны, айтхылыкъ поэтни туугъанына. Мындан кёп кере атланганды жолоучулукъгъа халкъына, жамауатына насып излерге, тюзлюк излерге. Алай а дагъыда къайтханды Шыкы ташына, ёз от жагъасына. Ол жаланда къол усталыгъы, темир тюйгени бла угъай, эллилерини жюреклерин кесини назму тизгинлери бла, жапсарыу сёзю бла жалчыта тургъанды.

Кязим, кечгинлик бер, мен бу сёзлени санга айтама. Сен къайда жюрюсенг да, жарлы халкъынгы ёкюлю бола келдинг. Насып излединг адам улуна.

О Кязим, нарт Дебетни хунерин алгъан, эллилерин темир кереклери бла жалчытып тургъан акъылман. Байланы, бийлени заманында

Россейни белгили жашларын андан Кавказгъа кыстап тургъандыла. Сени уа адамсызлыкъны азабы Кавказ тауларындан Орта Азияны къум тюзлерине сюргенди. Къан ичген губуланы заманы Тарас Шевченкону Мангышлак жарым айрыкамгъа сюргенча. Аны жангыз кесин, сени уа халкъынг бла биргелей. Кечгинлик бер, кесим да, сени къалам къарындашынг, туугъан жеримден тепчигеним бла байламлы, жарангы ачыгъанын да сезе тургъанлай, таматалыкъ хурметинги этип, къолуму санга узаталмадым.

Сюйюнч улу андан ары тюзлюк хорларыгъыны, къарачайлыла, малкъарлыла, кёп башха миллетле да туугъан жерлерине къайтханларыны юсюнден айта, кесини сёзюн Кязимге аталгъан назмусу бла бошайды:

*Кериуан жұлдуз туугъан кюн туудунг,
Кериуан кибик, жолоучу болдунг.
Жюгюнз – дуния, кесинг – бир къая,
Курт юзюлюню, жсауну тыя.*

*Жұлдуз шам тийип мангылайынга,
Ызын – изимни берди ангынга,
Файгъамбар жатхан Мекка-Медина
Сен баш ургъан кюн Кааба ташына.*

*Таулада туууп, Арабны кёрдюнг,
Мудах кёзлени, азапны сездинг,
Жарлы къайда да жарлыды дединг,
Ахырат азапны сен жерде чекдинг.*

*Темирни тилин билдинг сен кесгин,
Назму тизгинни минчакълай тиздинг.
Сен темир жаздынг, сен назму жаздынг,
Урунган халкъдан ыразылыкъ алдынг.*

*Тюе кериуан улоуунг болду,
Темир кериуан темир ау болду,
Алай а бир кюн онлады зулуму,
Ол сослан къая узакъда ауду.*

*Акъялман жырчы, о Кязим хажеи,
Отсуз, чыракъсыз къалмаз гюрбежсинг.
Туугъан тауларынг, Шыкъы, Бызынгы
Сакълайла сени жұлдуз ызынгы.*

*Дуния унутмаз жарыкъ фахмунгу,
Къуран сурача айта назмунгу,
Салам бере, терен ахтына
Сени сынынгы сослан ташына!*

Дагъыстандан келген къонакъ К. Султанов Кязимни къумукълула да кеслерине поэтлерине санагъанларын айтханында, жарыкъ къарсла къагъылгъандыла.

– Мен Кязимни танымайма. Кёрген да этмегенме, – дейди В. Кузьмин, – Кязим хажини (халкъ анга алай айтады) чыгъармалары бла уа мен, Семён Липкин орус тилге кёчюрюп, китабын басмагъа хазырлай тургъан кюнледе шагъырей болгъанма. Сураглау сёзню кючу, айтыр оюмлары андача терен берилген чыгъарма хазна кёп окъумагъанма.

Бирде уа Къайсын бла Шыккыгъа да бардым. Къаллай огъурлулукъ барды бу тау элчикде! Хар ташха да тюрслеп къарай эдик биз. Анда Кязимни къол ызын кёрлюкча. Тапхан эдик биз бир эски чырахтан. «Чырахтан» деп Зумакулланы Танзиляны китабы да барды. Биз да чырахтанны тансыкъладыкъ. Баям, Кязим ишлеген болур эди аны да.

Башда айтханымча, 1962 жылда аны назмуларын окъуй, мен аны фахмусуна, хар не затны да, хар не шартны да кёре билгенине сукъланнган эдим. Къайсын аны Байрон бла тенглешдирген эди бирде. Мен, ол тенглешдириу анга келишгенине ишексиз бола, бютюнда суйюп окъуйма аны. Хар окъугъаным сайын, бекден-бек ийнана барама Къайсынны ол сёзлерине.

– Не айтайым мен акъылман Кязимни юсюнден? – дейди къабартылы поэт Б. Кагермазов. – Бу уллу къууанч, жаланда Къабарты-Малкъарны къууанчы болуп къалмай, битеу къыралыбызны да байрамына айланнганды. Аны адамлыгына, чыгъармачылыкъ жолуна да кёпле багъа бере, сыйын кётюре келгендиле. Мени акъылыма кёре, Мёчюланы Кязимча, Бекмурза Пачевча адамларыбызны юслеринден айтханда, ол азды.

Намыс, сый, адеп, къылыкъ – ала барысы да бизни миллетлерибизни къанларына синггендиле. Ол игиди. Алай быллай, акъыллары, тенгизча, терен, адамларыбызгъа жетгенде уа, аланы халкъ асламла билирча, игирек танырча этерге керекбиз.

Битеу халкъ, битеу жамауат билир ючюн а, Кязимча адамларыбызны миллет тиллеге кёчюрюрге керекди, деп Борис Кязимни назмуларындан къабарты тилге кеси кёчюргенлерин окъуйду.

Къазахлы поэт И. Оразбаев былай айтханды:

– Къазахстанны учу-къыйыры кёрюнмеген жерлери бюгюн Кавказ тауланы этеклерине игида къаршы къысылгъан, жууугъуракъ келген сунама. Алгъын да, къыралыбызны шуёх юйюрюнде жашай, биз бир бирге къарындаш эдик, тенг эдик, энди уа – бютюнда... Ма аллай сакъышладама мен, мени тенглерим да.

Биз бери келгенде, Къабарты-Малкъарда жауун жауа тура эди, алай Кязимни юбилейине аталгъан къууанчлы жыйылыу башланыр кюн а къалай ариу кюн болду! Ол жауун туююл эди, жолдашла, Кязимни жангъдан эсгерген кюнубюзде, къабырын жангыртхан кюнлерибизде, мени къазах халкъымы кёз жашлары эдиле, – дейди Оразбаев андан

ары. – Культура хар заманда да бир бирге жууукъ эте, тенг эте, бар миллетлеге да бирден къуллукъ эте келгенди. Кязимни чыгъармалары да алайдыла. Аны чыгъармалары бла шагъырейлене, биз аны жүрек тебиуон сезгенбиз. Жамбул Жабаев бла Мёчюланы Кязим – малкъар, къазах халкъланы араларында ёмюрлюк кёпюр салгъан акъылманладыла. Аланы фахмулары, жүрек сезимлери да жууукъ эдиле бир бирге... Была бир кезиуде жашай, бир ниетли, къууанчха къууана, жарсыугъа да жарсый билген адамла эдиле.

Алай болур эди къадары: Кязим сизде туугъанды, сизде ёсгенди. Топуракъ юлюшюн а бизде тапханды. Ол бизни ёз адамыбызды. Биз аны къабыр топурагъына баш урабыз. Кязимни сиз кесини суйген элинде, Кавказ тауларында жатханнга санагъыз.

Ызы бла уа, къолунда китапланы кёргюзте: «Бу эkitомлукъ мени къазах халкъымы акъыл хазнасыды, была фольклор чыгъармаладыла. Акъылман Кязимни музейине салсагъыз, бек ыразы боллукъма», – дейди.

Грузинли поэт Н. Гурашидзе, Адыгеядан жазыучу Х. Ашинов, Москвадан В. Рахманов да Кязимни юсюнден жүрек сёзлерин айтхандыла.

Сёз поэт Гуртуланы Салиххе бериледи:

– Кязим туугъан жерими агъачларын, ташларын да ана сютюн кибик сюерге, азаплыкъны мардасы, чеги болмай, кёчгюнчюлюк-къысталуу къыйынлыкъны юсюбюзге суу ташлай аугъанда да, адамлыкъны тас этмезге, игиликге ийнаныргъа чакъырып, ичер суубузну тауусулмазлыкънын билгичлик адетинде айтып, халкъыбызгъа болушургъа кюч-къарыу да, акъыл да тапханды...

Тёппеланы Алим кесини сёзюн былай башлагъанды:

– Биз билебиз: Кязим узакъ жашаунда игиликни аз кёргенди, аны кёз туурасында жарлы халкъы кёп апчыгъанды. Алай Кязимни жашаугъа ийнаныуун кетермеген – халкъны уллу къыйынлыкълагъа тёзюмлюгю болгъанды. Алай а ким айталыр – базынып – ол турушлу тажал халкъ Азияны къум тюзлеринде къуш тюгюнлей чачылгъанын кёре, анда ачдан ёлген сабийлени кёре, кебинсиз, дууасыз асыралгъанланы кёре, юйсюз, юйюрсюз сюрюлгенлени кёре, Кязим, алгъынча, Ленинге, совет властьха табу эте келгенди деп! Зулмуланы кёре, кёзю артына къарай, кёрге алай кирген закий жолоучу кёзбау сёз айтыр амалы жокъ эди. Алай ол адамлыкъгъа алгъынча табу этгенди да, адамлай къалыргъа, къыйын кюн ишге базыныргъа юйретгенди. Мени акъылыма кёре, хар адам – таулумуду ол, оруслумуду, къыргъызлы неда къазахлымыды – Кязим кибик адам къалай жашагъанын, киши жеринде неге табына ёлгенин эсгертгенде, Кязим бла адамлыкъ, Кязим бла огъурлулукъ, Кязим бла тёзюмлюк, Кязим бла усталыкъ бирдиле да, Кязимни илмусун алыуну насыбы – ишленмекликни ол сукъланчлы ызларын тутады. Алайсыз Кязим демеклик бош кёзбауду.

Шыкыда

Бу элни аты, малкъар халкъ кѣчгюнчюлюкню сынагъанлы да, газет бетледе хазна айтылмагъанды. Шыкыны жаланда Кязимни аты бла байламлы сагъынабыз. Озгъан шабат кюн а (22-чи октябрьде 1989 жылда) бу бийик таулары тенгликлеринде орналгъан эски эл алай жарыкъ, алай ариу эди, алышынмай, тейри эшиги ачылгъан сунар эдинг. Жарым ёмюр чаклы заманны ичинде мында ол кюннге дери къобуз согулмагъанды, тойчу аякъ алмагъанды, жырчы жыр айтмагъанды. Не уа, Кязимни хайырындан, аны халкъына не къадар магъаналы алгъыш сѣз айтылды. Алай оюлгъан юлерини хуналарын мурса басып тургъанын кѣрюп жилигъанла да аз туююл эдиле. Алайда жаякъларын сууукъ ташха салып неда къол аязлары бла ол ташланы сылай сытылгъанла да бар. Болсада Кязимни туугъан кюнюне аталгъан къууанч аллайланы да кѣллерин кѣтюрдю.

Бери келликле келип бошагъандан сора, Кязимни юйюм-музейин ачадыла... Аны КПСС-ни обкомуну секретары Зумакулланы Борис ачады. Кенг арбазда уллу къая ташны юсюне Кязимни бюсту орнатылыпды. Халкъ поэтибиз жашагъан эки къатлы юй да (баш юйню арбазы – тюп юйню чорбаты) алгъыннгы халына келтирилгенди. Тюп юйню къабыргъасында мермер ташны юсюнде жазуу: «Малкъар литератураны мурдорун салгъан Мѣчюланы Кязим 1859 жылда бу юйде туугъанды».

1959 жылда алыннганды бу сурат. Солдан оннга: республиканы краевед музейини ишчиси Медведова, Къулийланы Къайсын, Шаханланы Темура Кязимни гюрбежисини къатында

Эки юйде да адамла Кязимни заманында хайырланыучу кийимле, адырла: чепкен, башлыкъ, сарых, къаптал, тон, жыйрыкъла, жаулукъла, бичилген кийиз, тауат, агъач аякъ, чолпу, оракъ, чалгъы. Кязим кеси ишлеген кишен, жүн титген жая, жүн таракъ, талкъы, айран, жау чыккырла, къумгъан, гёген, гыбыт, сынжыр, анга да уллу къазан тагъылып тургъан эрттегили ожакъ, от жагъаны къатында – къалакъ таш, аны юсюнде намазлыкъ, мында болгъан затланы къайсы бирин санагъын, ала – кёпдюле, Кязимни сураты, китаплары да бир белгили жерге салыныпдыла.

Кязимни гюрбежиси да жангыртылгъанды. Шыкъычыла, ары кирип, гюрбежини алгъынча тургъанына сейир этедиле, поэтни, темирчини эслерине тюшюрюп, атын терк-терк айтып тансыкълайдыла.

Поэтни юйюню-музейини ачылыууна аталгъан къууанчлы жыйылыуну КПСС-ни Совет райкомуну биринчи секретары Туменланы Мурадин къысха сёз бла ачады. Андан сора Къзахстанда Кязим асыралгъан элде совхозну парткомуну секретары Б. Касенов сёлешеди. Ол бюгюнлюкде Кязимни юбилейине аталгъан къууанчла Къзахстанда да этилгенлерин айтханды. Андан сора Кязимни юсю бла къазах, малкъар халкъланы араларында къарындаш шуёхлукъ, байламлыкъ бютюнда кючлениригине ийнаннганын энчи чертгенди. Ызы бла Кязимни къабырындан хуржунчукъ бла келтирген топуракъны музейге бергенди.

КъМАССР-ни Жазыучуларыны союзуну правленини председатели З. Тхагазитов, Кязим туугъанлы 130 жыл толгъаныны къууанчын битеу республика этгенин, Нальчикни орамларындан бирине эм республиканы жаш тёлю библиотекасына Кязим Мечиевни аты аталгъанын айтханды. Ызы бла уа тыш республикаладан, крайладан, областьладан келген къонакълагъа ыспас этгенди. З. Тхагазитов Кязимни кёп назмусун къабарты тилге кёчюргенди. Ёз тилинде аладан да бир къауумун окъугъанды.

РСФСР-ни Жазыучуларыны союзуну правленини секретары, СССР-ни Жазыучуларыны союзуну правленини члени, СССР-ни Къырал саугъасыны лауреаты, Социалист Урунууну Жигити А. Сафронов кесини сёзюнде Кязимни 100-жыллыкъ къууанчына къатышханын эсгергенди. Ол, тегерегине ышанлап къарай, былай айтханды:

– Бюгюн биз былайда Кязимни кесин кёребиз. Бюгюннге дери дуняда жашап, поэтни юбилейине аталгъан байрамгъа къатышыргъа онг тапханыма чексиз къууанама. Кязимни поэзиясына махтау эм ёмюрлюк жашау!

Къыргыз ССР-ни Жазыучуларыны союзуну правленини биринчи секретары А. Жакшылыков къыргыз тилде сёлешгенди. Анга жыйылгъанланы барысы да жарыкъ къарсла бла тюбегендиле.

– Биз, кёкню кесича, бийик тауланы къатларында турабыз, – дегенди ол. – Поэтни бу таулача бийик атына табынабыз. Тау да – тау, Кязим да – тау. Мен Къыргызны, Малкъарны да дунягъа таула жаратхан сунама. Бери келип, бу жерлени кёргеними къууанчыны чеги жокъду. Бу жер, – Кязимни дунягъа жаратхан жер, малкъар халкъны жүреги сунама. Жюреклеригиз таулагъа тенг болгъанлай жашагъыз!

Бююннго кѳууанч жаланда малкѳар халкѳны угѳай, кѳыралыбызны бар халкѳларыны кѳууанчларыды.

Ол кѳыргѳыз халкѳны жашаууну, культурасыны, искусствосуну, литературасыны юслеринден хапарлагѳан экитомлукѳну Кязимни музейине саугѳагѳа бергенди.

Грузинли поэт Н. Гурашидзе жѳыйылгѳанланы байрам бла кеси тилінде алгѳышлагѳанды.

– Грузин тилде сѳлешгеними себеби, – дейди ол, – мен ѳз юйюмдеме, – тюз да ма бу тауну ары жанында жашайма.

Хар халкѳ кесини поэтлерине тѳийишлиди. Сиз да Кязимни атына, ѳмюрлюк поэзиясына тѳийишлисиз. Кязим темир тѳуйгенди, ѳмюрлюк назмула жазгѳанды.

Кязимни юбилейин бардырыу бла байламлы кѳуралгѳан комиссияны председатели Залийханланы Жанакѳайыт бери поэтни кѳууанчын этерге келгенлеге, бу юйюн-музейин, Кязимни гѳорбежисин жангыртыугѳа, Шыкѳыгѳа жол ишлерге уллу кѳыйын салгѳанлары ючюн Совет районну оноучуларына ыспас этгенди.

Пенсиячы, Кязим бла бир элде жашагѳан Аналаны Магомет бери келген кѳонакѳлагѳа, артыгѳыракѳа Кѳыргѳызстандан, Кѳазахстандан келген адамлагѳа кесини бюсюреу сѳзюн айтханды.

Кязимни жашы Сагидге сѳз берилгенде, жѳыйылгѳанла кѳар урадыла. Ол кѳчгюнчюлюкде кѳп жылланы ичинде Кязимни атын айтыргѳа онг болмай тургѳанын жарсып эсгергенди. «Аны атын былай бийикге кѳтюргенлеге жаным кѳурман болсун», – дегенди ол. Сора миллетибизде Кязимни ишин андан ары айнытырыкѳ адамла болгѳанларына кѳууанганын айтханды.

Кязимни 130-жыллыгѳына аталгѳан кѳууанч той-оюн бла бошалгѳанды. Аны КѳМАССР-ни культурасыны сыйлы кѳуллукѳчусу Улбашланы Азнор бардыргѳанды.

ШАУАЛАНЫ Хасан

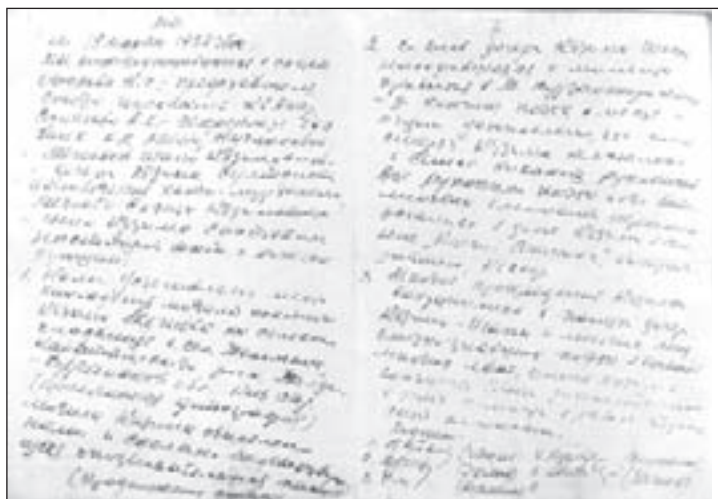

Кязимни кѡбырын туугъан журтуна кѣчюрюню юсюнден хапар эртте баишланган эди. Республиканы баишчыларыны оноуу бла 1958 жылда ол иш бла байламлы белгили поэт Отарланы Керим, комсомолну обкомуну секретары Эристаулары Алий Къзахстаннга баргъанларыны юсюнден документле, суратла бюгюн да сакъланадыла. Анга шагъатдыла бу сурат бла акт.

Сурат 1958 жылда 19-чу мартда Къзахстанда Мечиланы Кязимни кѡбырыны кѡатында алыннганды.

Солдан онгига:

Шауаланы Киштай, Мечиланы Шаний (Кязимни кызы), Отарланы Керим, Мечиланы Сагъит (Кязимни жашы), Эристаулары Алий.

КЯЗИМ

Озгъан ёмюрледе таулуну къадарын, аны бюгюннго жашау халын, умутун-муратын билирге суйген ким болса да, Кязимни китабын ачып, анга къараргъа борчлуду.

Нек десегиз, Кязим Мечиев сау ёмюрге жууукъ заманны унукъгъан халкъы бла жашап, он бармагъыны къыйыны бла юйюр ёсдюрюп, халкъыны къууанчына къууана, бушуууна да жарсый, жашауну тынчлыгъын, къыйынлыгъын да аны бла тенг сынагъанды. Малкъарлыланы жашауларыны юсюнден терен сагъыш этип, халал жүреги бла терсни, тюзню айырып, жашаугъа жютю кёзден къарап, акъылман ангылагъанын, сезгенин, кёргенин жырларында, назмуларында, поэмаларында уллу поэзия кюч бла уста суратлап, бизге аланы саугъа этгенди.

Малкъар поэзияны, ахшы сёзню кючюн, ариулугъун суйген, андан жүрегине къууанч, асылукъ излеген адам бек алгъа Кязимни китабын окъургъа тийишлиди. Алай бла окъуучу малкъар литератураны сабанларына биринчи урукъ сепген адам бла, Малкъарны бийик поэзиясыны атасы бла шагъырей боллукъду. Поэзияны, къанатлы сёзню суйген таулу Кязимни чыгъармаларын сейрсинип, къууанып, алай окъуругъуна ишек жокъду. Кязимни поэзиясыны кючю алай уллуду.

Хар миллетни битеу халкъ сюрча, ёхтемленирча уллу адамлары боладыла. Кязим бизге аллай сыйлы адамладанды.

Мечиланы Беккини жашы Кязим 1859 жылда Холам-Бызынги ауунда Шыкъыда туугъанды. Поэтни ауазын малкъар халкъ XIX ёмюрню ахырында эшитип башлагъанды. Ол Октябрь революциягъа дери кёп назму жазгъанды. Жазгъанларын зарфха уругъа онгу болмай, аланы асламысын тас этгенди. Кязимни халкъ фольклоргъа къошулгъан жырлары, назмулары да бардыла. Энди аланы малкъарлыла кеслери кёлден айтхан жырладан, ийнарладан айыралмайдыла.

Аны чыгъармаларында баш тема – урунган халкъды, аны жашау халыды, баш жигитлери уа мюлкню, байлыкъны айнытханла, жер сюргенле, чалгъы чалгъанла, кийим тикгенледиле.

Кишилик бла фахму, тюзлюк бла жашау суймеклик поэтни жол нёгерлери болгъандыла. Бир жанындан жахиллик жол бермей, экинчи жанындан а бийле, байла малтап, анга да патчахлыкъны артыкълыгъы къошулуп, къара халкъ башын кётюрюрге, дунягъа кёз ачаргъа онгу болмагъан къыйын заманда, Кязим жашауну душманларына арсарсыз къажау сюеледи. «Къалай тёзейим: кетмейди халкъымы къайгъысы, сау болмай турады жүрек жарасы», – дегенди поэт. Ол заманда алай айтмакълыкъ керти да уллу кишилик эди. Тюзлюкню, жашауну, туугъан халкъын кёзбаусуз бек суйгени себепли Кязим урунган таулуланы батыр келечилери болгъанды.

Кеси айтханнга кёре, поэт Октябрь революциягъа дери жашауну къыйынлыгъыны, «къара кюнлени» юслеринден кёп жазгъанды. Кязим тиширыуну «бири сатып, бири алып, ... малгъа тенг» этгенле-

рин кѣргюзтеди, кюн сайын «кючлю кючсюзю» жекгенин кѣрюп, анга чамланады; таулуну юйюне жол тапмай, насып ажашып айланганына жарсыйды. «Сыйырадыла жерни, сыйырадыла гыржинны; тогъубуздан кѣпдю ачыбыз, зарфха уруп чыгъарырга – жокъду зарфыбыз». – Кязимни чыгъармаларында алгъыннгы малкъарны жашаууну сураты ма алайды.

Битеу жашауун, чыгъармачылыкъ хунерин да Малкъарны халкъ поэти тюзлюкге къуллукъ этдиреди. Ёлюп кетгинчи ол тюзлюкню ёкюлю болгъанлай къалады. Тюзлюкден бийикге, андан сыйлыгъа Кязим бир затны санамагъанды.

Ол араб къыраллагъа, Тюркге да баргъанды, алада жашау къурулушну да тюз ангылагъанды. «Бу дуняда къууанч азды, ачыу – кѣп, къууанчха жолну кѣралмадым излеп... хар къайда да жарлы жарлыча жашайд, къарыулу къарыусузну этин ашайд», – ма алай бла малкъарлы поэт жарлы таулуну юсюнден жүрек жарсыуун, тарыгъыуун битеу дуняны унукъгъанларына айтады.

Жашаугъа Совет власть берген жангылыкъла: ишчиле, эллиле къадарларына кеслери ие болгъанлары, къыралны мюлкю, культурасы терк айнып баргъанлары, хар къайда школаны ачылыулары, билимни халкъгъа жайылгъаны – ала бары да къарт поэтни къууандырадыла, жүрегин жарыкъ этедиле. Аны себепли Кязим ол затланы юслеринден кѣп назму жазгъанды.

Кязимни литература ишине толу багъа бичген къыйынды. Кюн сайын аны поэзиясыны литературабызда, тилибизде, жашаубузда магъанасы ёсе баргъанын кѣребиз. Бюгюн да ол, Къулийланы Къайсын айтханча, таулу назмучуланы устазыды, ахшы сѣзню устасыды.

Кязим туугъан халкъыны оюмлау кючюн, сѣз байлыгъын да, жашаугъа, урунуугъа суймеклигин да, жүрек халаллыгъын, кишилигин да кесини поэзиясына сыйындырып, тудукълагъа къоюп кетгенди. Аны китапларын уллу, гитче да окъуйдула. Аллай поэзия ёмюрледе жашарыкъды.

БѐЗЮЛАНЫ Ахмат.
3-ию март, 1975 ж.

«СЮЙМЕКЛИК – ЖАННЕТ ЧЫПЧЫКЪ...»

Кязим – Тау...

Кязимни назмусу... Хар таулу да кёлюнден билген назму.

Кязим... Тау... «Тау башында тау болмаз». Нарт сёз.

Тау – тау болса, тауну кётюрюп. Башына да тауну миндирмез...

Бери кьайтханыбызда, Кьайсын Кязимни китабын чыгъарырдан болады. Ол китап* бу назму бла ачылады.

Къылыч жара сау болса да,
Сюймеклик жара сау болмаз...

Эсигизде болур «Бужигит» да:

Сюймеклик — жаннет чыпчыкъ
Келген кибик келеди,
Инсанланы барына
Ол кёп къууанч береди.
Алай бу тар дунияда
Аны да къанатларын
Къоядыла кюйдюрюп...

Кязим халкъыбызгъа жаннет чыпчыкъ келген кибик келген эди...

Алай бу тар дунияда...

Кязимни жазгъанлары бары да – сюймекликди... Кязим ёлгенде, къабырыны баш жанына китап да салгъан эдиле... Мен билеме, Кязим бу назмугъа жаягъын къысып жатады...

Кязимни назмусу...

Хар таулуну жүрегинде басмаланган назму.

Кязимни жазгъанларын толусунлай билмегенибизча, – бу назму да толусунлай бир китабында да чыкъмагъанды...

Аны манга Чочайланы Жюнюс айтхан эди – толурагъын. Кязимни эгечинден туугъан «Артис Жюнюс», 1989 жылда, Нальчик башында, саусузла юйюнде. Айтхан эди да, дыркъ деп эсеме тюшген эдиле – мен сабий заманда ыннам Айшат зикирле къатыш айтыучу тизгинле...

Артда, къара таныгъанымдан сора, «Малкъар антологияда»** ол тизгинлеге тирелип къалдым. Халкъ жырла ичинде...

Кязим – халкъ жыр.

Назмуну Жюнюс башха тюрлюрек айтхан эди:

---

*Кязим. Сайлама чыгъармалары. Нальчик, 1959.

** «Малкъар поэзияны антологиясы», Нальчик, 1958, 122 б. СМ

Тауну башында тау болмаз,
Жангыз терек да бау болмаз...

«Бауу», мал орун туююл, – терек бахчады» – деген эди.

Мен кертиси бла да «мал орун» сунуучу эдим... «Артис Жюнюс» аны сезип айтхан эди. Кеси да алай ишми суна болур эди алгын?..

Бу төрт тизгинден сора да бар эди башы-аягы. Аны ол антология да айтады.

Алай Кязим жазганы кыйсы? Халкь «кьошханы» кыйсы? Шаргын айталлыкь ким?!.

Сен – тауса, кёк терексе.
Жашаубузда алай
Дайым да турлукьса сен,
Тау кибик агьаргьанлай...

Кыйсынны назмусу...

Кязимни «Тауну башында тау болмаз» дегенин ол кесине буруп кыйгьанды: «Сен – тауса...» – деп...

Кязимни сюймеклиги

Кязимни сюймеклиги... «Санга кыйыкь бла барыргьа...», «Кьоншубуз. Ожакь тютюнунг...», «Арбазынга кьарай озама...», «Атанг келди да гюрбежиге...», «Аллах бизге сюймеклик жазды...», «Сюймеклик – жаннет чыпчыкь...»...

Кьалай айталлыкьса сюймеклик сезимни сёз бла?!

Кязимни сюймеклиги?..

Тау... терек... кыйыкь... толкьун... сюймеклик... кьылыч... жара... ожакь... тютюн... кёкде Аллах... жерде адам... кьыз... жиягьан таууш... гюрбежи... от... Чегем... Багдад... кьалам... тарыгьыу... садакь окь... жашлыкь...

Бары да – сюймекликди...

Кьалай айталлыкьса?! Аланы жаланда тогьуп-тогьуп ичерге боллукьду. Дин ахлусу земзем суудан ичгенча. Гюняхланы тазалагьан суудан...

Кязимни сюймеклиги... Жумушакь, жарыкь, таза, ариу, чууакь, салкын, уллу, сыйлы... Земзем сюймеклиги. Кьаллай сейир сезим табарыкьды анга кьапланган!

«Ой, устазым келеди, устазым келеди!..» – Кьызчыкь, чабып барып, атдан тюшген Кязимни кьучакьлады...

«Кязим келеди, Кязим хажи!.. Кязим!..» – Кыйсы жашчыкьны ауазы эсе да, ол «Кязим!.. Кязим!.. Кязим!..» дегени: «Сюйюнчю!.. Сюйюнчю!.. Сюйюнчю!..» болуп, тийрени сагьайтды. Кязим да арбазгьа атлады. Кьызчыкьны атасы, анасы да чыкьдыла...

Къызчыкъ билмей эди Кязим аны тилей келгенин... Къызчыкъ да туйюл – жетген къыз...

«Э киши, нек этген эдинг алай?!

– Къалай?..

– Да кесинг кесинге келечи болуп?..

Къанийтатны сейири къартлыгъында да ёчюлмеген эди...

– Хы, сейирди бу!.. – дей эди Кязим да. – Сен а, чабып келип, нек къучакълай эдинг мени?!.

Къартлыгъында да Кязимни ышарыуу – ышарыуу эди...

Къанийтатны къабыры Кязимни къабырыны аякъ жанындады. Экилеринден къайсысыны эсе да осуяты да алайда жатады. Къазахстанда, Къум-Тёбеде жер бла тенг болгъан эки суймеклик къабыр. 1989 жылда кесим кёрген...

Кязимни суймеклиги...

Къалай айталлыкъса?! Къаллай сёзле бла, Кязим кеси айтхандан башха?..

«Суймеклик – жаннет чыпчыкъ...»

Мен ачалмагъан дефтер

Кязимни назмулары китаплада угъай – халкъдадыла. Табылгъаны, табылмагъаны да... Барды бир дефтер. Таулу ана жастыкъ башындан кетермей тургъан... Кёчгюнчюлюкден ажашдырмай къайтаргъан... Кязимни дефтери. Алыкъа мен ачмагъан, ачалмагъан дефтер...

– Ма быланы... – Халау китапны къол бла тигилген жерлерин сыйдамлагъанча, дефтерни шош-шош сылады, жюрегине къысып, жиямсырады... – Ма быланы... Кязим харип кеси къолу бла этгенди. Оу, мен къолларына къор болайым!.. – дефтерни кёкюрегине къысды. – Оу, мен сенден алгъа ёлейим!..

Мен абызырадым... «Китапхамы айтды?.. Кязимгеми айтды?..»

Адам бла сёлешгенча, дефтер бла алай сёлеше эди!..

– Кёрюрге боллукъмуду? – дедим, ауазым иги чыкъмай.

Эшитмеди.

Къол аязын дефтерге къысды... Къуран аятланымы, Кязимни зикирлеринми – мен эшитмеген, билмеген бир назмуланы азбар окъуду... Окъугъанын – дефтерге къол аязын къысып, алай окъуйду...

Мен дагъыда сордум...

Эшитмеди...

Артда билдим – эшитип тура эди хар айтханымы. Сезип тура эди халымы...

Сора узатды. Ма, тий. Азчыкъ тий дегенча узатды. Мен эки къол аязыма... Кязимни дефтерин... Кеси къолу бла этген... Кеси къолу бла жазгъан дефтерин... Нек эсе да, кесим да билмей, «бисмилляхий» деп алдым... Къуранны алгъанча...

Дууагъа ачылгъанча, эки къол аязларымы юсюнде тура эди Кязим-

ни Китап дефтери. «Кеси кьолу бла этген... Кеси кьолу бла жазган...» Ачып кьараргъа адыргы этдим... Бир кьолума алып ачалмадым! Сейир-тамаша!!! Базынып ачалмадым... Артха узатдым...

Барды бир дефтер. Кязимни дефтери. Алыкъа мен ачмагъан... Ачалмагъан...

Кязимни бир сёзю

Бир заманда да унутурукъ туююлма – 1989 жылны кюз артында Уяналаны Зулкьарнейни жашы Мухаммат деген киши, Кязимни назму сёзюнде бир харфын тюзетдирир ючюн, иш этип, Хабаздан салып Нальчикге келгенин!

– Кязимни таныучуменг? – деп сордум.

– Кязимни кесин бир да кёрмегенме, алай назмуларын а билиучем...

Кязимни «Ийман-исламы» Экитомлукъда басмаланнганы тамата тёлюге, жюреклеринде дин жарыгъы бла бирге Кязимни жюрютгенлеге кьаллай уллу кьууанч эди! Ол китапны чыгьаргъанла кеслери да толу сезмеген кьууанч. Анда ычхыннган халатлагъа эс бурмай кьояргъа да болур эдиле, китапны магъанасын ангылап, аллай уллу иште халат излеген гюнях окьунады деген акьылда.

Болсада... Болсада, эслеп, кёрюп, билип, айтмай, тынгылап кьойгъан – бармыды андан уллу гюнях! Таулула аны да бек иги биледиле. Энди Кязимни быллай китабы кьачан чыгьар деп жарсыгъанлыкълары да болур эди, баям, халатла кетгенине.

Болсада...

Мухаммат «Ийман-исламны» манга жангыдан окьутхан эди. Хар сёзюн, хар тизгинин титип, тинтип чыкьгъанча. «Кязимде алай туююл эди...», «Кязимде ол жокьду...», «...башхаракьды, былайды...» – дей, айта, тюзете, жаздыра баргъан эди...

«Билейим – тилейим» угъай, – «билейик – тилейик» дерге керекди. Кязим аны кеси эртте биледи!..»

«Ниетин байламакь» туююлдо, «ниет байламакьды». «Аурат жапмакь, сора – ниет байламакь...»

«Сажда этип...»... «Сежда» дейдиле, ансы «сажда» демейдиле...»

«Мен харипни дуада унутмасын...» «дуадан унутмасын» дейдиле бизде...»

«Билгенинг болмай, тилинги да тыялмай...» «Ай-й! Ма былайда... Сыйынмай турады тизгиннге... Аны кьалай сезмегенсиз?!» «Билгенинг жокь, тилинги да тыялмай» – Кязим алай жазгъанды...»

Ма алай-алай...

Кьаллай хурмет барды Кязимге! Аны сёзюне. Кьаллай ийнаныу кюч, табыныу, сакьлыкь... сюймеклик!.. Жаланда аллай таулула сакьларгъа боллукь эдиле жюреклеринде Закий Нузмучубузну Сёзлерин.

Закий Таулула!

Былайда башха юлгю да бар эди – Кязимни сёзюн сакълагъан адамланы юлгюсю. Айтылгъан, жазылгъан сёзге магъана бериуню юлгюсю...

Дагъыда келген эди Мухаммат бир айдан, Кязимни назмуларын, белгисиз тизгинлерин алып... «Керекмейд, дейле, эски адетле», «Энчини ариу кёрмейдиле», «Минг тогъузжюз онжетиде...»

Дагъыда келген эди – жангы жылны аллында. Бир сууукъ кюн... Кязимни мен ары дери эшитмеген, кёрмеген, билмеген назмулары бла. Хабазда 84-жыллыкъ Аттоланы Таубийчеден жазып алгъанын айтып. «Тынгылагъыз, эшитген, сёзге», «Балшибиклик аман келди...», «Оу балшибик, шау кадетле» дегенин да...

Тохтамайла къутургъанла,
Башдан акъыл учургъанла...

Окъуп, сейир этип, заг айталмай къалгъан эдим...

Мухаммат ол кюн айтханны жазып къойдум:

«Кязимча адам Кавказда болмагъанды... Терен акъылы, уллу факмусу болгъан адамды. Анга багъа бичерге киши базынмагъанды... Биз, таулула, кёпледен артыкъбыз, нек дегенде, тилибиз кёп тилле бла келишген этеди – азербайджан, къумукъ, къазах, къыргъыз, татар, ёзбек... Тюрк тилди. Совет жыллада ол жууукъ миллетледен айыргъандыла – тилибиз да, миллетибиз да жарлы болгъанды... Кязим тилибизге закий чыгъармаланы кёчюрюп да тургъанды. Ала тилибизни байыкъдыргъан эте эдиле. Аланы энтта да жерлерине келтирирге керекди.

Кязим болмаса, аллай назмучу деп бизде адам болмагъанды. Жокъду. Кертиди, Къайсын барды... Кязимни жерине салыргъа бек кюрешгенди. Сау болсун!.. Кязимни уа битеу жазгъанларын эсинде тутады халкъ. Кязим кишиден къоркъмагъанды – не байдан, не быластан. Кёргенича, алай жазгъанды. Оу эсе – «оу» деп, шау эсе – «шау» деп. «Оуну» «бир» деп тюрлендирирге не кереги барды?! Бир сёзюн тюрлендирирге кишини эркинлиги жокъду! Кязимни Есенинге да ушагъан жери барды – тюзлюгю, ачыкълыгъы бла...»

Уяналаны Зулкъарнейни жашы Мухаммат. 1923 жылда туугъанды. Хабазда жашайды. Ёмюрю узакъ болсун!

«Кязимни згечинден туугъан Артис Жюнюс»

«...Энни мен, эсеме тюшюрюп, айтып бараллыкъ туююлме. Сен окъуй бар да, мен да эслегеними, билгеними айта барырма...»

Мен да Кязимни назмуларын китапдан окъуй, Артис Жюнюс да тынгылай, Кязимни китабына къулагъын сала, мен да Кязимни назмусун окъуй, къулагъына чалыннган халатын айта, мен да ол айтханны китапха тюшюре бардым... «Ол назмуну билмейме. Муну билеме... Бу уа эсимде туююдю... Бу уа... жаз!...» – дей, иги кесек олтурдукъ.

«Иги сёзге» жетдик. «Иги сёз», – дегенимлей окъуна: «Да аны уа биле болурсуз да!» – деди. «Да...» «Хо, окъучу, бир тынгылайым. Эрттеден да эшитмегенме Хажини бу назмусун...» Окъуй барама. «Хо... Да-а... Тюздю... Кертиди...» – дей турду. «Окъ жерине жетип...» – дегенимлей: «Тохта – деди. – Ашыкъмай окъу... Байны осалгъа санай эсек, къамичи тийди ушайды да! Аны юсюне да мужураны жетдирмесе болмаймыды бу къыйынлыгъа?! «Къыйынлыгъа онг береди» – деб а турады. Онгму береди, мужуранымы жетдиреди?.. Жарлыны уа болмаймыды осалы?! Байла бары да осалдыла деп ким айтды?!». «Айтмады...» «Айтмады эсе, бу неди да?! Байгъа мужураны нек жетдиресе?..» «Да, аман бай болур эди...» – дедим. Жюнюс кюлдо. «Кетер, кетер. Ол Хажини заты туююлдо. Жаз Хажини затын...

Къарыусузну ол кёреди,
Ёкюл болуп ол келеди,
Жапсара да ол биледи,
Къыйынлыгъа онг береди...

Окъучу андан ары...»

«Иги сёз – ахлунга айтырынгды», «Сёзю барны – кючю барды» – бу тизгинлени не Жюнюс билалмады, не Кязимни «Сайламаладагъы» (1959) «Иги сёзде» табалмадыкъ...

Жюнюсге да тюбемей, бу тюзетиулени да билмей къалыргъа болукъ эдим, «Кязимни эгечинден туугъан Артис Жюнюс мында жатады, Кязимни назмуларын биледи», – деп къайын атам Кючмезланы Ахмат сёлешмесе. Олсагъат жетдим!.. Жюнюсно ауазын жаздырып къоймагъаныма бюгюн да ажым этеме... Уллу кёллююк бла ненча затны тас эте барабыз!..

«Ууакъ» чурумла

*Сёзню бузуп айтхандан сюймегени болмаз эди Хажини.
Артис Жюнюс*

«Барыргъа» деген сёз («Санга къайыкъ бла барыргъа...») «баргъа» деп жазылып келеди. Тюз туююлдо. Нек? Къарачай-малкъар тилде бир-бир сёзлени жазылыулары – бир тюрлю, айтылыулары (окъулуулары) башха тюрлю болады. Ол – тил илмубузну иги тинтилмеген бир жоругъуду. «Сёзню къысха формасы» деген былайда келишмейди. «Бла» деген байлау Кязимде да, кимде да (поэзияда, тилде) эки тюрлю айтылыргъа болады, жик саны бла айтханда: бир жикча «бла», эки жикча «бы-ла». Былайда экиге саналып, «барыргъа» деген сёзню (тизгинни да) ол буздуралды. Эки жикча окъулса, 8-жикли назмуну бу тизгини 9-гъа айланып кетеди. Къалай бла дегенде: «бла» эки жикча окъулуп озса «бы-ла», назму кепни кючю анга къарымай, аны ызындан келгенни сы-

гындырып, «барыргъаны» «баргъа» этип, кесине бойсундуруп къояды. Тийишлиси, тюзю – «бла» былайда бир жикди, сёз да толу айтылыргъа, жазылыргъа да кереги шартды. «Барыргъа» да толу айтылады, толу жазылады. Назмуну магъанасы, сезими да аны излеп турадыла.

Аны кибик, «Адам болгъа итинебиз» дегени да толу жазылса керекди: «Адам болургъа итинебиз» деп...

Эшит (эшт) деген сёз да – назму тизгинни бузаргъа боллукъду. Бу назмуну экинчи сатырында («сатыр» – строфа. – Б. А.) «эшитге» бир къарайыкъ. «Эштмиди», «эшит-миди»? Бир жиклимиди? Экимиди?.. Муну юсюнден айтыргъа аны ючюн да керекди – поэзиябызда назму тизгинлени бек кёп кыатышдыргъан (жазылыу жоругъу шарт тохташмагъаны ючюн) сёзледен бири буду да. Ол да не себепденди – бир жикли сёз «эшит» нек эсе да (ол «нек эсе да» тинтилер кереклиди), эки жиклиге «э-шит» саналып, жерин табалмай жүрүйдю. Кязимде: «Мени ёнюмю эшитмейсе» – 8 жик, «Эшитеме, сени чакъырсам» – 8 жик. Китапда – «Мени ёнюмю эшитмейсе» – 9 жик, «Эшитеме, сени чакъырсам» – бу да 9. Къалгъан тизгинлери – 8-шер. Алай некди? *Эшт* – «и»-сиз жазылыучу эди. Тилибизде айтылгъан да ансыз айтылады – *эшт* деп, *эшит* туюлдю. «И» жалгъан харф болуп тюшгени, сёзге жалгъашалмай тургъаны туурады. Къайда эсе да анда – теренде эшитиле да болур ол *и* таууш, бери, тышына чыгъарсанг а, хайырындан хатасы хорлап къояды. Бу жорукъ, баям, тил илмубузну ёз халатыды – сёз халаты. Алайды да, «Мени // ёнюмю эшит-мейсе» – толу айтылады. «Менёнюмю эшитмейсе» (неда – эшит- мейсе) болмай, «и»-ни да «ё»-ге жутдурмай.

«Эшитмейсе» – «и»-сиз окъулады, «и» жазылгъан окъуна этсе да. Былайда уа аны назму кеси да излеп турады. [Менёнюмю эшитмейсе] – деп «ат башындан» айтып къоймайды, сёзню ичинде – теренде жиялгъан ёню барды – жарсыу, термилиу, таралыу... Шарт айтылады.

Экинчи сатырда да – «атынгы айта» – «атынгы» дегенде, ахырында «ы» жутулады да, «ы» бла «а» бир болуп, бир жикча эшитиледи. Кязимни сёз сезиюу, аны эсге алып, тизгинни жик саны тогъуз эсе да – сегиз болуп окъулурча этгенди, назмуну гыллыуун бузмай. Тилни харф тауушу жутулуп айтылгъан жоругъу ишлеп башлайды.

Бу затла ууакъ чурумлача кёрюнюрге да болурла. Ол арталлыда алай туюлдю! Кёзге кир тюшгенча, была да сёзге, тизгиннге тюшген кирдиле, сёзню, назмуну да ачытып, апчытып тургъан. Ала тазаланнгынчы, назму эс тапмайды.

Заманында Сергей Есенин «чорный человек» деп жазгъанды, «чорныйни» ё бла угъай, о харф бла. Аллах билсин, халаты эди эсе да: университетле бошамагъанды. Китапларында «чёрный человек» деп чыгъып иш къалгъаны болса, «есенинчи» алимле уллу хахай кётюрюучюдюле: «Есенин кеси жазгъаныча къоймай, сёзню бузгъан этесиз!» – деп. «О» харфда уллу магъана кёрюучюдюле – сыфат, жакхиллик, къарангылыкъ да, бош «чёрный» дегендеча болмай. Ол жангыз харфны тегерегинде ненча илму даулаш болгъанды! Да, сау болсунла, закий адамны жазгъан затына алай къараргъа да керекди – хар сёзюне, хар сёз басымына...

«Сёз басым» дегенлей... Жангыз харфны кючю кылай уллу болганын билебиз. Ол харф халат болуп кирсе назмугъа, назму кылай кыйынлыкь сынагъанын сезген да кыйын туюлдо. Хоу, кыйынлыкь сынагъанын, ачыгъанын: сёз, назму, жыр дегенлеринг да жанлары болгъан затладыла. Хар адам, бютюнда жазыу иш бла кюрешген, анга алай кыараргъа да керекди. «Къоншубуз. Ожакъ тютюнюнг...» «Къоншубуз» деген сёзге басым белги салынып, бу назмугъа кылай уллу тюзетиу кийрилгенди! Сёзюне, харфына тийилмей! «Къоншубуз. Ожакъ тютюнюнг...» Ары дери бу назмуну ненча адам айтып, окъуп эшитген эсем да (мен да ичлеринде болуп), «къоншубуз» деп тургъан болмаса, тюзюча окъугъанны бир да эшитмегенме. Да, ма, ол Эжитомлукъда басым белгини ким салгъан эсе да, аллай бир зат сезип этгенди. Ансы ары дери салынмаучу эди. «Къоншубуз. Ожакъ тютюнюнг...» – кылай субайлыкь, ариу низам, сейир макъам, жумушакълыкь кыайтханды бу тизгинге сёз басымны кючю бла! Сау кыаллыкь, кылай тап эслегенди! Уллу иш – ма аллай «бош затчыкъданды».

«Тарыгъу» деген назмусундан да бир тизгин. Кязимни китабы хар чыкыгъаны сайын (1959, 1989, 1996 жыллада) бир сёзю, бир тизгини эки да, юч да тюрлю жазылып тюбегени болады (аллайлары аз туюлдоле!): *Тангым атып кетиучю эд... Тангым атып кетиуче... Тангым атып кетиучю эди...* Кязимни къол жазмасы аллыбызда болмагъаны ючюн, аууз айтхан, къулакъ эшитген зат кыагъытха кылай тюшсе керекди? Тюзю кылай болур эди? Аууз бла айтханда, *кетиучед*, *кетиуче* бирча, бир ёлчемде эшитиледиле, тизгинни жети жикли этип. Назму уа сегиз жиклиди да, бу сёз, алай айтылса, ёлчемге жетмей кылады. *Кетиучю эд* деп жазгъанлыгъынга, харфла (ю, э) бирге къошулуп кыалып, «*кетиучед*» болуп, *тизгин кысхарады*, *акъсап баишлайды*. Назму кепден чыгъады, атлашы, ёню, ауазы бузулады. Кереги – «тангым атып кетиучю эди». Окъулгъанда – [кетиучеди] – 4 жик. Жазылгъаны, окъулгъаны, эшитилгени да тюзюне айланады, тизгин да толу болады. Назмуну хар тизгини экишер тёртжикден къуралгъанчады. Бу тукъум жорукъ Кязимни кёп назмусуна тёрели шартды.

Сюе эдим / бир уланны...
Аны дурус / кёрмедиле
Сюйгениме / бермедиле

Бу тизгин да ол сатыргъа къошулады:

Тангым атып / кетиучеди
Босагъада / олтургъанлай

Назмуну 3-чю сатырында: «Тюз адамла, ой, не этейим?» деген тизгини да тюз алай – «не этейим» энчи жазылгъанлыкьгъа, [нетейим] деп, бирге къошулуп кылады. Сёзю эки жаны да – жазылгъаны, окъулгъаны да тюз жюрюрча эт – ол да Кязимни дерсиди. Ол аллай «ууакъ»

затланы иш да эсге алып жазганы назмуларында кёрюнеди. Аллай ууакъ-тюекге» эс бурмагъан «улуу паетлеибиз» бардыла. Поэзия уа «ууакъ-тюекденди» да! Назму тилде сёз аууз бла айтылганыча жазылып кьалганы артыкъ тюз болмаз...

Дуния деген сёзде да... Жумушакъ белгини орунуна (ь) – и-жазылгъанлакьгъа (*дун-ия*), эки жикча окъулады *дун-ья*, ючге юлешинмей, *ду-ни-я* деп. Кязимни жазганындан да, сёзню тилде жүрюген төресинден чыгъады ол жорукъ:

Дуния деген алай кыйын тик жолду,
Ол жолда ким азаплыкъ сынамады?
Дуния деген алай ачы тенгизди,
Анда кимни кемелери батмады?...

Бу дуняда ким, бай болуп, менсинмеди?
Жашау излеп, кюрешледе ким кюймеди?...

Бу дуняда сакъ болайыкъ намазгъа,
Къыямат кюн жаханымге бармазгъа...

Бу дуняда къууанч азды, бушуу кёп...
Алданмагъыз ахырзаман дунягъа...

«Дуния» бла байламлы кыйсы сёзюн алсанг да – барында да экишер жик!

Сёз ючюн, «Бу дуняда ким, бай болуп, менсинмеди?..» – кесине улуу эс бурдургъан назмуларындан бири.

Ахыр тизгинине «ахырзаман дуня» дегенни орунуна «ахырзаман бу дуня» деген тюзетиу кийириледи: назму «Бу дуняда...» деп башланады. Сёз – бу дуняны юсюнденди. Назмуну аягъы да «дуня» бла бошалады: «Алай татлыд ахырзаман дуня». Бу тизгини бирси тизгинлеринден бир жикге кем болуп турады. Солуу жетмей, юзюлюп къалады. Ол кемликни «татлыд» дегенни толу жазып (татлыды) толтургъандыла. Алай болса уа – назмуну гыллыуу бузулады. «Кыйсы дуня татлыды? деген соруу да чыгъады. Дуняла «экидиле» да: «ол дунямы», «бу дунямы»? Айхай, бу дуня! «Бу» деген аны толтургъан, байлагъан да этеди. Солуу алдырады. Магъана жанындан айтханда да, тизгин кеси да аны излеп турады, сёз бу дуняны юсюнден баргъаны себепли...

Сёз кеси да юч жикден угъай (*ду-ни-я*) – эки жикденди: *дун-ья*. Жумушакъ белги (*дунья*) аны ючюн салынып тургъанды, – эки жиклиди да. Къарачай-малкъар тилде, орус тилни юсю бла кирген сёзледе болмаса, жазмада «ь» (жумушакъ белги) жүрюмегени себепли «и» жазылады, жик санына уа къошулмайды. Эки жикли сёзлей къалады. Сёзню айтылыуу, ёлчеми, солууу тюрленмейди. Бу назмуну биринчи тизгини окъуна айтып турады аны. Назмуну къуралыуу тауушлукъду. Хар бууундан («бууун» – былайда төрт жик. – Б. А.) солуу алдырып

барады, аллай ариу «ич» низамы барды:

Бу дуняда / ким бай болуп / менсинмеди
 Жашау излеп / кюрешледе / ким кюймеди
 Жалангачлыкь / ачлыкь бушуу / ким кёрмеди
 Бир тау кьоймай / бийигине / ким ёрледи

Назму бууунлагъа юлешингенден сора да, хар бууун кеси да, эки жикден солуу алдырып, низамгъа сыйыныпды:

Бу дун // ияда // ким бай // болуп // менсин // меди?..

Назму кьурауда усталыкь юлгюлери.

«Тилибиз басым (силлабо-тоника) жорукьгъа, сёз субайлыкьгъа, низамгъа иги келишмейди, назму тизгинни жик саны бирча болса тамамды», – деген назмучулары кьоркьутхан низам. Магъана теренликни, тил байлыкьны, сёз низамлыкьны – барыны сартындан да быллай назмуларыны юлгюсюнде кёп сейир затла ачаргъа боллукь эди...

Къарачай-малкъар тилде жумушакь белгини (ь) кьуллугъун жумушакь ачыкьла (е, ё, и, ю) толтурадыла. Анга иги тюшонмей, жазма тилибизге ь (жумушакь белги) кийирирге керекди дегенле бардыла. Тилибизден юлгю зат келтирселе да, сёзлеге жумушакь белги (ь) салып кюрешгенле: *эль, кель, Беш Тау Эль...* дегенча. Орус тилде сёзю жумушакьлыкьгын билдиреме десе – хо. Алай анда да кесибизчасын белгилеп (эл) сора андан сора жазылса керекди *эл (эль)* дегенча. Къытайлы да, ким да кёрюрча, билрча – ол сёз ёз ана тилинде къалай жазылгъанын. Аны магъанасы теренге кетеди. Сёз ючюн, къарачай-малкъар сёз Элбрус (жумушакь белгисиз) орус тилде жазылгъанда Эльбрус болады (жумушакь белги салынып) алада ачыкь тауушлу харфла къатыгъа, жумушакьгъа биздеча шарт бёлюнмегенлери себепли. Къаты белги да (ь), тюз аныча, жазма тилибизде жюрютюлмесе иги эди: аны кьуллугъун да къаты ачыкьла (а, о, ы, у) толтургъанлыры себепли. Ол да тил илмубузну бир тасха къалып тургъан жериди...

Кязимни биринчи китабы

Кязимни «Мени сёзюм» деген китабы 1939 жылда чыкьгъанды. Битеу да 18 назму. Ала: «Ленин», «Сталин», «Жигит батыр», «Совет власть», «Къарындашлыкь», «Биз», «Колхозгъа», «Къара кюнле», «Тарыгъу», «Жашыма», «Большевик излеген тенглик», «Окьюугъа», «Пионерлеге», «Жюреклене жарьуу», «Жангы жарыкь», «Тойчулагъа», «Атынгы сен ариу эсгер», «Муну айтхан акьсакь Кязим» – бары да 650 тизгин. Бу назмуладан сора Кязимни «Мени сёзюм» деген китабы чыкьгъанда жазылгъан назмусун окьуп кьояргъа керекди. Анда бары да айтылады. Айтылмагъаны – бу назмусу бла бирге ол назмула бары да бир китапта бюгюннге дери да басмаланганлай тургъанларыды. Кязимни сёзю эсге алынмай... «Басма-

ланмагъаны» жаланда «Сталин» деген назмуду...

1939 жыл «совет тарыхда» не заман болгъаны белгилиди – социализм толусунлай хорлап, Сталинни байрагъы бийикде къалай насыплы шууулдагъаны битеу дуниягъа – эсе да, совет къыралгъа, «алчы ниетли адамланы барына да» туура эди. Минг жылла бла къарангылыкъ, жахиллик башларын басып тургъан халкълагъа нюр тѳгюледи. Битеу да иги халкъланы, битеу заманланы да бачамасы, «союзлюннген сыйлы атабызны» кючюнден. Ол туудургъан Совет властьны (улуу харф бла, жумушакъ белги бла!) да кючюнден дуниягъа «насып эшиклери» ачыладыла. «Къара ниетли адамланы, буржуй националистлени, фашистлени» барын да жерге кѳмген эдиле. Жетишалмагъанларын да жыйышдыргъан эдиле. Кече кетип, кюн къалгъан эди. Сыйлы атабызны кючю бла жаратылгъан «насыплы» дунияны «къысха тарыхы» алайды. Аллай улуу ишлени жырларча улуу жырчыла да керек эдиле, ѳз халкъларында сыйлары-намыслары жюрюген, адамла сѳзлерине ийнанган. Айтыргъа: «XX ѳмюрню Гомери» Сулейман Стальскийча, Джамбул Джабаевча, Гамзат Цадасача... Бизде – Кязимча... Совет быластха дери «жазмалары болмагъан», хар «къарангы» халкъны аллай бир жырчысы болургъа керек эди – «жангы адабиятлагъа» мурдор салырча. Тарыгъулану къоюп, жарыкъ жырланы жазарча – «къарындашлыкъны» (ары дери жюрюмеген), «колхозну» (ары дери болмагъан), тойчуланы (ары дери тепсей билмеген), Ленинни (ары дери аныча туумагъан), Сталинни (барыбызны да атабызны)... Къысхасы – «жюреклени жарыуун», «жангы жарыкъны», «тенгликни»... Бары да бир жырны жырларгъа керек эдиле. Жырламагъанны – жырлатыргъа, башындан келген буйрукъ алай эди. Жангы «Аллахны» буйругъу. Жахил динни къоюп, жангы диннге табыныргъа! Чирик адетлени къурутуп, жангыларын жаяргъа... Энди тууа келген фахму да «къарангыдан – жарыкъгъа» деп жырлай эди... Бир сѳз бла айтханда: жангы дуния башлана эди – «ахыраты», «жаннети» болмагъан, эсе да – жаланда жаннет дуния. Бу болумда, бу халда Кязимми жазады, ким жазады – Кязимни аты бла Сталин атабызгъа аталгъан жыр керек эди. Китап этип чыгъарырча махтау назмула... Аллай жыр салырмай, халкъ жырчыны китабы чыкъса – аны чыгъаргъанланы жаланда ишлеринден чыгъарып къоймазлыкъларын бары да бек уста биле эдиле. Кязим – халкъны сыйы-намысы, акъылы-эси, кесине тынгыламагъан да – Кязимге тынгылайды, анга ийнанады... Башха жырлагъанла – бош, кеслери ючюн... Бу жырларгъа керек эди. Жырламаса да – жырлатыргъа. Тьерге, жояргъа угъай. Бусагъатда – угъай. Бусагъатда – ариу айтыргъа («Ариу айта булжуталла»), ангылатыу ишни бардырыргъа. Бу болумда «Совет властьны» махтамагъан китап чыгъаргъа боллукъму эди?!

Эки жанындан да, эсе да – бир жанындан да угъай! Кязим да тынгылап турмагъанды. Жазгъанды. Алай не зат жазгъанды?... Чыкъгъанды, алай не зат чыкъгъанды?..

Кязим ол заманлада жазып, чыкъмай къалгъаны – халкъ битеу да кѳлден биледи. Басмаланмай, чыкъмай, киши да окъутмай тургъанны. Закий халкъ! Кязим жазмагъан, алай аны аты бла басмаланып, чыгъып,

китап этип, окьутуп кюрешгенлерин а – шо бири жокьду кёлден билген!
Унутхандыла!.. Сейир туйюлмюдю?!

Халкь эсинде сакьлагьан назмуланы эшитсенг, танг кьаласа – оюмну, сёзню теренлигине, тилни ариулугьуна, шатыклыгына... Китапларындагыларын окьусанг да, сейирге кьаласа – сёзню такьырлыгына, тилни факьыралыгына, оюм кьытлыкьга...

Кязимде: «Ишибиз бармайды тюзге. Не аман кезиу келди бизге!..»

Китапда: «Ишибиз баргьанды тюзге, Жарыкьлыкь келгенди кёзге!..»

Ол 18 назмулу китапда Сталинни аты (ал сёзюнде 11-ин айтмай) 16 (!) кере айтылады. «Сталинди бизни атабыз» дегинчиннге дери. Аллахны аты уа бир кере да сагьынылмайды. Кязиммиди?! Ол назмула бары да Кязим ёлгенден сора да чыгьадыла – хар китабында, Сталинни аты биринде да жокьду. Кязиммиди?! «Бизни атабызны» жаланда бир жерде эслейсе – «Биз» деген назмуда «Сталинди бизни атыбыз» дегенни орунуна:

Ленинди бизни атабыз... –

деп тура!

Сталинни орунуна – Ленин. Кьатышдыргьандыла. Ленинни орунуна – Сталинмиди, Сталинни орунуна – Ленинмиди?! Бизни атабыз кимди?!.

Аллах керекмей эди. Аны орунуна энди бар эди. Дин керекмей эди. Энди аны орунуна да бар эди...

Кязимни тауушлукь поэзиясы, «суу бойнунда жангыз талчыгьы», «бешик жыры», «кьыш кюн арбазына кьоннган чыпчыкьчыгьы», «жауур эшеги», «эски кьумгьаны», «эски юю», «кьолоан ийнеги»... кимге керек эдиле!

Эсе да, ийнеги керек эди – колхозгьа!..

«Тарыгьыу» керек эди – «эски дунияда малны сатханча» деп айтдырыр ючюн...

«Жашыма» деген назмусу керек эди – «Совет власть ючюн ёлюгьюз» деп айтдыртыр ючюн...

«Тойчула» керек эдиле – кьалай насыплыбыз дер ючюн...

«Бир заманда бийлик кьалмаз» дегени уа – угьай: кьалдырлыкьбыз, алдырлыкьбыз!

Заманны кечеси-кюню, агьы-кьарасы, кьууанчы-бушууу экиге юлешиннген эди: «кьарангы дуния», «жарыкь дуния». Араларына чек салыннган эди 17-чи жыл! Ары жаны – кьарангы, эски, чирик!.. Бери жаны – жарыкь, жангы, ариу!.. Кьыралла бла арабызгьа да салыннган эди чек: ала – аман, биз – иги! Чекден ётгенни жери да белгили!.. Хар совет адам неден да аны иги биле эди. Сакь эдиле...

Назмула бир бири ызларындан кьалай тизилгенлерине да бир кьарайкь, сейирди. «Ленин» – «Сталин» – «Жигит батыр» (Ворошилов, кьызыл аскер) – «Совет власть» – «Кьарындашлыкь» – «Биз» – «Колхоз»,

сора – «Къара кюнле», «Тарыгъыу», «Жашыма» («Назму этеме, кѐлюм тола»)… Аламат тизме! Тауушлукъ назму! Къайдан да билгендиле боллугъун? Ол заманда бу затны эслемегенлери уа!.. Китапны бек аламаты – тизмесиди. Сора – сураты. Кязимни сураты. Жаланда бу китап сакълагъан сураты. Китапха ыразы болайыкъ… Аны ючюн окъуна…

«Сыйлы атабызны» атын жашырып, башха сѐзлеге букъдуруп, басмалай беребиз. «Ким кюрешди бу зат бла?» – деп соруу береди Кязим да. «Мени сѐзюмде» Кязимни сѐзюн таныгъан бек байтамалды – «Жашыма», «Тарыгъыу», дагъыда… Дагъыда – «Тойчула». Аны сапариш бла къалай жазылгъанын Рахай улу Исмайыл айтханды.* Аз тийилгенлери болсала да, толуракъ сакъланганлары аладыла.

Китап Кязим ючюн, не халкъ ючюн чыкъмагъан эди – быласт ючюн чыкъгъан эди. Алагъа жаланда Кязимни аты керек эди, хаты угъай!

«Биз бусагъатда жашагъан насыплы жашауну болдурууда великий героический совет халкъны жол башчысыны – большевиклени коммунист партиясыны эм аны къурагъан великий вождьланы – Ленинни бла Сталинни уллу къыйынлары болгъанын Кязим биледи. (Мен белгилегенме. – Б. А.). Кязим Ленин бла Сталинни юсюнден стихлеринде былай айтады…» (Отарланы Керим. «Мени сѐзюм» деген китапны ал сѐзюнден).

Ким биледи, Кязимни ёмюрюн биразгъа созгъан бу тизгинле болгъан эдиле эсе да. Ыразы болайыкъ китапха. Ыразы болайыкъ Кязимни сакълагъанлагъа…

«Учунган» Кязим

1902 жылда Кязим Багдадда болгъанмыды? «Сюйгенлеге узакъ тойюлдю Багдад…» деген назмусу ол жыл жазылгъаннга кѐрюнеди. Биртомлукъда къол жазмалагъа кѐре басмаланады. Кязимни назмуларыны жыл санлары бек къарыусуз жерлеридиле. Ала – не бир 15-20 жылгъа алгъа, неда аллай бирге – артха атылыргъа боладыла. Быластха келишгенине кѐре. «Советлеге», билесиз, «игиди» деген болмаса, «аманды» деген сѐз жарашмай эди. Кязимни «аманды» деген назмулары неда чыкъмай, басмаланмай къала эдиле, неда, чыкъгъаны зат болса, – 17-чи жылны ары жанына атыла эдиле – «къарангы, жажил» дунягъа, бери жанында уа, «жангы, жарыкъ» дуняда – «игиди» дегенлери къала эдиле, быластха къор-садагъа болгъанлары, къор-садагъа болмасала да – болдура эдиле!.. Анга кѐп сейирлик юлгю келтирирге боллукъду. Ол кеси бир энчи уллу иш болгъаны себепли, былайда аны жаланда эсгертип къояргъа дейме, ол иш тынгылы сюзюлюрге керегин. Хар назмуну, онг болгъаны къадар, кеси жылын, кеси жерин тохташдыралсакъ, Кязимни назмучулукъ ишин, жолун, оюмун, ниетин тюз ангыларгъа, бир назмуларындан къалгъанда, бек алгъа ол болушурукъ эсе да, алайды.

*Минги Тау. 1994, №2

Сёз ючюн, бу назму, кьол жазмаладача (1902) болмай, Экитомлукьда 1916 жыл бла белгиленеди. Алай нек болгъанын «Ангылатыула» ангылатмайдыла. Ангылатсала боллукь эди: тюзю ол эсе уа?

Назмуда 12 тизгин барды. Экитомлукьда уа – 20 тизгин. Кьол жазмада, китапда да бирчалары алты болады. Кьалгъан тизгинледе быллай башхалыкьла тюбейдиле:

«Сюйгенлеге узакь тьююлдю Багдад, –
Дейдиле Арабда, шахарны махтап, –

дегени:

«Сюйгенлеге узакь тьююлдю Багдад, –
Деп айталла, Шаркьда шахарны махтап, –

дегеннге тюрленип.

Биринчиден, «деп айталла» деп не заманда айтыргъа боллукьду – биреулен (былайда – Кязим), кеси бармай, кёрмей, баргъанладан, билгенледен эшитсе. Башхала айтып. Мында Кязим кеси баргъанды:

Мен да келдим, Кааба ташха баш урдум...

Башха тюрленнген тизгинлери бардыла.

«Бий Аллах – *усталыкьгъа*, михраб – +» алышыннган, аллай-аллай жерлери...

Экинчиден, кьол жазмалада тюбемей, китапда басмаланнган ахыр тизгинле:

Буслийманлыкь излеп, алай учундум,
Ол жерледе тюзлюк кьачы бар сундум.
Азып кьайтдым, толмай иги умутум, –
Алгъанымы-салгъанымы унутдум.

Андан бери алты жылны ашырдым,
Аз болмады элге-журтха ажымым, —
Шукур этип ашай дыккы ашымы,
Дагъы, таймай, ёз жериме баш урдум.

Кязим кесини муслийман болгъанын «учуннгунчу» да биледи. «Учундум» деп да айтырыкьмы эди?.. Хаж кьылыргъа барады, тюзлюктерслик кюте бармайды. Анда да тюзлюк болмагъанын зат айта эсе (башха назмуларында) – ансыз айтханлыгъыды. «Азып кьайтдым» дегени?! Азгъан да болур, алай... Хаж кьылып келгенни сёзюне ушамайды! Хаж кьылып, кьайтып келе жазгъан назмусунда («Иса хажи айтханды») кьалай «азып» кьайтханын кёрюрге боллукьду...

«Толмай иги умуту...» – дегени?! Умуту – хаж кылыгу эди эсе? Ким биледи, болур эди башха умуту да – окъуу зат бла байламлы дерсиз, хо, алай бу жолоучулукда бек уллу умуту кыйсы муслиманны да – Аллахны аллында борчун толтуруу эсе, сыйлы топуракъга, Кааба ташха баш уруу эсе – Кязимни ол умуту толду да! Бир угъай – эки да! Ол туююл эди бек уллу умуту десенг – жарамаз! Файгъамбарны сыйлы жерин танып жарыды эсе!.. «Шыйыхлача, Кааба ташха кырады» эсе – толмагъан умуту кыйсыды?..

«Алгъанымы-салгъанымы унутдум»... «Умутум – унутдум» – иги кафиеди, алай Кязимни туююлду! Магъана бла байланмагъан, назмуну толтурур ючюн сёз орунуна салынган, ичи кыруу тизгин. «Умут» деген сёзню жалгъар амалтын жаратылгъан зат.

«Андан бери алты жылы ашырдым» – кыачандан бери? 1910 жылдан берими, аны аллында хаж кылып келгенли? Сора, 1916 жылда Кязим Мекка-Мединага хаж кылыргъа баргъанды дейсе?..

Аны ызындан келген тизгинле да иги тюрслеп кырагъаннга, Кязимни иги таныгъаннга, окъугъаннга кёп соруу туудурадыла – тил жанындан да, ниет сартындан да, кафиесине дери да...

«Сюйгенлеге узакъ туююлду Багдад» деп андан айта ушайды да – суююп барып, кыуанып кыйтханды да!

Да, хоу, туугъан жерин бир да алышмайды. Элинден, жеринден, халкындан сыйлы Кязимге зат да жокъду. «Халкыма хайыр чыгъар эсе» деп, китапланы да аны ючюн окъуйду – билимин, дунялыкъдан ангылаун ёсдюрюге. Дини да аны излейди. Алай жолда кыйна-лгъанындан, азгъанындан хапар айтхан болсанг Кязимге: «Тоба, тоба!..» дер эди.

Биртомлукъ басмагъа хазыр болуп бошагъандан сора, Кязимни «Иса хажи айтханды» деген назмусу табылады... Ол да шагъатды Кязимни назмулары алыкъа толу жыйылмагъанларына. Бюгюн-бюгече да табыла-табыла тургъанларына... Мен акъыл этгенден, Кязимни бу назмусу бек биринчи дин чыгъармаларынданды. Биринчи кере хаж кылып кыйтханында жазгъан назмусу. Жумушакълыгъын, жарыкълыгъын, кыуаннганын тас этмеген назму. «Кёчменланы Иса хажи экинчи кере хаж кылыргъа баргъанында, Кязимни да биргесине ала баргъан эди. Иса хажи, кырыуу, кючу, кылаиы да болгъан адам, Кязим сабий заманындан окъуна назму тагъычусун билип, диннге, окъуугъа кыаныкыгъанын кёрюп, иш этип туруп, Кязимни хаж кылыргъа биргесине элтген эди. Кязим, Мекка-Мединадан кыйтхандан сора, Иса хажиге бу зикирни такыгъанды. Алыкъа юйленмеген заманы...»

Ма, «умуту толмай, азып кыйтханны» айтханы:

Бызынгыда кыартлагъа
Земзем суу келтиргенбиз...
Меккадан, Мадинадан
Нюрле алып келгенбиз...

Сан минг адам кӱргенбиз,
Тамашагъа къалгъанбыз...
Андан сора ниетни
Хакъ жолуна бургъанбыз...

Кязимни чамы

Шыкъыда Аслангерий деп Шауаладан бир киши болгъанды. Бу, дейдиле, ийнек сойгъанды да, аны тӱгерегинде жумуш эте айланган сабийлеге къалай эсе да юлюш чыгъармай къойгъанды. «Аслангерий, болушдуруп туруп, бизге эт бермей жибергенди», – деп, жилямсырап, сабийле Кязимге тарыгъа келгендиле. «Къоркъмагъыз, сиз уллу, бусагъат биз аны тап этейик», – деп, Кязим былагъа жыр этип юйретгенди. Сабийле, болушханы, болушмагъаны да, жыйылып барып, Аслангерий эшитирча, юйюню аллында жырлагъандыла:

Аслангерий къысыр ийнек соймасын,
Сойса, эл киштиги жугъун къоймасын!

Кӱнчек бауу ныгъышлада юзюлсюн,
Эл киштиги этлерине тизилсин!..*

Эшитгенди жырны Аслангерий. Эшитгенди да, юйюнден чартлап чыкъгъанды:

– Алан, къарагъыз манга, былай келчигиз, маржа! Ай юйюнге, мен сизге эт берирге унутуп къойгъанма! – деп, хар бирине иги-иги эт юлюшле кӱтюртюп жибергенди, – болушханына, болушмагъанына да. Жырны айтмаз эселе деп. Иги тыяр эдинг жырны уа! Бютюнда сабийле билген затны...

Юч жыйырма жыл озгъандан сора, 1994 жылда, халкъ Кязимни 130-жыллыгъына Шыкъыгъа жыйылган кюн, ол «сабийле», ол жырны айтып кюле эдиле.

Чамгъа, кюлкюге къартлыкъ жокъду!

Кязимни «къонгур ташы»

1989 жылда жазган сорууларыбызгъа («Чегем ауазы» газет, 16.09) быллай жууап алган эдик: «Мен, Къалабекланы Мухтар, Османни жашыма, Шалук хажини жашындан туугъан. Шалук хаж къылыргъа баргъанында, Кязим да биргесине болгъанды. Мухаммат фыйгамбарны бек барыучу жери – Арафа таугъа баргъанында, андан ауруп къайтханды. Хажилик бергенлеринде, Шалук араб ат болмагъаны себепли, Дауут

* Назмуну Додуланы Таубий эсгерген тюрлюсю да, Гайыланы Хабийбуллах айтып табылгъаны да Биртомлукъда басмаланганды.

деп атагъандыла. Ол кезиуде кичи жашы Магомет туугъанды... Магометни жашы Аныуар... Шалукну кызы – Фатимат. Фатиматны жашы Гелястанланы Ибрахим Оюс улу... Назмуну Ибрахимден бла Жазаланы Сейфудан алгъанма...»).

Осман Къалабекланы Шалукну назмусун да жазып жибергенди. Назмуну башлануу (ал алты тизгини) Кязимни «Аллахха махтау» деген чыгъармасындачады. Шалукну назмусуна аны ючюн салынмагъанды.

Ол артыкъ тюз да болмаз: бирча тизгинле эки назмуда да Кязимни «бисмилляхийи» эсе уа? Кязим экисин да алай башларгъа боллукъ эди. Бу назмуда ала ёлчеми, магъанасы бла да келишедиле. Ол шарт бу эки чыгъарма да Кязимни болгъанларын ишексиз этеди.

Шалукну кичи жашы Магомет 1910 жылда туугъанды, Шалук хаж кылыргъа баргъан жыл. Алай бла 1910 жылда Кязим хаж кылыргъа баргъаны (алайсыз да белгили эди) дагъыда бир шарт бла бегитиледи, андан сора да – назмуну жазылгъан жылы шарт тохташдырылады. Эки-томлукъда 1903 жылгъа ыхтырылып тургъан назму энди кеси жерин табады.

Назмуну Экитомлукъда басмаланнганы бла тенглешидирип къарагъан адам «чурумларын» бек женгил табарыкъды. Тизгин къатышлыкъны эслерикди. Ол – билмечиликден да болмаз, баям, тийишдирилгъанларын, табалгъанларын басмалагъандыла. Алай бир шарт. Ол китапда:

Чыкъгъан эдик хажи жолгъа – сахаргъа.

Мында:

Биз чыкъгъанек хажи жолгъа – сафаргъа.

«Сафар» дегини – «жол» демекликди – кыйын, кыйынлы жол, узакъ жолоучулукъ. Жолда ёлген негерини юсюнден айтырыгъы себепли, ол сёз Кязимни бушуулу хапарыны («Жилямукъла келир, эшитсенг, кёзлеге») башыды. Назмуну ёню, зикири. Айхай да, «сафарды», «шахар» угъай!

«Чыкъгъан эдик» – сыйдамды, бююннню жазма жорукъгъа толу бойсунады, алай «биз» деген изленип турады. «Эдикни», «эк»-ни тышындан «биз» керекди – «биз чыкъгъанек!» Болушу да алайды. Тийишлиси, кереги да!

Назмуну къуралыу жанындан айтханда да, бир-бир тизгинлерине энчи эс бурурчады. Асыры къужур тизгинледиле. Юлгюле:

Файгъамбарны сыйлы болгъан жеринде
Аллах манга келечисин жиберди.

«Жеринде», «жиберди» – кафиесин къоя турайыкъ. Осуятха асыры омакъ айтылгъанча туююмюдо?!. (Бу – сёз орунуна).

Андан ары:

Бир ажымым тынчайтмайды жанымы,
Хакъ жолунда аз затчыкъдан жангылдым.

«Жанымы» – «жангылдым» – кафиесин къоя турайыкъ... Магъанасы: не ажым? «Аз затчыкъ» дегени?.. Жангылгъаны?.. Аурумай, ажымлымы ёлгенди?.. Хаж къылыргъа чыкыгъанынамы ажым этеди, огъесе башха зат?.. Алданыпмы атланган эди?.. Окъуучуну шекли этдиредиле. «Поэзия сартындан» дер эдинг – былайда башхады. Кязим быллай жашырынлыкъгъа, быллай «жууапсызлыкъгъа» (соруулагъа) бир назмусунда да жер къоймайды. Аны поэзия кючю бек алгъа жашырынлыкъда угъай – ачыкылыкъдады, кертиликдеди. Назмусуну жюрек оту андады.

Аны ючюн ёз халалым, жууугъум,
Факъырладан къызгъанмасын бир жугъун.

«Жууугъум» – «жугъун» – кафиесин... – тохта, бусагъат... Магъана жанындан: «Не, бек къызгъанчмыды, «къызгъанмасын» дерча?..

Энди кафие сартындан: эслеген болурсуз, бир бирлерине къалай ушагъанларын, Кязимге да къалай ушамагъанларын: «жерине – жиберди», «жанымда – жангылдым», «жууугъум – жугъун». Бу тукъум рифмала (назмучула, адабиятчыла мени бегирек ангыларыкъдыла) заманны илишанларыдыла, Кязимни заманыны угъай. Асыры «жангы» кафиеледиле. Киши маллары. Къойчула сюрюуде ёз малларын ишексиз танып къоюучуларыча, энине зат къарагъынчы да, назму иш бла кюрешгенле да кафие-рифма деген затны – «киши малын» олсагъат билип къоядыла. Кязимни сюрюуюнде уа бютюнда... Кязимни къойлары «къумалы» къойладыла... Кязим аллай кафиеле бла жазгъан эди эсе, «Баба улу бизни поэзиягъа жангы рифма келтиргенди!» деп, сёз ючюн, Къайсын нек къуанч тыпырлы болуп туругъа керек эди?.. Эшта, «Ыразы бол, Къайсын! Кязимни 2-томлугъу чыкыгъанды. Анга жууаплы редактор Бабаланы Ибрахим болгъанды» деген сёзде излерге керек болур жангы кафиелени шауданын.

Ол – бир жанындан.

Экинчи жанындан: бу тизгинле (кафие бла бирге) бир къол жазмада да жокъдула – не Шалукну туудугъу Мухтар жиберген назмулада, не башха жазмалада.

Шалукну жашы – Осман, Османны жашы – Мухтар. Назмуну Тёбен Чегемден ол жазып жибергенди.

«Осман тели» деп жазылады. Тюзю – «Осман – тели огъурсузду, билеме» дерге керек болур. «Тели» деген сёз «Осман» деген адам атха угъай, «огъурсуз» деген сёзге байланыпды. Аны илишаныды. «Тели огъурсузду» – атасы кенгде ёлгенине бек кюерикди, ажым этерикди, кимге эсе да урушургъа, чамланыргъа, къызаргъа да болур деген оюмла сыйынадыла бу сёзге. Андан сора да – тансыкылыкъ – юйюне, жерине,

жашына (атын эсгереди, ёле туруп). Мудахлыкъ сезиледи ол сёзде. «Осман тели» деген а айырылыуну сёзю туююлдою, ол мен адыргы айтыргъа кюрешген сезимни билдиралмайды.

Айтыргъа дегеним: Кязимни тизгинин, сёзюм, харфын угъай да, нохтасын, тырнагъын да тюз салмасанг, назмусун, оюмун да терс жанына алып кетеди...

«Мен Кязимге суймеклигим айтып ангылаталлыкъ туююлме, – деп жазады Мухтар. – Хар къайтарып окъугъанымдан – бир магъана чыгъады. «Къонгур ташым...» деген назмусун да Шалук ёлгенде этгенди... 1910 жылда:

Къонгур ташым, бийик къаянгдан тюшюп,
Энди, харип, терен къолда жатаса.
Амал чыгъып, артха – кеси къаянга,
Къонгур ташым, сен не хазна къайтаса!

Мен факъырны таш окъуна эт, Аллах,
Алай туугъан от жагъама элт, Аллах.
Мында кёмюп къойма да къумларынга,
Къайтар, Аллах, къайтар сен тауларыма!

Арабны къум тюзлеринде Дауут хажини къабырыны аллында сюелип: «Энди, харип, терен къолда жатаса», – дей, Бызынгы тауларын кёре тургъан Кязимни кёз аллынга келтирген алай кыйын туююлдою... Бу назмуну Кязим кеси да бек суюючюсюм Чочайланы Жюнюс да айтхан эди. Ол айтхан тюзетиулери бла назму биринчи кере «Минги Тауда» басмаланганды*.

Алайды: Кязимни сёзю, тизгини – айтыр затын, оюмун жууапсыз, башын жабып къоймайды. Ишекли этдирмейди. Аны кый, сезиминги теренден-тереннге, кенгден-кенгнге ача барады, кёлню сезим, оюм толкъунларыча...

Учхан жугъутур

Халкъны кыйынлы къадарын, азатлыкъгъа итиниуюн суратлагъан бек закий чыгъармаладан бири Кязимни «Жаралы жугъутурду». Поэманы юсюнден окъуу китаплада, илму излемледе, «ал-арт сёзледе» да кёп айтылганды, болсада алыкъа аны магъанасын шарт ачыкълагъан тынгылы кесамат сёз жокъ сунама.

Ай, жаралы жугъутур,
Мен да санга ушайма.
Жюрегими къан жууа,
Хапарымы башлайма, –

* «Минги Тау», 1993, 1 №.

деп башлаучу эди Кязим, бир мудах хапар айтырыкь болса, гюрбежисинде темир тое... Огьесе эндими тагьа тура эди?.. Темирден жугьутурну суратын да ишлеген эди...»

Темирден ишленген кьанатлы жугьутур... Кьол аязыма алып турама... Ууучума кьысылып турады... Кьая ыраннга кьысылгьанча...

Ол кьол аязымы жылытханча кьорюнеди, жюреги тебе тургьанча... Бьорюден кьачып букьгьан кибик... Огьесе уучуданмы?.. Ууучума букьдурургьа кьорешеме. Ычхынып, учуп кетмесин дегенча... Алай ол жууашчыкьды – кьолгьа юйреннген, темирден ишленген тегене кьыргьышчыкь... Учуп баргьан жугьутур сыфатлы...

Кязим уста темирчи эди деселе, мен да бир элли темирчини кьез туурама келтириучю эдим. Кязим сыфатлы темирчини. Оракь, чалгьы, нал, ёзге ишлей билген... Ол кертиси бла да аллай бир бош элли адам окьуна болур эди – халы, сыфаты да. Маммеланы Ибрагим айтханча, «бир бош таулу кьартчыкь». Алай энди мен анга толу ийнаныпма: Кязим, дуняда болмагьанча аллай уста эди. Бош «уста» деп айтып кьойгьанча тьуюл, назму тизерге кьалай закий эсе – темир жазаргьа да тюз алай! Темирден кьанатлы жугьутурла ишлеген... Темирге кийик, жаныуар сыфатла алдыргьан... Жан салгьан, жылыу берген... «Дин унамайды ансы, темирден адамны суратын ишлерик эдим», – дегени бюгюнча эсимдеди – мен аны юсюнден бир жазгьан эдим – ким, кьачан, нек айтханын*.

«Жаш юйюр атасындан, анасындан айырылып, кеси юй болуп чыкьгьан заманда, Кязим алагьа от кьысхач, арауан, тегене кьыргьыч ишлеп бериучюсюн анабыз айтыучу эди. «Тегене кьыргьышчыкь, от кьысхач, арауан да берген эди бизге», – деп. Кьечгюнчюлюкде тегене кьыргьышчыкьдан кьалгьаны тас болгьанды. Тегене кьыргьышчыкь турады...»

Бийчеккуланы Махайны жашы Ахматны анасы айтхан заман (ол тегене кьыргьышчыкь ишленген жыл) 1907 жылгьа тьошеди, Кязим «Жаралы жугьутурун» жазгьан кезиуге!..

Ол – тегене кьыргьышчыкь угьай, – жугьутурду! Кьанатлы жугьутур. Темирден угьай – хауадан ишленген. Мен аны ууучума кьысып турама. Учуп кетмесин деп. Ол кьарылгьашчыкьгьа ушайды, эсе да – тебе тургьан жюрекчикге... Дагьыда кьол аязымы ёрге тутуп кьарайма. Угьай, жугьутурду! Учуп баргьан жугьутур! Ёхтем жугьутур!

Аз да арсарлыгьы болмагьан, эркинликге жан атхан, кьаядан секирип учуп кетген...

Кьечгюнчюлюкде болгьан, андан да сау кьайтхан, сау кьалгьан жугьутур... Окьдан, бьорюден да кьутулуп, Азатлыкьгьа учуп баргьан жаралы жугьутурну сыфаты...

Кязим темир бла жазып кьойгьан!..

* «Советская молодежь», «Шаудан», 1988, сентябрь.

«Алтын терекни» кылай жазылганы

– Бу назмучу жашды... – деди Исмайыл, атасы Хасыуга мени та-
нышдыра.

– Кязимни назмусун билемисе? – деди ол да арсарсыз. (Таулула
сейирдиле: «назмучу» деп эшитгенлей, Кязим деп тохтайддыла, дуняда
Кязим деп жаланда бир назмучу болганча...).

– Не назмусун? – Хасыу Кязимни сагыннганына сагъайдым.

– Быласны юсюнден жазганын...

– «Сабет былас – алтын терек...»?

– Хоу-хоу, «Сабет былас – алтын терек, аны кыаты тутмакъ керек...»
– назмуну андан арысын кеси да айтды. Мен билгенден башхаракъ.

– Аны кылай жазганын а билемисе?

– Угъай!.. – Мен кымсыз болдум.

– «Сен тенглик жокъду деп жазганса, сабет быласны сѣкген эт-
генсе!..» – деп, соруу эте болгандыла мынга Налжикде... «Да, сизге
махтагъан керек эсе – магъыз!..» – деп, муну ол заманда жазганды...»

Мен сейирге энди тынгылайма деп сагъайдым. Хасыу а, айтырымы
айтып бошадым дегенча, жолуна бурулду. Мен, кетип кыалады деп кьор-
кыа:

– Кязимни тутханмы этген эдиле? – дедим. «Тохта, маржа, кетме!»
дегенча, ызындан атлай.

– Хау... – деди, артха бурулуп. – Кѣп турмагъанды. Бу назмуну
окъугъанларындан сора эркин этгендиле. Кеслерин бир улуу махтагъанча
кѣрюннген болур эди, ол а кесини юсюнден айтханды...

– Сора уа?..

– Сора уа не?.. Бошлагъандыла муну... Бара эд, дейди: «Ай, Аллахны
налаты болсун сизге!» – деп.

Ыхы, энди Кязимни юсюнден бир иги сорайым деп тургъанымлай,
Хасыу, сенегин да инбашына атып, дырынына ашыкъды. Жокъ эди хапар
айта туруп заманы. Ызындан кыарап турдум. Айтхан сѣзоню магъанасын
алыкъа ангылап бошамагъан эдим. «Совет былас... тутмакъ керек...
«кесини юсюнденми?.. Кыалай?! Тутулганы ючюнмю айтханлыгы
болур эди, «андан кенгнге кетген кюрек...» деп?.. Кенгнге кетген не бол-
лугъу кѣзоне кѣрюнюп?..» – сорууларым ызындан кыарап кыалдыла.

Ол узая баргъан сайын, ауазы кыулагъыма бекден-бек эшитиле:

Сабет былас – алтын терек,
Аны кыаты тутмакъ керек.
Андан кенгнге кетген жюрек –
Болуп кыалыр бокълу кюрек!

«Бир улуу махтагъанча кѣрюннген болур эди... кесини юсюнден айт-
ханды...» Мыйымда, жюрегимде не эсе да бир затла бурула, тюрлене тура
эдиле... «Да, хоу, махтагъанча айтмай а! Китаплада зат да...» – даулашыргъа
хазыр эдим. Кязимни юсюнде бир китапда да окъумагъан, окъумазлыкъ

зат ачылып кьалгъанына сейирим бла сюелгенлей кьалдым...

«Даулаша тур!» дегенча бара эди... Дырынына ашыгып.

Мен а кьаллай назмучума, не зат жазама – соргъан да этмеди. «Назмучу» дегенни магъанасын, баям, ол башха тюрлю ангълай эди. Атлашындан билдим: «Назмучу – ол Кязимди. Кьалгъан назмучула уа – поэтледиле. «Иги кюнде поэт бола туругъуз. Назмучу уа – Кязимди!...» – деген таукеллик бар эди Элбрусчу Курданланы Хасыуну Иткъол сыртына ёрлеп барыуунда.

Кязим, Кязим хажи, Хажи, Назмучу Кязим, «Оу балшибик, шау кадетле» – бары да Кязимни аты.

Кязимни сезими

Назмуну юсюнден кёп айтып турургъа боллукъду. Женгил назму, жарыкь назму, кьууанган назму... Кязим Къайсынны фахмусун, жюрегин барындан да алгъа сезгенди... («Кесиме ушаш тели Къайсын келгенди...»). Да, хоу, назмучула бир бирге ушайдыла... ушамагъанлыкълары бла «телиликлери» бла. Ачыкълыкълары, тазалыкълары бла. Не кёп жашасала да, сабийлик кьанларындан кетмегени бла... Сюйсенг – «сабийлик» де, сюйсенг – «тазалыкь» де, – башха туююл. Кёб а жашамайдыла, не кёп жашасала да.

Тынгысыз да назму. Къайсынны кьоруулагъан назму – аман кёзден, аман сёзден («Тели Къайсын келип юсюме аугъанды», «Хакъына бир аман китап бергенди»). Назму да туююл – дуады. Аман кёзден сакълар дуа... «Бош бир аман китап»... Кёз тиймесин дегенча айтханды. Сезген эди... Закий улан келгенин...

«Хакъына «аман» китап бергенди» – кавычкала кьутхармай эди. Кертиси бла да ары тартып кетеди. Кавычкала болушмагъанын билипми, башха китабында тизгин ансызды. Эки томлукъда «бир» деген сёз табылып (тюз табылгъанды), тизгин жерине келгенди: «Хакъына бир аман китап бергенди» – тизгин тизгинге кьошулады. Эркин атлайды.

Айтыудан, назмуну башха тизгинлери да бар эдиле:

Эки тели мени ююме келдиле,
Саз бетиме жарыкълыкьны бердиле,
Бир телиси сыгынланы кьазады,
Экинчиси назмуланы жазады.

«Бир телиси» – Аныш («керти тели», алай айтадыла), «экинчиси» – Кьулийланы Къайсын.

Къайсынны не кёп махтап жазсанг да, Кязимни ол жангыз сёзюнде айтылгъанны бир адам да айталмазча этгенди. Кязим Къайсынны бек сюйгени кёрюнюп кьалады. «Кесиме ушаш тели Къайсын келгенди...»

Абдуллах БЕГИЙ УЛУ

Кязимни жыр дуниясындан

*Туугъан жеринги этмей тас,
Болургъа хазыр эдинг таи,
Кюннюгю сыйыргъанда чарс,
Ташлагъа да болдунг къардаш...*

Магомед МОКЪА

Уллу, гитче да Кязимни назмуларын кёлден биледиле, жырчыла аны жырларын айтадыла, суратчыла суратын ишлейдиле, артистле сыфатын къурайдыла назмучула ахшы назмуларын анга жоралайдыла...

Аллахны бла ёхтем халкъыны къулу – Кязим.

Бюгюн Кязимни жырлары, Кязимни назмулары – деп айтханда – кесинги бек ахшы, бек жууукъ адамынги атын айтханча боласа.

Айхай да, малкъарлылагъа Кязим байракъды, Минги Тауча, аллай деменгиди, тюзлюк сёзню Тейрисиди.

Бир белгили адам айтып кесим эшитген затымы сизге да билдирирге сюеме.

– Бир жол Кязим, немисли солдат колхоз амбарны киритин буза тургъанын кёрюп, фашистни аллына сюелип, орус тилде:

– Это колхозный, – деп ол киритни бузаргъа къоймады.

Ол фашист, ачыуланьп, автоматын Кязимни юсюне буруп, кеси тилинде къаты къычырды. Ол кезиуде алайтын ётоп баргъан бир малкъарлы тиширыу, аны кёрюп, фашист бла Кязим арасына сюелип, ол фашистге:

– Начас, итден туугъан, бу Кязим хажида, кёрмеймисе, кетер керохунгу, – деп, хахай этди.

Битеу Европаны аякъ тюп этип келген фашист мурдарны санлары къурушдула, автомат эниште салынды...

Баям, былайда Кязимге тюзлюк болушханды. Ол тиширыу да, Кязимге базынып, аны тюзлюгюне ийнанып, алай сюелгенди мурдаргъа къажар.

Кёчгюнчулюк жыллада да Кязим тюзлюк хорларыгъын халкъгъа айта тургъанды:

***Бузулмагъыз къыраллыкъгъа,
Киши жерде тургъанлыкъгъа!
Ат чаршиде сыналады.
Азап кёрмей ким къалады?
Хайт дегиз, айып алмагъыз.
Иинде артха къалмагъыз.*** – деучю эди Кязим.

Аны уста таныгъанла, Кязим назмуларын да жырлап айтыгучу эди, дейдиле. Отарланы Омарны да бек суйген жырларындан бири Кязим жазгъан жыр болгъанды.

***Тийре къартла гюрбежими къатында
Экиндиде ла-иляха айтырла,
Уятырла кёр шошлугъун, эсими,
Иинша-Аллах, эл унутмаз кесими.***

Отарланы Омар кеси да Кязимни назмуларына беш жыр жазганды. Ала: «Кюзде», «Тойчулагъа», «Тарыгъу» деген жырладыла. Бу жырланы сиз биринчи кере Омар кеси айтып радио бла эшитгенсиз.

Ол жырланы сабийлеригизге да юйретигиз, деген муратда бюгюн аланы басмалайбыз.

ТОЙЧУЛАГЪА

Макъ. Отарланы Омарны

Сёз. Мечиланы Кязимни

*Тойчуларым, сиз ойнагъыз, кюлюгюз,
Кюнден кюннге жарыкъ болсун кюнюгюз.
Усталыкъны къалдырмайын билигиз.
Барыбыз бирден тепсейик, жсюрюгюз!*

*Сиз барасыз, къымылдамай, сюзюлюп,
Башха болмай, зурнуклача тизилип.
Ариу тепсейсиз, къуунып эм кюлюп,
Мудахлыкъ тайсын, табымырлы юзюлюп.*

*Къарап, усталыгъыгъызны кёреме,
Бек къууанып, сзге махтау береме.
Тепсеу дунияны къууанчыд, сезгенме,
Сизни ючюн бу сёзлени тизгенме.*

*Ма биз да, сизни кибик, жаш заманда,
Айланыучу эдик къошда, маллада.
Жарлы, жалчыны туююд эди мал да,
Байны, бийни эдиле тепсеу, той да.*

ЭТЧЕЛАНЫ Музафар.

Москва 19/165479 102 17/08 1050

г.Нальчик почтамт Кабардино-Балкарской ул. Пушкина, 62 кв. 54
Зумакуловой Т.М.

Дорогая Танзиля Мустафаевна!

Исполком международного сообщества писательских союзов сердечно поздравляет Вас, народного поэта Кабардино-Балкарии, видного общественного деятеля, красивую женщину со славным юбилеем! Ваше талантливое поэтическое слово стало достоянием российской культуры, Ваши книги снискали Вам высокий авторитет среди читателей и писателей. Большой общественной деятельностью вы заслужили любовь и уважение сограждан. Желаем Вам крепкого здоровья, счастья, творческого горения, дружески обнимаем

Сергей Михалков, Иван Переверзин, Владимир Бояринов, Иван Сабилло, Валентин Распутин, Владимир Гусев, Лариса Васильева, Егор Исаев, Владимир Костров, Владимир Карнов, Людмила Салтыкова, Марина Переясллова, Александр Торонцев.

ФАХМУНУ КҮЧҮ

Бизни литературабыз бу арт жыллада бек иги ёсгенди, бир талай роман, повесть да чыккыганды, пьесала, поэмала жазылгандыла, аланы бир бирлери орус тилге да кёчюрюлгендиле. Бусагъатда халккыбызны литературасы кыралны бирси литератураларыны ичинде кесини тийишли жерин алганды дерге эркинлигибиз барды деп умут этеме. Ол а бизге куюанчды.

Поэзиябызда анга биз Орта Азиядан кыйытхандан сора келген бир ненча бек фахмулу адам ишлейди. Ала ана литератураларын бийик даражагъа кётюрюуде, малкбар поэзияны ёсдюрюуде, аны формасын, рифмасын, тилин жангыртыуда, алгын чыккыгъан затлагъа, биринчиден – Кязимни чыгъармачылык ишине таяна, кёп игилик этгендиле. Ол поэтледен бири Зумакулланы Танзиляды.

Аны фахмулу болганын жазычула, китап окуучула да биринчи затлары чыгъа башлагъан кезиуде окуна сезген эдиле. Артдан артха уа, жыл сайын, хар жангы заты, жангы китабы чыккыгъан сайын, аны фахмусу кючлюден-кючлю бола барганы бизни барыбызны да куюандырганды.

Фахму, кыалай болса да, кесини жолун тапмай кыймайды. Аны кючю уллуду, ол адамланы жашауларына куюанч береди, жүрек оту бла жылытады.

Танзиля бюгюн миллет поэзиябызны бек иги усталарындан бири болганын, аны аты бары да уллу Совет кыралны китап окуучуларына белгили болганын, дебери кётюрюлгенин кёребиз. Таулу тиширыу, таулу поэт аллай куюанчлы чекге жетгени бизни барыбызны да куюандырады. Ол чекге уа Танзиляны фахмусуну кючю жетдиргенди. Аны фахмусу терен болганына ишекли боллукъ, даулашырыкъ адам хазна табылмаз.

Фахмусу болмагъанлай жазаргъа кюрешгенле да боладыла, ала бизде да бардыла. Ол хар заманда литературада бола келген затды, куюру бизге тёре туююлдо. Кимни кючю неге жетеригин, кимни кюлундан не келигин заман кеси ачыкъ этеди, алтынны жезден айырып кёрюзтеди.

Танзиля бош, кыйматсыз, магъанасы аз затланы бир бирине тагъып кыймай, терен магъаналы жазады. Ол айтханыма аны кёп назмулары да шагъатлыкъ эталлыкдыла. Сёз ючюн, «Таулу назмучу тиширыула», «Сёз», «От жагъа тютюню», «Таулула», «Жерибизге анабыз дейбиз» деген затларын окуп кёрююз.

Танзиля татлы, ачы сёзно айтыргъа да бирча устады. Поэт ачы сёзден кюркюргъа керек туююлдо – адамны жашауу дайымда, кюн сайын да татлы болуп турмайды. Дунияда куюанч, ырахатлыкъ, насып болгъанлары киби ёлюм, кыйынлыкъ, бушуу, жарсыу, ауруу, кыартлыкъ да бардыла. Поэзия уа жашауну керти ёню, кюзгюсю да болургъа керекди. Аны жалгъан сёз айтыргъа эркинлиги жокъду, халккыны ишин,

кишилигин, тынчлыгын, къыйынлыгын, байрамын, жияуун, ётген тарыхын да бирча тюз, жалгъансыз кёргюзтюрге борчлуду. Алайсыз бир тилде да тынч поэзия болмаз. Ол жанындан алып къарасакъ да, Танзиляны махтаргъа эркинлигибиз да барды. Аны назмулары керти жазылгъан чыгъармаладыла, магъаналары тюзю, теренди. Жашауун сыйдамлап, ачыгъа татлы демей, акъгъа – акъ, къарагъа – къара дейди. Аны назмулары алай жазылгъанлары себепли окъуучулары кеслерине ийнандырадыла. Ол къууанчны поэтге фахмуну кючу бергенди.

Танзиля Зумакулованы шёндю хайт деген заманыды, усталыгъыны бишген кезиуюдю. Жазгъанлары анга шагъатлыкъ этедиле. Бизни бек фахмулу поэтлерибизден бири болургъа аны къолундан келгенин барыбыз да кёрдюк. Фахмусуна, сёзюню кючюне, усталыгъына да ийнандыкъ. Ол аны кесине да, бизге да къууанчлы затды. Танзиля мындан ары да кёп ахшы китап жазарына, литературабызгъа кёп игилик этерине барыбыз да ийнанабыз. Мен бу сёзлени Танзиляны бек фахмулу адамгъа, бек иги поэтлерибизден бирине санагъаным себепли жазгъанма.

КЪУЛИЙЛАНЫ Къайсын.
15-чи январь, 1975 ж.

Танзиля

Тюзюн айтайым, бу сёз не магъананы тутханыны юсюнден кёп сагъыш этгенме. Алай сорууума жууап табалмагъанма. Кёпле кёп тюрлю айтханларын эшитгенме. Танзиля деген ат, къалай эсе да бир бийкликни белгилеген, тегерекге нюр жайгъан, неда танг жарыгъына ушагъан сёздю деген оюмгъа келгендиле аллай адамла. Ол сёзню «Поэзия деген неди» деген соруу бла тенглешдиреме мен а. Расул Гамзатов Зумакулланы Танзиляны юсюнден жазгъан заманында айтхан бир оюмгъа уа эс бурмай болалмайма: «Танзиля деген ат поэзияны кесине ушайды сора анда кёплеге белгисиз бир терен шашырынлыкъ барды. Алай ол жашырынлыкъ да поэзияды».

Ол затладан оюм эте келгенимде уа – Танзиля поэзияда бек жарыкъ, ёмюрлени чакъгъанлай турлукъ литература сыфатдан деп таукел айтыргъа базаынама. Бу сёзлени жаза туруб а Эдуардас Межелайтис Танзиляны юсюнден айтхан сёзле да эсиме тюшдюле: «Бек эрттеден бери жюрегимде сакълагъанлай келеме поэзияда бир ариу рифманы – аны аты Танзиляды, ол мени къулагъыма музыкача эшитилгенлей турады».

Ол – атлары дуниягъа айтылгъан адамла бичген багъагъа жукъ

кьошуп онг жокъду – бизни Танзиля дуния поэзияны ма аллай сейирлик бутагыды. Былайда бир кесек сагыш этейик; бусагытда таулулада, жаланда таулулада – башха миллетледе да не къадар тиширыу барды Танзиля деген агны жюрютгенле. Аланы санап бошайлмабыз деп къоркъама. Биз Зумакулланы Танзиляны таныгъанча ол ариу агны жюрютген тиширыугъа тюбегенибизни ачыкъ айтайым. Ол Танзиляны фахмусуна, хар жаны бла да ариулугъуна халкъ бичген багъаны кёргюзтген шартды.

Бу кюнледе Къабарты Малкъарны халкъы, Россейни бирси республикаларыны областларыны поэзияны сюйген адамлары да Зумакулланы Мустафаны къызы Танзиляны туугъан кюнюне аталгъан къууанчны бийик даражада этгенлерине барыбыз да шагъатбыз. Быллай къууанчлада кеслерини озгъан заманларына багъаны жашаулары не магъананы тутта келгенлери бла ёнчелейдиле; поэтни юсюнден а хапарны аны китаплары айтадыла. Танзиляны хар китабы халкъны литературасыны, культураны, искусствосуну (Танзиляны назмуларына этилген не къадар жыр барды) ёсюу жолун кёргюзтген оюлмазлыкъ къалады. Хар назмусуну, поэмасыны кесини энчи магъаналары, суратлау кючлери; аны чыгъармаларында жашауну керти болумуну жюрек тебиуюн, кёрген да, эшитген да этесе, жауун жуугъан гюлле сабийча ёсгенлерин да алай. «Къаяда ёсген гюллени» уа къалай сейирлик суратлайды Танзиля. Поэзияда аллай затланы суратларын жаланда фахмулу адам – поэт – таулу тиширу ишлеяллыкъ эди. Танзиля кеси уа ушамаймыды да къыш да, жай да чагып тургъан гюлге! Аллай адамны уа мен да кесими туугъан жериме санагъан Бахсан ауузу жаратханды дуниягъа.

Танзиля – кесин кётюрген адам туюнюдю – уллугъа, гитчеге да хычыуун ышырыуу, ариу сёзю бла тюбер, – хар бир ышанында да поэзияны тауушлукъ шартлары. Аны иши, кеси да насыпдан тюнгюлген адамгъа окъуна кюч-къарыу бермей кюймайдыла. Поэтни озгъан заманланы суратлагъан чыгъармаларын окъусанг бирде тюшюнде кимле бла эсе да – танымагъан, кёрмеген адамларынгъа бла ушакъ этгенча боласа, бирде адам улу сынагъан къыйынлыкъла, мурдарлыкъла кёз жашларынгы чыгъарадыла, бирде зулму кючлеге чамландырадыла; бирде уа къууанчланы къобуз тауушлары тойгъа чакъырадыла, – ма керти поэзия, ма чынтты фахму!

*Сен къарамазса дедиле
Бу дунияда Малкъаргъа,–
Кёзлеримден тегюлюле
Къан тамычыла акъ къаргъа...
(«Тюш»)*

Ол сёзле къалай таралтмасынла жюреклени? Не уа:

*Сени кёрмей жсиягъанымда
Ташланы да жсиятдым.
Сени кёрюп жсырладым да,
Ташланы да жсырлатдым.*

Бу төрг тизгин да «Тюш» деген назмудандыла. Поэт алада Малкъаргъа къайтханыны къууанчын суратлайды.

Дунияда кертини бла ётюрюкню бири биринден айырыргъа, табиь-гъатны жашырынлыкъларын ангыларгъа да, тюзлюкню сюерге да бизни поэзия юйретгенин билебиз; чыгъармачылыкъ ишни теренлигин ангыларгъа болушхан да олду. Ай бла кюн бла ушакъ этдирген да поэзияды – Танзиля жазгъан назмулача, поэмалача чыгъармала. Алим Кешоков, Къулийланы Къайсын, Зумакъулланы Танзиля, Инна Кашежева кибик поэтле бла бир кезиуде жашагъаныма, ала бла ушакъ этерге, поэзияны, саулай да миллет культураны, дуня литератураны юслеринден оюмларына тынгыларгъа онгум бола келгенине къалай къууанама мен.

**...Ашыкъдым мен сизге узакъдан, –
Гюллериме – ташны жарып чыкъгъан,
Сууларыма – къая бузу саркъгъан:
Жылы жерими акъ тангларына,
Кёкге узалгъан, тау къолларына.**

Танзиля къалай ариу суратлайды туугъан жерини ариулугъун, – табиь-гъатны байлыгъын. Шауданны тазалыгъын, тау сууну базынуулугъун (ол къысыр къаяны тешип саркъады), къызыны ариу нюрюн, тюз жашаугъа тюз ёкюл болуп сюелген ёмюрлюк къаяланы деменгиликлерин – душмандан къан алыргъа таукелликлерин, адам улуну жилихтан элия бутагъы аланы кеслерини кёкюреклерине атылырын излегенлерин да кёребиз Танзиляны поэзиясында. Сёзсюз, адамлыкъларын тас этгенлеге чамлануу да барды поэтни жазгъанларында. Бизни заманны фахмулу назмучусу Зумакъулланы Танзиля чыгъармаларыны бирлеринде Малкъарда анга дери бу жазыу иш бла кюрешген таулу тиширыу болмагъанын хапарлайды. Ол затны Танзиля махтанып айтмайды, таулу тиширу алгъын заманлада окъургъа – фахмусун халкъгъа туура этерге онгу, – баш эркинлиги болмагъанын суратлайды.

Мен былайда бир затха энчи эс бурургъа сюеме: Танзиляны жазгъанларында эр киши поэзия, тиширыу поэзия дегенча ангылам жокъду; не менме деген эр киши поэт да дунягъа жаланда Зумакъул къызы жаратхан чыгъармаланы жаратыргъа къолундан келлик эди. Биз, эр кишиле, Танзиляны фахмусуна, поэзияда айтыргъа къолундан келген сёзюне баш урургъа борчлубуз. Биз анга сукъланыргъа, аны бла ёхтемленирге да борчлубуз.

Юбилейинг бла жүрекден алгъышлайма багъалы эгечибиз, – Танзиля Мустафаевна! Саулукъ, иш кёллюлюк хар заманда биргенге болсунла.

**КАУФОВ Хачим,
КъМР-ни Жазыучуларыны
Союзуну правленини председатели.**

БЕППАЙЛАНЫ Муталин

Ёмюрлюк сен, Ариулюкь

От жагъанг – тау жырлагъа
Жан салгъан – төр тохана!
Салмай бой сен жыллагъа,
Ёренге Жыр, Кюн Ана!

Жап-жарыкь ай кечеле,
Кечуле-жинк жарьуда.
Жагъада тал бйчеле,
Тепсеуге – терк барьуда!

Сабырлыкь, ой асыллыкь,
Хар жанга – жандауурлукь!
Жюрегинг бал-балхамлыкь:
Ёмюрлюк сен, Ариулюкь!

От жагъанг – тау жырлагъа
Жан салгъан – төр тохана!
Салмай бой сен жыллагъа,
Ёренге Жыр, Кюн Ана!

*Солдан онгнга:
Къулийланы Къайсын, Зумақъулланы Танзиля, Мустай Карим*

*Солдан онгнга: Танзиля, Чингиз Айтматов,
Танзиляны анасы Мариям, Узбекистанны халкъ поэти Зульфия*

*Танзиля китап окъуучу-
лары бла тюбеген кезиу*

*Солдан онгнга:
Зумақбулланы Танзиля, Ираклий Андроников, Майя Румянцева. Москва.*

ТАНЗИЛЯНЫ СУРАТЛАУ ДУНИЯСЫ

Дуня деген кѣп магъаналы ангыламды. Аны кенг магъанасындан башлап, хар инсанны энчи дунясына дери. Энчи дуняны кенглиги неда такъырлыгы аманны жашаугъа кѣз къарамына, акъылы бла эслилигине кѣре болады. Миллетибизни келечилери аны эртте ангылагъандыла: кенг дуня, такъыр неда аман дуня деп да андан айтылады. Ишлеп, къоншулукъ жюрютюп, эслилик бла кишиликни бийи болалмай жашауу юзюлген адамгъа, жан аурутуп, «ол, харип, не дуня кѣргенди», – деп да жарсыйдыла.

Не тюрлю эсе да, дуня деген ангыламны эки къанаты барды: адамны кѣзю кѣрген, акъылына сыйындыралгъан къудурети, сора ала къозгъагъан сезим, акъыл байлыгы, халкъына бла туугъан жерине кѣз къарамы.

Сѣз искусствону мурдорун къурагъан, аны айнытхан да ол эки шартды – эки къанатды. Алимле эртте айтхандыла, жазыучуну дунясы аны фахмусуна кѣре болады деп. Аллах, табийгъат, къадар берген уллу фахмусу болгъан поэтни (шайырны) дунясы да кенгди, уллуду. Биз кюнде-кечеде кѣре тургъан къудуретни фахмулу поэт закыйлиги, эслилиги бла керелеп, акъыл сѣзю бла жылыгып, энчи бет алдырады, дин ахлулары айтыучу «ахырзаман дунябызны» огъурлу этеди.

Зумакъулланы Мустафаны къызы Танзиляны суратлау дунясы аллайды. Ол дуняны жарытхан, аны къуараргъа онг берген шартланы юслеринден Танзиля кеси былай жазады:

*Алай мен кѣрген кѣкню тюрлюнде
Огъурсузлукъгъа жер жокъ жеримде,
Кесимча кѣрдюм барын хар затны,
Ташины, агъачны, сабийни, къартны.*

*Мен жыргъа салдым суу шууулдаун,
Къар, жауун, кырдык шыбырдаун,
Аз, кѣпмю этдим – ким билир?
Сѣз усталары багъа берирле.*

Зумакъулланы къыз «кесича кѣрген, кесича» къурагъан дуня бизни къайсы бирибизни да жылытады. Кимге да эс тапдыргъан, жашауну юсюнден сагъышландыргъан кенг, энчи сыфаты-къууаты болгъан дуняды ол.

Шимал Кавказда, Ариссейде да кеслерини энчи суратлау дуняларынын къурагъан тиширыула аз тюрлюлдуле. Биз аланы да къабыл кѣрюп, къууана, ыспас сѣзюбюзню да айтыргъа итинебиз. Алай Танзиляны суратлау дунясы кѣп миллетлени келечилерини журеклерин бийлеген, тазалыкъны бла туугъан жеринге, халкъынга соймекликни от жагъасын ышыргъан, аны сайлатхан дуняды:

*Беи тау элинг жашар ючюн бу таида,
Ёхтемликде, ачыу кѣрмей, къууанчда,*

*Беш да жаным болса, барын берирем,
Ташларынгы мен кьучакълай ёлюрем.
Манга саугъа кьаты ташынг, акъ кьарынг,
Тюз ниетли, татлы тилли Малкьарым.
(«Малкьарым» деген назмудан).*

«Малкьарым» деген назмуну башха жеринде поэт былай жазады:

*Сёз айтханда, дуния эшитирча айталгъан,
Тепсегенде, дуниягъа кьарс кьакъдыргъан,
Ташда от да, ташда гул да чакъдыргъан.*

Танзиляны бу тюрлю тизгинлери миллетине багъа бичген, ыспас сёзюдю. Алай ол сёзле поэтни ёз кьылыкъ шартларын да ачыкълайдыла. Ол шартлагъа аны лирика жигитинден тийишли киши да туюнюдю: «кьаялада» гулле чакъдырып, миллет литературабызгъа 1960 жыллада келген эди.

Танзиляны чыгъармачылыкъгы артыкълыкългъа бла зорлукългъа, эссизликге бла оюмсуз этилген ишге кьажау сюелген поэзияды. Дунияны ырахатлыкългын бла тазалыгългын кьоруулагъан. Бизни кьайсы бирибизни да кишиликге юйретген, туугъан жеринги кьорууларгъа бла аны азатлыкългын сакъларгъа чакълыргъан, тюз жол бла барыргъа кёллендирген поэзияды. Ол жаны бла аны «Малкьарым» деген назмусу жангыз кеси окъуна Танзиляны суратлау дуниясына нюр жарыкъл берген, ол кьурагъан дунияда кьаллай инсанла жашаргъа керек болгъанын кёргюзтген чыгъармады. Дунияны ырахатлыкългына керилген, анга зарлыкъл этерге итинген шартла кёп тюрлю боладыла. Танзиля аланы барысыны да бетлерин ачыкълап, аладан халкълны туугъан жерин кьоруулаялыкъл инсан кьылыкъл кьаллай боллугълун кимден да тынгылы кёргюзтеди:

*Малкьар! Мени кьарыусузгъа санама,
Кьыйын кюнде тыянч болур балангма.
Ичлеринде ёмюр жарсыу кьайнагъан,
Ачыуладан ёз ташларын чайнагъан.*

*Тауларынгы мен тиллерин ачарма.
Жарытырма, кьайгълларын чачарма.
Сен чыкъл десенг, кьазауатха чыгъарма.
Кьажасуунгу мен, окъл болуп, жсыгъарма.
(«Малкьарым»).*

Жашауну бек улуу кьыйынлыкъларындан бири сауут-саба бла байламлыды. Танзиля аны сабийлигинде сынагъанды. Болсада аны юсюнден отну ичине кирип чыкълганладан окъуна тынгылы кьоруулайды бизни мамыр дуниябызны.

*Ма уллу Минги тауну этегинде
Суукъ таиха баурун салып жатад.
Уллу къарангы дорбунну ичинде
Кезиусюз ёлюп, жаш немецли солдат.*

Бу тизгинле Зумакбул кызыны «Солдат бла сёлешиу» деген назмусундандыла. Ол эртте жазылганды – отуз жыл мындан алгъа. Алай бюгонледе да жангылыгъын, терен оюмлулугъун тас этмегенди. Керти сёзню къадары алайды. Не тюрлю темалагъа да жан салгъан, аны жангыр-тхан фахмулу адамны жүрек отуду, сагъышлы энчилиги бла теренлиги. Танзиляны бусагъатда биз сагъыннган назмусу урушну юсюнденди. Болсада поэт аскерчини, неда халкъ сынагъан кыйынлыкъны сагъынмайды. Уруш деген зат бир халкъгъа палах келтирип, башхасын къуандырмайды. Ол битеу дуняны бушуууду. Назмусунда Танзиля душман аскерчини юсюнден андан жазады. Келип, туугъан жеринден узакъда «ёлюмюне тюртюлген» немецлини юсюнден. Ол душманды, бизни жерибизге, халкъыбызгъа да душманча керилгенди. Поэт аны унутмайды, ыспассыз этип да андан сёлешеди: солдат жерин къоруулай ёлмегенди, къазауатда, сермешде жоюлду, окъ тийди деп да айтмайды. Сокъур таналай, эссиз жаныуарча келип, «ёлюмюне тюртюлгенди» дейди поэт. Немецли солдатны жазыкылыгъы жаланда замансыз, узакъ жерде жоюлгъаны бла байламлы туююлду, ыспассызлыгъындады.

«Солдат бла сёлешиу» деген назмуда поэт, биреуню эссизлигине хорлатып, ыспассыздан жашауун юзген немецли солдатны кёргюзтеди. Этген аманлыгъыны ызындан не келирин билирге итинмеген, ёз башына игилик излеп, къалгъанлагъа уру къазгъан жууапсыз солдатны. Поэтни тынгысыз этген, жарсытхан инсан эссизликди, ниет-саясат, кылыкъ сокъурлукъду.

Болсада дуня тарыхны кыйын сынауу унутулмаз, ол не заманда да урушну юсегенлеге эс жыйдырыр деген ахшы къуумгъа ийнанып жазганды Танзиля назмусун:

*Хо, уятайым, уяналыр эсенг,
Кесинг тюртюлген ёмюрлюк жукъудан.
Сен тур, уян да, туугъан жеринге бар, -
Чырт терс бурулмазса энди тюз жолдан.*

Урушну кюйсюз бетин, аны ачылыгъын терен да, тынгылы да кёргюзтген поэтлерибизденди Зумакбулланы кыыз. Ауазына къулакъ салдырып, терсликге адам улун къажау сюерге фахмусу, фикери да тамамлыкъ этген жазычубузду. Аны жаш жылларында жазылгъан «Урушха къажау поэмасы» ол жаны бла къарагъанда, кёп миллетли совет литературада бек кыйматлы чыгъармаладан бириди. Уруш кюйдюрген жүреклени, ол юзген, жарсылуу этген инсан къадарланы бийик сураглау кюч бла ачыкълагъан. Аслийжан, Самат, Даммат – поэманы юч жигити – урушну юч тюрлю бетин, чексиз кюйсюзлюгюн ачыкълагъан жигитлеца, жамауат сынагъан кыйынлыкъланы жыйышдыргъан къадарла болуп, бизни

ана литературабызгъа алай киргендиле. Озгъан урушну азабын Танзиля бир тѐлю сынагъан къыйынлыкъ бла ёнчелемейди, алгъа къарап, аны ууу келлик заманнга, тууарыкъ тѐлюлеге да жетерин ачыкълап, урушха къажау, анга налат берген ауазын басымлы, ийнаныулу да этгенди:

***Солдатны ёлтюрген жютю, ачы окъ
Ёлтюрмегенди ол жангыз кесин,
Юйюрюн ёлтюргенди, анга сѐз да жоокъ,
Неда аны туумагъан юйдегисин.***

Аскерчини жойгъан окъ аны жюрегинде, бауурунда сууумай, аналаны, келлик ёмюрлени да жаралы этеди – поэтни суратлау оюмуну теренлиги, кѐз къарамыны жютюлюгю алайды. Поэманы баш жигити Аслийжанды. Къыйын къадары бла окъуучулары жарсытхан. Уруш Аслийжанны эрини жашауун юзюп, аны кесин аямагъанды – Саматха тийген окъ аны жюрегине да тийгенди. Бюгюнледе да Аслийжанны жюрегинде окъ жараны бла къара бушууну уялары чачылмагъанды. Алай ол тиширыу жаланда къара бушууну жесири туююлдо. Ол тазалыкъны, бийик таулу адепликни бла намысны юлгюсюдо. Саматны суймеклигине кир къондурмагъан, Саматха суймеклигин акъ къанат этип жашагъан.

Саматча жашла, адамла урушну ёчюлтюр ючюн, Ата журтларын, Совет къыралны къоруулар ючюн сауут кѐтюргендиле. Юй бийчелерини, эгечлерини намысларын малтатмай, жоюлуп кетгендиле. Жоюлгъан эселе да ыспассызлыкъ сынамадыла, халкъны, ахлуну эслеринде, жюреклеринде къалдыла, Аслийжанны жюрегинде Самат къалгъанча:

***Ах, Самат, аны сен къалай кѐргюн,
Ол бюгюн къалай такъырланнганын,
Эртте сен алгъан жыйрыкъны ёшюнюн,
Жиямукъ тѐгюн, жибиин тургъанын.***

Аслийжан ариу къылыкъгъа, бийик намысха табынып ёсген совет тиширыуладан бириди. Башыбызгъа мадар-къадар этейик деп жангы «суймеклик» излей билмеген тиширыу. Урушну къыйынлыкъгы аллайланы бегирек ачитханы, эзгени белгилиди. Керти да, Аслийжанча тиширыула урушдан сора къыралны жашауу бла жашагъандыла, ала, мен сынагъанны ким сынады деп, бушууларына бой салып къоймагъандыла: сахарла ишлегендиле, жерни жашнатхандыла. Болсада аланы жюрек жараларына дарман табылмагъанды.

Танзиля озгъан урушну къыйынлыкъларын, ол жамауатха, халкълагъа сынатхан бушууну асламында тиширыу къадарны юсю бла кѐргюзтеди. Инсанланы ич къылыкъларын, жюрек урууларыны энчиликлерин жютю сезип, анга кѐре чыгъарма жазыу – не заманда да уллу фахмулулары тѐрелери бола келгенди. Танзиля ол тизгиндеди. Аны поэзиясында жамауатны сезими, жюрек урууу бла эси шарт ачыкъланады. Окъуучуну жюрегине ётген жашау кертичиликге табыннган поэзияды ол. «Школчу

кызычыкъ хорламны кюнннде» деген назмусунда поэт сау дуниягъа, мамырлыкъгъа термилген халкълагъа къууанч, суюмчю келтирген кюнню юсюнден жазады. Уллу къууанчда инсанны энчи къадары, жарсыуу жутулуп, тунчугъуп къалмайды. Адамлагъа суюмеклик ниети жазыучуладан аны излеген да этмейди. Жамауатны насыбы инсанны энчи насыбы бла байламлыды. Халкъны насыбын, ыразылыгъын къоруулау хар инсанны къадарына сакълыкъдан башланады. Жашауну, халкъгъа суюмекликни ол диалектикасын биз сагъыннган назмуда Танзиля чынтты усталыкъ бла кӛргюзтӛп, урушда атасы жоулгъан кызычыкъны къадарын, жюрек жарсыуун унутулмазча толу ачыкълагъанды. Былайда Танзиля кишиге кӛзбау этмейди, жалгъан жапсарыу сӛз айтмайды. Урушну чексиз кюйсюзлюгюн ачыкълап, анга налат берген жазыучугъа ол керекмейди:

*Бомба ойгъан юй баш –
Энди ол да жабылыр,
Уруш кюйдюрген кырдык
Энтта ёсер, жангырыр.
Алай мени атамы
Хорлау къайтармаз,
Ата, тансыкъ болуп,
Ёшюнӛнге кысылмаз.*

Танзиля, нени юсюнден жазса да, инсан къадарына сакълыкъгъа чакъырып, аны энчилигин, жамауат кӛтюрген сыйлылыгъын белгилеп, алай жазады. Халкъны кӛз къарамы поэтни кӛз къарамыды, эслилигиди. Танзиляны ол шартын, жазыу илишанын ангылауда «Анасы турады...» деген назмусуну да магъанасы уллуду. Урушдан къайтмай къалгъан жашны юй бийчесин бла анасын тенглешдиргенде, Танзиля, сӛзсюз, хурметни ана жюрекке береди. Аны юсюнден айтханда, поэтни фикирини жамауат сынаугъа, халкъ фикирге тенгди. Поэт поэзиясында анагъа, эгечге, аланы жюрек жылыуларына, жюрек халаллыкъларына уллу жер берилгени да аны бла байламлыды. Ол жаны бла тынгылы юлгюлюк этерик «Къарындашларыма» деген назмуду. Бу чыгъармагъа Танзиля эки эгечни къадарын сыйындыргъанды. Бир эгеч насыплыды. Аны жети къарындашы барды. Жетиси да сау-саламатдыла. «Деменгиле таула» кибик къарындашла. Башха эгеч да аныча насыплы, къууанчлы да болургъа боллукъ эди. Алай ол тиширыуну жети къарындашын озгъан уруш сыйыргъанды, кебинсиз узакъда кӛмгенди. Тиширыуну ич кюйюн, жарсыуун ачыкълауда поэссаны сӛзге усталыгъы жюреклени учундурурча алайды. Аны сезим байлыгъы бла жютюлюгю:

*Къарындашларым, кебинсиз жатханла,
Сакъламадыгъыз сиз жаныгъызны!
Ах, мыйыкъ къойгъунчу жерге батханла,
Кимле кысыдыла да жаягъызгъызны?
О, кимле элтирле эгечигизни
Салын, сизсизлей таулу къабырлагъа...*

Танзиляны быллай тизгинлери халкъ кюйге, халкъ тарыгъыу жыргъа тенг болганлары къайсыбызгъа да туурады. Назмуну экинчи бѐлюмонде поэтессаны жюрек оту не аз да селеймейди, сезими бютюн толкъунланып, шатыкланып саркъады. Алай ол бизни бюгюнню ырахат кюнлерибизни, жюреклеге шуѐхлукъ берген къууанчыбызны юсюнденди. Поэтни ауазы ийнаныулукъдан бла ъхтемликден толуду. Мамырлыкъгъа тилек этген, анга сакълыкъгъа чакъыргъан ауаз:

***Чигинжилерим, сиз кѐз жарыкъларым!
Къууанчлыды бюгюн ата юйюбюз.
Келгенсиз сиз жетигиз да, жыйылып,
Биз насыпсыз да, сыйсыз да туйюлбюз.
Киши алмаз бу насыпны, сыйырып.***

Дунияны ырахатлыкъгъа, эслилик бла сакълыкъгъа итиниу не заманда да поэтлеге тынчылыкъ бермегенди.

Бек кыйматлы фикирлери аны бла байламлы бола келгенди. Алай ол тема эскирмейди. Хар уллу жазычу фахму жарыгъы бла аны кесича жарытады, кесича накъыш-оюу салып, адам улуну жюрегин сагъайтады. Искусствону уа бек сыйлы борчу олду. Танзиляны поэзиясы терен магъаналы фикир жюкню, эстетика борчну кѐтюре, алай айныгъанды. Бу-сагъатлада да, къайсы назмусун алып къарасакъ да, поэт дуня магъаналы темалагъа кертичилей къалады.

Аны айтханым, суратлау оюмгъа чып тюшюрмей, сезим, илхам жютюлюкню ачыкъ, жаланнгач сѐзге алышмай, дуня къайгъысыны юсюнден бюгюнню поэзияны жетишимине кѐре жазгъан кыйынды демекликди. Анга эстетика жютюлюк, илхам да азлыкъ этерикдиле. Анга кенг кѐз къарам, саясат эслилик бла ангылау керекдиле. Танзиля ол шартланы, илишанланы барысын да бирикдирип жазгъан поэтди, сѐз устасыды. Аны «Сынар миялагъа ушайбызмы да биз?» деген назмусу гитче затны – мияла табакъны юсюнден башланады. Кюн, сагъат сайын тиширыула къолларында жюрютген «мияла чырчаны» юсюнден. Фахмуну суратчыгъа, жазычугъа тийишлисича, аны суратын береди, къубултуп-сымарлап. Сора «эслемей жетген жаулукъ чачакъдан тюшюп», ууалгъанын кѐргюзтеди.

Поэт назмусун былайда юзюп къойса да, окъучууну сагъышландырырча сурат ишлегени белгиледи. Сакъсызлыкъ, жарсыу, палах туудургъаныны юсюнден оюмландыргъан сурат. Алай жашау шарт, анга уллу поэзияны, сагъышны къанатландыргъан шарт болады. Шатык сурат, ъз эстетика магъанасын тас этмей, поэзияны уллу отун къабындырып, жер жюзюне ътерге кѐпюрлюк этеди. Поэт, алай бла, тѐгерек мияла табакъны да, жер жюзюн да къол аязына сыйындырады. Табакъны юсюнден фикирге, жаз тилге айланады:

***Мен а ушатама ол мияланы,
Тиширыугъа ушатмайын, Жерге.***

*Къолу, кёзю да жокъду да аны.
Сакъ болмасакъ, анга да тиерге
Болур, ол чачакъча, эссиз бир зат.*

Кёз кёрген, кече-кюнде бизни жашаубуз бла байламлы гитче шартла бла болумла Танзиляны поэзиясыны отун селейтмейдиле.

Кырдыкны жашиллиги, чёп баш, ташны ауурлугъу, терекни жангызлыгы, къарт парийни къарыгузлугъу – барысы да фикирни къозгъап, илхамын ышырадыла. Барысы да мамырлыкъны, ырахатлыкъны юсюнден, адам бла жамауатны, аланы борчларыны юсюнден сагъышха элтген поэзияны жилтинлеридиле, кёпюрлеридиле. «Манга тюшсе эди алай ёлюрге» деген назму да поэт «чыммакъ чакъгъан терекле ичинде саргъалып, къуруп сюелген» терекни кёргюзтеди.

Дуня ачылыгыын, дуня татлылыгыын да сыйындыргъан назмуду ол. Башха жаны бла къарагъанда, борчну юсюнден сагъышды. Терекни кюйгенине къарап, поэт ёз борчун, адамлыкъ ызын да къалай ангылагъанын ачыкъ билдиреди.

Урушха къажаулукъ, дуня мамырлыкъгъа сакълыкъ – ол хар инсаннга, юйюрге сакълыкъдан башланады. Хар адам инсанлыкъ борчун терен, толу ангыладан башлайды. Зумакул къызыны поэзиясы дуня къудуретине махтау салгъан, жыр этген поэзияды. Алай этген аны бек къыйматлы жаухары инсанлыкъ теренлигиндеди, хар тизгини, хар сёзю бла сакълыкъгъа чакъыра билгениндеди.

Аз, гитче шартны юсю бла эслиликге юйретген малкъар литература-ны жашил бутагъыды Танзиляны поэзиясы.

«Сёзню сёз бла къууама...» - дегендиле бурунгулула. Аны магъанасы уллуду, кенгди. Аны хар жазычу, хар поэт, бек къыйматлы насийхатныча, эсинде тутаргъа борчлу эди. Нек дегенде, жазычуну жамауатны аллында жууаплылыгы сёзню хайырлана билгени, анга сакълыгы бла байламлыды. Сёз бла ышырылып туугъан сёзле, акъгъан суулай, тыйгъычсыздыла. Бюгюн саркъып, къуулай къабынып, тамбла ёчюлюкле. Керти сёзню ышырылыкъ жаланда эслиликди, фикирди. Халкъгъа суймеклик бла сезим теренликди. Эслиликни бла сабырлыкъны къурау кючу чексиздиле. Эслиликге не бойсунмаз, оюлгъанни къурагъан, шауну сау этген олду. Эслилик а сёзню аягы бла жюрюйдю. Жюреклеге ырахатлыкъ берген, жамауатны биргесине жюрютюрюк сёз. Халкъ аны ат бла тенг этгенди. Айтырын, къалырын билген деп, адамны да ол андан махтагъанды.

Бизни алгъыннгы окъуусуз, жазмасыз адамларыбыз окъуна сёзню алай багъалагъандыла, жамауатны, кесин да бетлерин жарытмаз сёзню айтыргъа ылыгып, артха тартынып:

*Махтау, махтау анга – жырламагъаннга,
Ахиы жырламазын ангылагъаннга,
Жырларыгъы келип, шумсуз тургъаннга,
Махтау, махтау анга – ол акъылманнга,
Керексиз сёзню ичде тыялгъаннга, -*

деп жазганды Танзиля. Ызына, озгъан заманнга, алгъа да къарай билген жютю, закий инсанча, поэтча.

Бизни литературада сёзюн жюрюте билген эсли адамла аз туююлдоуле. Алай Танзиля ол жаны бла энчи хурметге, ыспасха тийишлиди. Озгъан заманны бла бюгюнню байламлы кёргюзтюрге итинмеклик къайсы жазычуну да аумаз ташыды. Бурун замандан бери жамауат инсан жүреклеге ата келген огъурлулукъну, намыс-адепликни, таза ниетлиликни урлукълары Зумакулованы поэзиясында тынгылы жыйышып, тынгылы да жашнагъандыла. Халкъдан, аны жютюлюгюнден бла эслилигинден кенде къалгъан адам жүрек жылыуу бла кишини къуандырмас, сёзю да – жел суургъан кебеклей болур. Танзиляны насып, фахму юлюшю халкъ бла, туугъан ташы, топурагъы бла байламлыкъда белгиленгенди. Аны дуниягъа, жашаугъа кёзюн ачхан юйюр да беш тау элни, жамауатны туурасында айныгъанды. Анасы да къууатлыкъны, жүрек жумушакълыкъны бла тазалыкъны белгисича эди. Танзиля уа жаланда анасыны къызы туююлдоу, жаланда къарындашларыны эгечи туююлдоу – ол жамауатны къызыды. Халкъ сынагъанны да фахму, ниет кючю бла бийик поэзиягъа айландырып, жангы жашау бере билгенледенди. Алайсыз аны назму, жыр сёзю таулу тиширыуланы адепли тынгылауларын, жүрек къууанчларын сыйындырмас эди. Алайсыз иги жыр кюсегенлеге жыр, тазалыкъ излегенлеге шаудан болуп бармас эди.

Жашауну, туугъан жерини илишанларына поэтни жютюлюгю поэзиясыны ауазында, жүрюшюнде, ниетинде толу белгиленип турады. «Жерими, халкъымы бергенлерин тюшюрмем ахыр къолумдан», - дейди Танзиля биз сагъынган назмуда. Ол жазычуну жамауатына антыча эшитиледи. Болсада, антны къыйматы азды, жашауда хар нени да диалектика байламлыкъы ангылашынмаса, инсанлыкъ эс анга тынгылы таянмаса. Зумакул къызына жууаплы сёзлени айтыргъа базындыргъан терен сезими, аны жорукъларына тийишли оюм эте билгенди. Адамлыкъ, огъурлукъ, миллет от жагъаны къубултуп, анга табынудан бла къуллукъ этерге итинмекликден башланады. Миллет от жагъа, халкъы, бешиги тебиретилген жери бергенин къанына, сезимине сингдирмей, аны айнытмай не жазычу, не алим бет жарыкълы болмайды. Акъ тёппелеге жол ёз жеринги дуппурларындан башланады, башха миллетлеге, адам улуна суюмеклик босагъангы, арбазынгы суюмекликден башланады. Танзиля, аны уста ангылагъаны бла къалмай, суратлау диуниясы бла тынгылы жууап этеди. Миллет тарыхны юсю бла атлап, кишиге кёзбау этмези да поэзиясында шарт кёрюнеди. Туугъан жерине, тауларына ачыкъ китапхача поэт андан къарайды. Къууанчылыкъда жортхан сабийлик, тенгле арасында къанат къатдыргъан жашлыкъ, къыйынлыкъда чыныкъгъан анала, урушда чал болгъан атала, урунуу, сермешле – барысы да халкъны жашаууна сыйынып, аны тарыхын къурап, Танзиляны поэзия дуниясында жер тапхандыла. Таула кюзгюсю, суула, щорхала макъамы болгъан поэзияды ол.

Чыгъармачылыкъ ишни аягъы юсюне этген, аны халкъны излемина, заманнга кёре айнытхан шартла кёпдоуле. Аланы ичинде фахму тириликни магъанасы чексизди. Тирилик керексиз базыныулукъ туююлдоу. Аны

тутхучу аумазлыкъ таянчагъы умут, ниет шартлыкъдады. Эстетика бла тынгылы кёз къарамны бирлигиди. Ким не десе да, жазычу не зат ючюн юрешгенин, кимден нени къорууларын, къалай къорууларын да ачыкъ эслеямаса, бёркюн кёзлерине тюшюрюп баргъан жолоучулай болур эди. Бир-бир жазычуланы халкъларыны тарыхларыны юсюнден ачыкъ, басымлы сёз айтмай, кёзбау бла башларын жулгъанларыны сылтауу – билим такъырлыкъды. Бюгюнледе заман бергеннге, заман эсертгеннге тын къулакълы миллет эсин, маданиятын алгъа тарталмазы баямды. Танзиля ол затланы барысыны юсюнден да хыйсап этген поэтледенди. Алайсыз аны поэзиясы ана литературабызны дунясын кенгертип, башха миллет окъуучуну жүрегин бийлемез эди.

* * *

Литератураны от жагъасына Танзиля XX ёмюрню 50-чи жылларыны ахырында келгенди. Биринчи китабына ол «Къаяда гюлле» деп атагъанды. Аллай ариу сыфатны, шатык атны магъанасын сансыз этерча туююл эди. Къаяда гюлле заманны огъурлулугъун белгилеген бла къалмай, поэтессаны жаш сезимини жютюлюгюн, ариулукъгъа итинип кюсеген умутуну бийиклигин кёргозте эдиле. Ким биледи, къая юсюнде гюл кибик, къанат къатдырмагъан жаш тиширыу, алгъа къарап, поэзия таласы бийик, кенг болуруна, ол гюллю болуруна термилип айтхан эсе да алай. Аякъ тюбюндегин алгъа эслеп, аны бла булжумай, узакъдагъын, бийигирекдегин кёрюр ючюн жютюлюк бла таукеллик керекдиле. Бийикликге итинмеклик фахмугъа, жашлыкъгъа тёреди. Насып жулдузу болгъаныча, хар поэтни, жазычуна да барды къаяда гюлю, жашил таласы, чакъгъан тереги. Хар кимни да барды акъ тёппелеге жетер мураты. Алай бир-бирледе къаялада гюллерине жеталмагъанла асламыракъ болуп да къаладыла: литератураны бла искусствону иши къыйынды. Фахмусузгъа бла итиниюсюзге ала жазыкъсынмайдыла.

Фахму юлюшю, сезим къолайы Танзиляны, алдап, жарты жолда къалдырмагъандыла.

Бюгюнледе Ариссейни поэзиясыны кенг кёгюнде Зумакъул къызыны жулдузу шарт кёрюнеди, кёп миллетли поэзияны кенг таласында Танзиляны таласы ариу накъышлы куююзлей белгиленгенди. Жютю къаяда ёсген гюлюне, акъ тёппесине поэтесса тынчлыкъ бла бармагъанды, алай тынч жолну сайлагъаннга жамауат, хурмет этип, гюл къысымла узатмагъаны да кертиди.

Танзиля жашлыкъгъа бла сынаусулукъгъа юлюш чыгъармай ёсгенди десек, жалгъан сёз айтыр эдик. Алай поэт жашлыгъын, заманны озурмай, хайырлана билгени да кертиди. Ашыкъгъан суу тенгизге жетмез деген дурус эсе, литературада бла искусствода, бютюнда поэзияда, ашыкъмагъан, жашлыгъымда этмегеними артда этерме деп уллу кёллюлюкге хорлатхан – жол къораталмагъан жолоучу кибикди.

Жазыучулукъну кыйын, насыплы кьадарын излеген хыпый-сыпыйлыкъга терилрге керек туйюлдо, талчыкмай, жюреги бла берилип ишлерге, излерге да керекди. Танзиляны поэт кьадары, жолу ол жаны бла юлгюлюдо. Бир-бир жазычуланы ёмюрлерине тенг жолну аны фахмусу, сёзге суймеклиги терк кысхартханды.

Уллу поэтни поэзиясы, тенгизча, жашауча кенгди, кёп макъамлыды. Аны бир ызга тюшюрюп, былайды деген кыйынды. Ол керек да туйюлдо. Ким биледи, аны ючюн поэтни хар атламына сагъайыргъа тюшерик болур эди. Нек дегенде, поэзия жазычуну жюрек уруууду, къан тамырыны тебиуюдо, солуюуду, кьюанчча – кьюанчды, бушугъа, палахха – жарсыуду. Тынгылы поэзияны окъугъан мен анда не тапдым деп хазна сагъышланмайды. Тергеуге сыйынмагъан жаланда литература бла искусстводу. Тынгылы поэзия бла тюбешген инсанни ал сезими кьюанчлы сезим болады, поэтге ыспас, хурмет этген сезим, кеси ючюн, жюреги жаратып, эс тапдыргъаны ючюн. Алай инсан неден да бек халкы, аны тили, культурасы ючюн кьюанады. Мени миллетими жюрек уруун ёз жюрек уруунча эшитген, сезген поэт жер юсюнде жашайды деп. Бютюнда аз халкыга уллу поэт тууса. Ол жаны бла къарагъанда, жашау бла кьадар алапат чомартдыла: уллу халкылагъа уллу поэтле буюруп, аз халкылагъа аз фахмулула берилмейдиле. Уллу поэтле жер юсюню кыйсы этегинде да уллу борчларын бирча толтурадыла. Танзиля Ата журтубузну уллу поэтлерини санындады, ауазына, акъыл сёзлерине халк кюлакъ салырча жазгъанладанды. Аны да бийик умуту, кюсеую, кюреши, Шелли айтханлай, адамланы жюреклерин тазалап, жашаугъа поэтни, жазычуну кёзю бла къаратыргъады. Аны да бек уллу термилиую, кюреши адамла жашаугъа, дуня ариулукъга поэтлеча сакъ болсала эдиле деген ниет бла байламлыды.

Жюрек оту, элия отлай, кючлю болмагъан поэт, сёзсюз, башхаланы жюреклерин да чакъдыраллыкъ туйюлдо. Назмучуну жюрек оту бир заманда селейип, кьалкыугъа тартып жанмагъанды. Аны жюрек оту эслиликге бла ийнаныулукъга таянады. Алданып, терсликни жолун сюргенлени сабырлыкъ, таукеллик ызына кыйтарып ючюн жанады ол. Жашау шартлагъа къарап, тинтип, бушуулу, жарсыулу болумланы жютю кёргени да махтаулу илишаныды аны.

Танзиля неден да бек жашауну ариулугъуну, огъурлу шартларыны юсюнден жазаргъа сюеди. Огъурлулукъну, шатык, назик, ариу илишанланы кёргюзтюп, окъуучуларын огъурлулукъга, ахшылыкъга итиндириую аны чыгъармачылыкъ ишини мутхузланмазлыкъ жаухарыды. Алай жашауну бети кёп тюрлюдо, фахму уа жашауну «тейри кылычын», тереги, сабаны чакъгъанын кёрюп, башхасын сансыз кюоялмайды. Адамлыкъга тийишли болмагъан затла Танзиляны жюрегинде ёртен жандырмайдыла. Инсанлыкъны байракъ этген, аны кёп макъамлы поэзиясында адамлыкъны бла адамсызлыкъны кюрешлери тохтамайды. Анда жумушакъ жюреклилик бла харамлыкъ бетденбетге тюбеше келедиле. Ариулукъну, шатыклыкъны жютю эслегенича, хыйлалыкъны алдаулу шош атламларын кёрюп, жамауатны туурасына,

халкъны ныгышына чыгъарады.

Огъурлулукъ бла тюзлюк ёлюмсюздюле. Кеч къалсала да, туманда ажашып къалмайдыла. Айхай, кюйсюзлюк бла аманлыкъ да, биз сюйгенча, борбайсыз тюйюлдюле. Жюз аягъы бла жюрюген осал шартла тубей-тубей тургъанлары кертиди. Танзиляны суратлау дуниясы жашауну ол бетин, ол жанын да бир заманда кем этип кёргюзтмейди. Уллу кёллюлук, сансызлыкъ кимге керекди. Алай харамлыкъ не бек аякъ тиресе да, дуниядан кетеди да, поэзия къалады. Огъурлулукъну, жашауну жырыча. Тап кесин сакълар ючюн керексиз чурумланы, зорлукъну да хорлай, ол алай айныйды. Танзиля аны сынамагъанды десек, асыры семиртир эдик. Алай поэзия жамауатны ахшысына деп тууады. Акъыл сёзню багъасын чыгъара билмегенле бардыла деп, поэзия мугурайыракъ тюйюлдю. Аны отун жандыргъан, къанатларын кердирген халкъды, халкъгъа терен сюймекликди. Ата журтуна, миллет культурагъа, ана тилге, эринмей, жан атып, къуллукъ этерге итинмекликди. Танзиляны излеуну жолундан тайдырмай бла талдырмай алгъа элтгенле да инсанлыкъны ол бийик илишанларыдыла. Ол илишанла жарыкъ фахму бла тынгылы бирикмеселе эди, «Шканыны таш устасы», «Назым Хикметни жырлары» дегенча назмула да литератураны тёрюнде накъут ташлача, къызыл гюллеча жанмаз эдиле.

1950 жылланы ахырында чыкъгъан биринчи китабына Танзиля «Къаяда гюлле» деп атагъанды. Ол жыллада жаш поэтни жашауна гюл ариулукъну, субайлыкъны белгисича кирген эсе, бюгюнледе итиниулукню, жетишимликни белгиси болгъанды. Танзиляны поэзиясыны, поэт къадарыны энчи тамгъасы, белгиси. Ким биледи, ташны тешип, чачып чыкъгъан назик гюлню кёргенинде жаш тиширыу сукъланган болур эди: ташны жырып, бийикледе агъаргъан, къызаргъан гюл керти да аламатды. Танзиля, ол жыллада бек жаш поэт, уллу жолгъа чыгъар умутунда анга термилген болур эди. Алай аны фахму, жүрек оту, ниети бюгюнледе да бийик поэзия таласында, гюллеча, эркин чагъадыла. Тынч тюйюл эди поэтни ары жолу. Болса да жолну тынчын сайлагъан къаяны тешип ёсген гюлюне жеталмайды, жамауат да анга ыспас сёзюн къоратмайды.

ТОЛГЪУРЛАНЫ Зейтун,
филология илмуланы доктору,
профессор.

ТАНЗИЛЯБЫЗ

«Танзилябыз – тин анабыз» деген айтым эсиме келип, аны ызындан айтыр тизгинлерими жарашдыра тургъанлай, кеч туууп эртте жетген бир «жетишим бала», менден эсе алгъа назму жазып, «Чекде» деген китабында басмалады.

*«...Кязиминге, Къайсынынга,
Тин анабыз – Танзилягъа,
«З» – ларынга,
«Ж» – ларынга,
Къурман болайым,
Шыйых Малкъарым!»*

Мени кѐлюме келгенни, ол алгъа айтып жиберди эсе, сѐз аныкъыды. Сѐзлерини тюбюне кѐол салыр мадарым болса, табыу да этип саллыкъ эдим. Кѐол салыр мадар а жокъ... Мен да ол сѐзлеге тийишли бир зат табалсам деп, ол «жашкону» сѐзлерин «ат» этип, айтырымы башына салып, кѐлюме келгенни жазама...

Сютге тамса наныкъ суучукъ,
Кѐрюнеди бир ариучукъ,
Ма алайды Танзиляны бет къаны!
Кѐкенле чыкъгъынчы жазгъа...
Къатларында субай назгъа,
Бек ушайды Танзиляны тѐрт саны!

Таулу халкъым – фахму юзюк,
Назмучулукъ – алтын жюзюк,
Танзилябыз ол жюзюкде накъут таш!
Акъылына, билимине,
Халкъгъа таза ниетине,
Сагъышында, мен уруучума бирде баш.

Кавказда Журтда шайыр къызла
Кѐкде жаннган нюр жулдузла,
Танзиля уа Танг Чолпаннга ушайды!
Фахму, акъыл, билим, сыфат...
Бир жаннга болсала къанат,
Учуп кетмей, жерде къалай жашайды?!

Тин анабыз – Танзилябыз,
Жюз жыл жаша, ийнагъыбыз!
Кюндюз кюн бол, сен халкъынга, кече – ай!
Эсибизде нюр сураатынг,
Ёлюмсюздю сени атынг,
Эсенлей къалса Малкъар бла Къарачай!

*ЁЗДЕНЛАНЫ Альберт,
КъЧР-ни халкъ поэти,
РФ-ни сыйлы артисти.*

«Не ахшыды бу дуняны кѳргеним»

Бу кюнледе миллетибизни фахмулу назмучусу Танзиляны, юбилейин белгилей туруп, аны биринчи кѳрген кюнѳм эсеме тышдю.

Халкыбыз кююсюз кѳчгюнчюлюкден эркин болуп, туугъан жерине жыйыша башлагъан кезиу эди. Мен ол заманда жангыдан чыгып тебиреген «Коммунизмге жол» газетибизде ишлей эдим. Бир кюн эсде-буста болмай тургъаныбызлай, бизге кьонакыла келдиле деген хапар чыккды. Барыбыз да сагъайдыкь. Хар бирибиз ичибизден сагъышлана болур эдик, кимледиле ала деп.

Редакторубуз Кациланы Хабу барыбызны да уллу кабинетлерибизден бирине жыйды да айтды: «Къулийланы Къайсын келеди нѳгерлери бла..»

Къайсынны атын эшитгенлей бетле жарып, дауур кьозгъалды. Къайсынны бетден бетге танымасам да аны атын эшите-эшите тургъанем.

Бир жол 1955 жылда уа, Алма-Атада туугъан заманымда «Къазах адабияты» деген газетде аны «Исламейни къазах юйде тепседим», деген назмусун окъугъан эдим къазах тилде. Ол заманда редакциябызда менден жашлары жокь. Къалгъанла абадан адамны, баям, Къайсынны бетден-бетге да таний болур эдиле. Аны себепден болур эди аланы бютюн да жарыкь бет алгъанлары...

Къайсын да келди биргесине эки нѳгери бла. Абаданла ала бла къучакълашып саламлашдыла. Бир къауумланы уа кѳзлери жиямукъладан окъуна толдула – къууанып. Мен не этерге билмей, ырбыннга къысылып къалдым. Къайсын мени буюгъуп тургъанымы эслеген болур эди, къатыма келип, инбашымдан да къагып, кесине тартып къучакълады. Агамы атын, туугъан элими сорду. Манга жан киргенча болдум. Къайсынны эки нѳгери бла уа кесим алларына барып саламлашдым. Ала Боташланы Исса бла Зумакъулланы Танзиля болгъанларын да билдик. Къайсын бизни ала бла шагырей этди: «Бу уа Танзиляды, фахмулу къызды, иги назмула жазады», – деп аны юсюнден энчи айтды.

Къайсынны андан ары не айтханын эштмедим. Битеу эсим Танзилягъа кетип эди. Къайсын бош махтамагъанын ангылап, анга сукъландым. «Быллай ариу да болуп, иги назмула да жаза билген къалай насыплы тишируса сен», – Дей эдим ичимден..

Ма Танзиля бла биринчи кере алай танышханма. Ол заманда мен къайдан биллик эдим, бара баргъан дуняда Танзиля миллетибизни назму къаласыны бийик байракъларындан бири болур деп. Ол заманда кимни эсине келлик эди, бу жаш тиширыгучукь халкыбызны атын дунягъа айтдырырча назмучу боллукьду деп.

Андан бери кѳп жылла оздула. Бюгюнлюкде да Танзилябыз аллыбызда барады миллетибизни намечулукь байрагъын бийикге кѳтюрюп. Аны назму китаплары болмагъан хазна таулу юйѳр табылмаз тейри. Ол жазгъан закий тизгинлени окъуй сагъышха къаласа, философия теренликлерине сейир этесе.

Танзиляны назмуларын окъуй, аны фахмусу тенгизча кенг да, терен да болгъанын сезесе. Сѳз ючюн, «Гюл» деген назмусуну юсюнден. Мен бу тизгинлени окъугъанымда, акъылыма келген оюмла башымдан кетмей къалгъандыла. Гюллени юслеринден жазмагъан хазна поэт болмаз. Алай, Танзиляны гюлю къая ташда ѳсген гюлдю,

**Къая ташха къаты тиреп аягъын
Кѳкге буруп ариу, чыммакъ жаягъын!..**

дейди Танзиля. Аны окъуй, мен анасыны этегине жабышып, жашаугъа учунган сабийни кѳреме, къая ташланы тырнакълап, къая башыны ѳрлеп баргъан альпинистни эслейме, урушда къаны саркъа тургъанды да душманындан дерт алыргъа тебинген аскерчини кѳреме... «Къая ташха къаты тиреп аягъын», деп, тамаша суратлау айтыуну къурай билмеклик чынтды фахмуну шартыды. Дагъыда бир назмусунда автор былай жазады:

**Къар къояр кырдыкча агъаргъан жерим,
Къуруй баргъан терек бир кюнде ауар,
Жашаудан тоймай, чыгъармай кѳлюн,
Тюккюч жанында уа таш терек чыгъар.**

Табийгъатны уллу къудрети бла бирге жашауну ѳчюлмезлигин, дуняны тозурай да, жангыдан тириле барлыгъын, аны бла бирге уа адамны да ызындан туудугъу къаллыгъын Танзиля суратлау сѳзю бла белгили этеди. Ол айтханына къошакъ халда поэт былай жырлайды:

**Бу дуняда къар хапучукъ эсем да,
Жерге тюшюп, бирде эрип кетерик,
Бу дуняда жашил чѳпчик эсем да,
Саргъалгъынчы, чалгъы аузу жетерик,
Не ахшыды бу дуняны кѳргеним,
Ачылыгъын, татлылыгъын билгеним!**

Сагъыш этип кѳрчюгюз, бу тизгинледе къаллай терен магъана болгъанын. Не къыйын эсе да, бу жарыкъ дунягъа келмеклик, кюнню кѳрюп, аны кѳз ачмакълыкъ, балам барды деп, анга къууанмакълыкъ, аны бла бирге уа ачылыкъ, харамлыкъ да болгъанын билмеклик – была барысы да сейрди-ле, ол затланы кѳрюп ючюн туумакълыкъны уа поэт насыпха санайды...

Танзиляны чыгъармачлыкъ ишини юсюнден кѳп жазылгъанды, кѳп айтылгъанды. Алай, кѳп айтылса да, уллу поэтке уллу сѳз артыкъ болмайдды.

Танзиля бир назмусунда былай айтады:

**Манга уа заман кѳпмю къалды, азма?
Ахыр кюннге жууукъ боламы барама?...**

Биз а, багъалы Танзиля, сени ол сорууларынга былай жууап беребиз: сен халкъыбызны сыйлы, хурметли, фахмулу къызыса. Энтгта да кѳп жылланы жаша дейбиз санга бул-булча жырлай, миллетинги къууандыра. Бу къысха хапарны башына уа Танзиляны жырыны сѳзлерин салгъанма. Танзиля сени бу дуняны кѳргенинге халкъынг кесингден эсе бек къууаннганына ишексиз бол.

ТОКУМАЛАНЫ ЖАГЪАФАР

КЪАДАРЫ ЫШАРГЪАН

Зумақбулланы Танзиля Малкъарны уллу поэтиди. Туугъан жерини таулары бла тенгдиле жюрегини мақъамы, илхамы, тепгени. Жашау кертиликни ойлап, не аз да заран келтирмей, сёзюн адамлагъа болушлукъгъа айта билген алай кёп жазыучу жокъду дуния башында. Таулула, тиширыуну багъасын чыгъарабыз деселе, «Ол эр киши акъыллыды», - дейдиле. Ол да алай тургъанлай, багъалы окъуучула, аллай адамны юсюнден къаллай сёзле айтыргъа кереклисин, тийиншлисин. Былайда манга болушлукъгъа Танзиляны кесини ма бу тизгинлери келедиле:

*Ол чакъгъанды,
Къая ташда гюл болуп,
Къалай къалыр
Ол гюл кюйюп, кюл болуп?*

*Инжилсе да,
Чагъа-чагъа, инжилир.
Юзюлсе да,
Гюллей къала, юзюлюр.*

Ма ол къая ташда ёсген гюл Танзиля кесиди, бизни поэзиябызны ёхтемлиги, ариулугъу, жашау кёллюлюгю, терен кёкге, чексиз аязчыкча, ачыкълыгъы, тазалыгъы да.

Танзиляны назмуларында кёп тюрсюн, кёп тюрюлю бояу. Ол бояула, экили болмагъанлай, тау жайлыкълада ёсген гокка ханладача, кесгиндиле. Къуралгъан сыфатла да жарыкъдыла иги къууумлудула, эм башы уа – ала, кёз аллынга келип, ёмюрден ахыргъа эсинге къаладыла.

*Къаты ташдан сау дунягъа кёз ачхан –
Ол тынчлыкъны излеmedi бир башха,
Таш чыдамын сынай болур кесинде,
Чакъгъан эсе, ташны жарып, юсюнде!*

Гирхожан сууну сабыр сагъатында кирсизлиги, къар эрий жауунлагъа жаугъанда аны эркинлиги, къатылыгъы, аны къуршалагъан таулары ёмюрлюклери – битеу ала бары да Танзиляны назмуларында кеслерини (алай айтыргъа боллукъ эсе) тукъум тамгъаларын къойгъандыла. Андан болур, эшта да, Танзиляны назмусу окъулгъанда, баргъан сууну да, тохтатып, тынгылар амалы къалмай, эжиу этгени, аны кёлюнде кентенгизни акъ толкъунлары чайкъала тургъанда да, деригим келгени.

Белгили къабартылы жазыучу Пётр Мисаков Танзиляны юсюнден жазгъан статьясына «Бизни Сатаней» атагъаны да андан туююлду. Ол а тийишли багъады. Башха сёз бла айтханда, тийишли магъанады Танзилягъа, аны ишине, адамлыгъына. «танзиля бир заманда да жазгъан этмейди, ол жыр айтады къачан да, - дегендиле аны иги таныгъан белги-

ли жазыучула, – ол ёмюрге да жазмагъанды – аны огъурлу жюрегинден, шаудан сууча, поэзия кеси чыкъгъанлай турады».

Танзиляны битеу дуня таныйды. Аны назмусу бла шагъырей болгъан, аны бла бир этеди жанын. Танзилягъа келген къагъытладан биринде былай жазылады: «Расул билип айтханды санга «Табийгъатны тамаша баласы» деп. Сен табийгъатны огъурлу баласыса бизге, адамланы сейир этдире, аланы жюреклерине балхам бола, жылыу бересе, кюнча, кесинг да, ма ол кюнча, бийиклей къаласа. Санга жангыдан жолугъургъа сюеме, эр кишиликлери болгъан жангы назмуларынга тюберге ашыгъама. Сени Мирзо Турсун-Заденг ...» Бизни шыйых Кязим къыйынлы халкъына тутхан ниетни Танзиля битеу жазгъаныны, жашауну да юслери бла ётдюреди. Аны назмуларында, поэмаларында биз барыбыз да сынагъан сезим кёрюннгенлей, жайда чагъа тургъан чёплеу башча, кюннге тартдыргъанлай турадыла, игиликге, иги къууумгъа.

Ол аны акъылдан, басымдан да, толу жюреги къалай ачыгъанын, энчи адамны къадарына къалай жарсыгъанын шарт айтады. Алай жалан да аллай поэт айталады, кече-кюн демей, халкъыны жарсыуларын биргесине жюрютген, Ата журтуну жараларына балхам болайым деп жашагъан, аны ючюн кесине бир зат да излемеген, туугъан жерини бир солууу ючюн жанын бергенни байрамгъа санагъан. Къыйын сагъатынгда кёл этдирген, ачыу бойнунгдан асханда окъуна огъурлулукъгъа, ахшылыкъгъа ийнандыргъан, алагъа базындыргъан поэзиясы барды Танзиляны.

*Жанмасакъ дуня отда,
Бош тютюн нек этейик?
Угъай, кетсек дуниядан,
Жана-жана, кетейик!
Сен сынсыма, жюрегим,
Чайнама ачы чайырны.
Ачыуну хорламакълыкъ –
Жигитлиги шайырны!
Сынар жерде чыдамлыкъ –
Ёлмез жыры шайырны,
Кертчилик, адамлыкъ –
Тутуругъу шайырны.
Ачып, эрип къысмакълыкъ –
Къычырыгъы шайырны.
Жол жокъда баралмакълыкъ –
Ол борчуду шайырны.*

Къаллай бир кюч барды бу тизгинледе! Къаллай бир жашау къайнайды! Ма былай айталгъаны бла, ма былай жашагъаны бла байламлыды, эшта да, Танзиля халкъы бла аны ёкюлю да, аны бети болалгъаны. Аны хар айтхан сёзю, хар айтхан айтымы тюзлюкге ишлегенлей, анга тахан болгъанлай келеди. Ол кёлюндегин жашырып, не да айтып бирле

терсине тартырла, экили ангыларла деген адамладан туююлдо. Танзиляны айтханы, ауазын не аз да кётюрмегенлей айтса да, аны бла бирге жашагъанлагъа угъай, келир тёлюлеге да эштилгенлей, эм башы уа – танылгъанлай, юлгюлей къаллыгына бир шек да жокъду. Ол а жазгъан адамгъа уллу ыспасды. Аллай насып жалан да къадары ышаргъаннга, къадары бла келишип, анга туура болгъаннга, аны бла бир тил табалгъаннга келеди. Жырлай билгенин сезип, билип жырлагъан бютюн магъаналы этеди жашауну, аны бютюн терен ачыкълай, жангы, эндиге дери кёрюмеген, тинтилмеген жанларын сейир онгла бла ача.

*Аперим анга – ариу жырлагъаннга,
Жырлай билгенин ангылаялгъаннга!
Аперим анга – нарт сёз айталгъаннга.
Анга айыпсыз ие болалгъаннга,
Аны магъанасын ангылагъаннга!*

*Махтау, махтау анга – жырламагъаннга,
Ариу жырламазын ангылагъаннга,
Жырларгъа суююп, тынгылап тургъаннга!
Махтау, махтау анга – ол акъылманнга,
Керексиз сёзюн ичинде тыялгъаннга!*

Аперим да, махтау да алады Танзиля бизни жүрегибизден ариу жырлагъаны бла, нарт сёзлерин айтала, алагъа айыпсыз ие болалгъаны бла. Аланы магъаналары уа мындан ары да табыла турурла. Халкъны кючю уллуду; тынгылай да, ангылай да биледи ол. – Танзиля халкъ адамды, миллетибизни бир инсаны. Адам кесини энчи инсанлыгъын, алай биледи Танзиля поэтни магъанасын, аны даражасын. Ол хычыуунду, аны кеси ангылагъанча, танзилябизге да ангылагъаны.

*Тилейме кечгинлик, тилейме, Хаям,
Санга тенг болурум келгени ючюн!
Алайды, хау, алай, акъылман Хаям,
Сени бла сёлеширге, кенгеширге!
Алай, алай, алай суймейме, Хаям,
Мен кимле бла болса тенглеширге!*

Сейир этген, тамаша болгъан заманла кетгенча кёрюнедиле. Алгъынны бийик, сыйлы затла энди артыкъ бийик да, сыйлы да болмай, аланы орунларына башха ёлчемле келгендиле. Алай бюгюн да Танзиляны поэзиясын окъугъанла аны лирика жигитлери бла бирге, аланы дунияларына кире, жашап башлайдыла, жарсыуларына жарсый, къууанчларына къууана. Ата журтха, анагъа, жанынгда адамгъа суймеклик жашагъан къадар, намыс, сый, хурмет тамырлары бла къурулуп къалгъынчы жер жүзюнде, Танзиляны чыгъармачылыгы огуурлу да, къайгылы да жүрекlege, жолдан ажашханнга – кериуан жулдуз кибик, жарыгъанлай турлукъду, жол нёгерлик, билеклик да эте.

*Бирле ахча, алтын, кюмош сакълайла,
Кёп болса да, ол кёпдю деп айтмайла.
Ахча сунуп тутуругъу байлыкъны,
Тас этерге къоркъадыла шайлыкъны.
Мен да байма, мен байлыкъ сакълайма,
Ол байлыкъны тас этерге къоркъама.
Бу дуняда анамды да байлыгъым,
Келмейд мени жарлы болуп къаллыгъым.*

Танзиляны фахмусуну тамырлары туугъан жерини ташында, кырдыгында, тау жайлыкъларында, Ата журтуна кертичилигинде, адамгъа соймеклигинде башланадыла эм да ёмюрде да таркъаймазлыкъ кюч аладыла. Не заманда да, не болумда да Танзиляны фахмусу не сыфатын, не тюрсюнюн бузмагъанды. Къадарыны боз булутларын, кюн таякълача жырып, не къыйын жолланы да жарытханлай келеди. Поэтни хар сёзю хар жарагъа да дарман болургъа, ангылашыныргъа итинеди.

Танзиляны назмусу жашау кёллюдю, къайгылыды. Кесим ачийым, кесим къыйналайым, бир адам да къыйналмасын ансы, – деген оюм аны битеу чыгъармачылыгъындады:

*Къууанчым болса, мен ышарама,
Адамла, сизден жашырмаз ючюн,
Бушууум болса, мен жашырама,
Аны кёрюп, сиз жарсымаз ючюн,
Андан элтеме мен жүрегимде
Жарсыуларымы бёлмей кишиге
Къууанч келсе уа – кечеде, кюнде
Кюрешеме сизге юлеширге.*

Танзиляны игиге-иги, аманнга-аман дерге уллу кишилиги барды. Алай болургъа хар кимни да къолундан келип къалмайды, – анга ёт керекди. Уллу пэтни кёкден берилген чексиз-къыйырсыз эрлиги, дунягъа сыйынмагъан соймеклиги. Танзиляны назмулары бла бетден-бетге къалгъан огъурлулукъгъа, адалатха да жолну женгил табады. Чынтты жазыучуну, халкъы ючюн жангыз жанын, не аз да сокъуранмай берип къоярыкъ эсе да, миллети болмайды. Жер жүзюнде къайсы адам да аны жууугъуду, ахлусуду, Ол къайсы адамны да жарсыууу бла жашайды да андан. Къайгылары да аны къайгыларыдыла да андан ангылашынады Танзиля къайсыбызгъа да, жерни къайсы этегинде жашагъаннга да. Къайсы къурамагъа туууп ёсгеннге да Танзиля узакъ тауларыбызны, бизни алагъа белгисиз адетлерибизни жууукъ этеди, халкъыбызны шуёхларына шуёх къошады. Аны поэзиясыны бийик адамлыгъы, мукъуладис темини тартханлай, кесине суууруп алып къояды. Адамлыкъдан келген жылыу кимни да бир кирик жылыгъады. Бирча жарыгады туман, чарс да басхан, айланч да, къыйын да жолланы. Белгили украинли поэт Василий Кобецини «Танзиля» деген бу назмусун ана тилибизге кёчюргенме. Анга аталгъан чыгъармала кёпдюле, алай мында

Танзилягъа эм да аны поэзиясына кёз къарам къысха айтылады да, андан келтиреме юлгюге:

*Элия ургъаны тохтады,
Атынгы эшитди да Тейри,
О, суйдюмлюдю атынг,
Эшитген, тынгылачы бери:
Танзиля, Танзиля, Танзиля.*

*Ачыгъан жарам да байлау
Болалгъанды сенде тазалыкъ,
О, къалай огъурлуду жашау,
Сенсиз жокъду анга азатлыкъ.*

*Мен сени бетинги эсгерсем,
Танларым да, сенича, – жарыкъ.
Поэзияса сен да кесинг, –
Сизде жокъду хазна баишалыкъ.*

*Жюрегим да сууур къанымда,
Ашыгъып кетгенича жазым,
Бу тауну ёмюрлюк къарында
Атынгы ма анда мен жаздым:
Танзиля, Танзиля, Танзиля!..*

Тауларыбыз нартларыбызны эсгерте, былай сюелген къадар, ала Танзиляны поэзиясыны бийиклигин кёз аллыбыздан кетермей турлукъдула. Анга бир шегим да жокъду. Танзиляча адамла жашагъан къадар, жашау бютюн къууатлыды, магъаналы. Нек десенг, керти багъа бичиледи тюзлюкге, ниетге, иги къууумгъа, огъурлулукъгъа да. Тюзлюкню ёлюмсюз балаларыдыла аллай адамла. Аладыла жерни, жашауну да турукълары.

*Къазауатда бир санын къоюп келген
Саны артыкъдан къоймагъанды санын.
Жанын жашлайын жашау ючюн берген –
Жашаудан тоюп, бермегенди жанын.
Не аз асыуну да баишагъа берген –
Ол, кесинден юзюп, бёлюп береди.
Кеси дунияда жашауну бек суйген
Адамлыкъ ючюннге кеси ёледи.*

Къалай?! Билемиди Танзиля адамлыкъны багъсын?.. Аны ючюндю, баям, ол жаны бла тенг кёрген тауларындан эсе да адамлыкъны бла намысны бийикге салгъаны. Дуниягъа белгили, закий жазычула Танзиля бла таныш болгъанлары бла, шуёхлукъ жюрютгенлери бла ёхтемленгендиле. Аланы

араларында Чингиз Айтматов, Эдуардос Межелайтис, Назар Наджми, Давид Кугультинов, Николай Тихонов, Мирзо Турсун-Заде, Сергей Баруздин, Михаил Кеиливидзе, Ираклий Андронников, Левон Муртчан, Сильва Капутинян, Сергей Михалков, Мустай Карим эм да, алача, кѣп башхала. Расул Гамзатов билмей айтмагъанды былай: «Къолларында алтынла, къулакъларында накъутла келтирмейдиле Танзилягъа ариулукъ. Аны кѣкде мѣлекге ушатхан Танзиляны кесини поэмасыды.. Ол поэзияны ѳзеге уа аны терен акъылыды, жюрегини чомартлыгына къошулуп, дуняда битеу бар игиликке сѳймеклиги». Танзиля не уллу махтаугъа тийиншли болса да, менсинмейди ѳмюрде, мындан ары да менсинирге ушамайды. Аны юсюнден кѣп тюрлю статьяла, китапла да жазылгъандыла, кино эм да телефильмле да алыннгандыла. Алай Танзиля алагъа уллу магъана берип къыйналмайды. Ол а закий усталаны, акъылманланы къалыубаладан келген илишанларыды.

*Жууама мен быстыр, ийлейме тылы.
Сабийни да юсюн жабама жылы,
Сѳзюмю жюрекде акъырын ийлей,
Аны багъасын не учузун билмей.
Поэзиягъа уа бир да кесими
Билмейме не бла къуллукъ этгеними.*

Биз а, аны окъуучулары, билебиз Танзиля не бла къуллукъ этгенин поэзиягъа. Биринчиден битеу бар жашауу бла, экинчиден, не кезиуде да тюз ниетли ойнагъаны бла, ючюнчюден, жюрек халаллыгы бла адамгъа ахшылыкъ этерге ашыкъгъаны ары къошулуп. Танзиляны юсюнден айтама десенг, айтылгъанлай барады, жазама десенг да – жазылгъанлай. Мен билген жалан да бирди: Танзиляны акъылыны, кѣлюню да кенгликлерини юслеринден, тенгиз жагъасына барып, алай айтыргъа тийиншлиди, ол кенглике бир-бирге: «Сен – менме, мен а – сенсе», - дерча. Аланы теренликлерини юслеринден айтырча уа акъ кеме бла, тенгизни ортасына дери барыргъа керекди. Ол теренликле бир бирге: «Сен – менме, мен а – сенсе», дерча. Аны назмусуну бийиклигин сагъынама десенг а, бийик тауларыбызгъа къайтыргъа тюшерикди. Аланы тѣппелеринде Танзиляны поэзиясыны, тауларыбызны бийикликлери да: «Сен – менме, мен а – сенсе», - дерча. Танзиляны айтхылыкъ поэзиясы, тѣлюден тѣлюге ѳте, халкъыбызны огъурлу жюрегинде отну ышыра, ана тилибиз сау къадар жашарыкъды, жылыу бере, адамлыкъгъа, огъурлулукъгъа да табына.

*Топуракъ болуп къалайым,
Балчыкъ болуп жагъылайым, -
Жарсымам, туудукъ жылынса,
Тыпырда кюл да болайым,
Ол тау сѳзню эшитип турса...*

ДОДУЛАНЫ Аскер

Танзиляны къалам къарындашларыны сёзлери

Чингиз АЙТМАТОВ

У нас, в Средней Азии, звезда первой величины в поэзии среди женщин – Зульфия. Для Кавказа такой звездой является балкарская поэтесса Танзиля. Я знаю ее как одну из самых видных тюркоязычных поэтов мира.

Расул ГАМЗАТОВ

К Танзиле в полной мере относятся слова А. Швардовского об Анне Андреевне Ахматовой: «У нее есть достоинство таланта». Ее мир – средоточие всего прекрасного, подлинного и благородного на земле. Я всегда уважал Танзилю, любил ее поэзию. Высоко ценил ее скромность. Как поэту, творческое бессмертие ей обеспечено.

Мирзо ТУРДУН-ЗАДЕ

Удивительно, такая чарующая женская красота, такое женское обаяние, такой высокий талант, такое красивое имя – Танзиля – все дано одному человеку, женщине. Она чудесное создание, дар природы, который очаровывает людей, вселяя в их сердца счастье, тепло, свет, как солнце, и как солнце, оставаясь на высоте.

Эдуардос МЕЖЕЛАЙЛИС

Танзиля очень человечный поэт. Вся ее поэзия дышит большой любовью к человеку. О чем бы она не писала – все это глубоко волнует, ибо это не только слова, не только строфы, не только стихи – это молекулы ее сердца и ароматы ее души. А это есть свойство большого, врожденного, неповторимого таланта...

Давид КУТУБЪЛТИНОВ

Стихи рожденные в ее сердце, в глубине светлой и доброй души и потому притягательно чисты, как вечно белый снег на вершине Эльбруса, у подножия которого она родилась в доме балкара...

Уметь чувствовать так может только талант высокого благородства...

Антонина КОПЦЕВА

Танзиля Зумакулова – поэт глубоко мыслящий и чувствующий – открылась нам во всем блеске таланта. Как гордо и радостно становится при мысли, что это женщина – балкарка, которой было суждено заговорить на весь мир.

ТУУТЪАН ЖЕРИМ

Бу жерде халаллыкъ, кишилик да бар.
Бу жерни кѳрген, – сукъланып къарар!
Тынгылауукъ таш мында – хапарчы,
Къая – суратчы, баргъан суу – жырчы,

Огъурлулукъ да, ахшылыкъ да сау,
Дертчилик, зарлыкъ бу жерлеге жау.
Бу жерде адам – тауладан бийик.
Тазады хар зат, хар зат – игилик!

Атып къоялмаз ким да телисин.
Башхагъа сатмаз кеси жерлисин.
Аны суймейин ёле да турсун, –
Къоруулар, анга жау ёшюн бурса.

Тап той баргъан кюнде унутмай ёлгенни,
Ач кюнлеринде да кюсей гюллени.
Мында не сѳз да шошду, бек сабыр.
Окъулмаз китап – хар эски къабыр.

Атха тенг мында сѳзню багъасы.
Былача жырчынг киминг болалсын?
Такъыр кѳрюнюр сау дуня анга –
Былагъа тийишли жыр тагългъаннга.

Журтха сыйынмаз, сыйынмаз кибик,
Ёню бир чекде тыйылмаз кибик;
Толгъан аякъча, къайнай, тѳгюле,
Хар жаны саугъа ол асыу бере.

1967

**БУ ДУНИЯГЪА КЕЛГЕННИ
ХОРЛАМЛЫКЪГЪА САНАЙЫКЪ**

Келир орнубузда биз
 Дуниягъа къууанып,
 Нек келебиз да жиялп,
 Биз къычырыкъдан алып?
 Дунияда кёрюр бола
 Чууакъ тангла атыуун,
 Дунияда кёрюр бола
 Туз-гыржынны татыуун?
 Билмей жияйбызмы биз
 Неге туберибизни,
 Жашауда не къыйынлыкъ
 Бюгерин белибизни?
 Огъесе жияйбызмы,
 Сезип ёлюрюбюзню,
 Сарнауун эталмазны
 Билип ёз ёлюбюзню?
 Кетерибиз ючюнню,
 Сюйгенлени жияята,
 Бу тамаша дунияда
 Кёкню, жерни да ата?
 Кёпдю, тойдукъ жашаудан деп,
 Билалмайын айта,
 Жан тамакъгъа жетсе да,

Дуниягъа кёз къарата?
 Огъесе биз, билипми
 Туугъанны насыплыгъын,
 Къууаныпмы жияйбыз,
 Кёрюп дуня жарыгъын?
 Алай эсе, жашаудан,
 Жюк берсе да, алайыкъ.
 Бу дуниягъа келгенни
 Хорламлыкъгъа санайыкъ!
 Ачы кюнлеге окъун
 «Кетигиз» деп айтмайыкъ, -
 Биз, ашыгъып, кюнлени
 Зырафына чачмайыкъ.
 Хар бир такъыйкъаны да
 Насыпныча сакълайыкъ!
 Жашау не зат берсе да,
 Кюч кёрмейин алайыкъ.
 Биз дуниягъа келгенни
 Насыплыгъа санайыкъ,
 Кёзюбюз кёрдю эсе
 Бу дуняны жарыгъын,
 Жашау айта турса да
 Ачы, бушуу барлыгъын.

1983

АНАМ, НЕ ЭТЕЙИМ, АЙТ!

Анам, не этейим, айт?
 Жашау туйюл аламат.
 Толмай мен этген мурат,
 Болдум мен кесим да къарт.

Кетгенди алгъын къарыу.
 Жюгюм да бола ауруу –
 Хорлаймы барад ауруу –
 Мутхузлана кёз жарыу?

Жюрегим, ача ичин,
 Ата барады кючюн.

Къыйналсам да, жашарма
 Сени жиялтмаз ючюн!

Отха кирсем да, кюймей,-
 Сенден болушлукъ тилей,
 Анам, сен сау къадарда,
 Турлукъма мен сабийлей.

Сен да тире аякъны,
 Атма дунья жарыкъны!
 Сюе эсенг дуньяда
 Къызынг бираз турлукъну.

Алыкъын бар къарыуум,
 Барыу тикде барыуум.
 Аякъ учса, абынмай,
 Ёртенледе къабынмай
 Жаным турса да къолда,
 Шукур, барама жолда.
 Къыйын жолланы жыра,
 Желлеге ёшон ура.
 Шукур, менде тёзюм бар,
 Айтыргъа да сёзюм бар,
 Таза хауа - солургъа,
 Юйюм, буздан къорургъа.
 Ийнаныулукъ кёкге да,
 Заран этмей чёпге да,
 Турур дей ол чууакълай,
 Булутлары аппакълай.
 Дагъы менде къалам бар,

Ачый тургъан жарам бар,
 Сыната ачыуун аны –
 Башхадагъы жараны
 Шукур, шукур, анам бар,
 «Анам», - дерге балам бар,
 Аналыкъны сынатхан,
 Къуру къоркъууда тутхан.
 Жиялумукъ бар кёзюмде
 Къууанч, бушуу кезиуде
 Кёзлеримден тёгюлген.
 Былалла жашау берген.
 Энтта бар суна заман
 Ишни этерге тамам,
 Эслеп эсни жыаргъа,
 Палахланы тыяргъа.
 Барама къыйын жолда,
 Жюгюм а ауур - къолда.

1980

СЁЗ

«Ата билмей, таш атсанг,
 Ташынг башынга тиер».
 Айта билмей, сёз айтсанг,
 Сёзюнгден ичинг кюер.
 Башха жүрекке тиер
 Ол, окъ тийгенча, барып.
 Жылы юйню сууутур,
 Тыпырына буз салып.
 Сёз туудурады ачыу,
 Ёлтюреди ачыуну,
 Сёз, жан дарманынг болуп,
 Жарыгады жашауну.
 Жау жакъгъанча жүрекке,
 Туудурады суймеклик.
 Бирде, санланы къыркъып,
 Келтиреди тёммеклик.
 Сёз береди жарсыуну –
 Жер жүреги кётюрмез,
 Сёз береди махтауну –
 Ёмюр окъла ёлтюрмез.
 Ташны жумушатады,
 Туудурады игилик,

Жюрекке бизча кирип,
 Туудурады залимлик.
 Сёзюм, тышына чыкъма,
 Жюрегимде бишмейин,
 Жюрекни кюйдюрсенг да,
 Чыгъаргъа кюрешмейин
 Тур, жүрек чамланганда
 Бир бош чамланмазлыкъгъа,
 Ол бираз келишгинчи
 Ойлашха, сабырлыкъгъа!
 Ачы чыгъарыкъ сёзюм,
 Жюрегимде батхын сен,
 Башхаланы ачитмай,
 Жюрегими ачит сен!
 Эринлени къысайым,
 Кюйдюрсенг да эринни.
 Жууукъ-тенгни кюйдюрме,
 Кюйдюрсенг да сен мени.
 Жюрегимде тур, сёзюм,
 Мен сени айта билгинчи,
 Санга эс, оюм, билим,
 Тамам акъыл киргинчи.

Ангылагынчы сен тур
 Кёзню сейирсиниюун,
 Жюрегими да мени ачыу,
 Асыу тебиуюн.
 Жюрекде тур, билгинчи
 Осаллыкыгъа чамлана,
 Дуния огъурлулукыгъа,
 Жашаугъача къуллана!
 Сёзюм, чыкъма жюрекден,
 Этсенг да жюрекни кюл,
 Къарыусузгъа, тюзлюкге
 Бола билгинчи ёкюл.
 Сингнгинчи санга толу
 Чыдамлыкъ бла эрлик,

Магъананга, кючюнге
 Жетишгинчиннге бирлик!
 Алай болмаса уа, сен
 Къайна, кюй да, бол сабыр,
 Жюрегими этеме
 Санга ёмюрлюк къабыр!
 Тур мени жюрегимде.
 Болуп ахыр солуусуз,
 Поэзия болмайды
 Къарыусуз не огъурсуз.
 Керек туююл дунияда
 Бир сёз ачыта турлукъ.
 Поэзия этмейди
 Огъурсузлукыгъа къуллукъ.

1970

ЧОМАРТЛАЙЫН, ЖАШЛАЙ ЁЛЮП КЪАЛАЙЫМ

Жерге жууукъ бола баргъанда адам,
 Къызгъанч къарай барамыды ол артха?
 Кёрге жууукъ бола баргъанда адам,
 Малкёз бола барамыды хар затха,

Кёз къарата малгъа, жерге, кёкге да,
 Къызгъанчлыгыын эслемейин эси да,
 Кёз къарата тамычыгъа, чёпге да,
 Минг жылланы жашарыкъча кеси да?

Мен кёргенме жыйгъанларын къартланы,
 Сау дунияны жыйгъан кибиб кюбюрге,
 Андан-мындан юзюп хар тапханларын,
 Мюлк къоймайын турлукъ кибиб ёмюрге.

Баласы кийсе къууаныгучу ана,
 Андан да алып, салыуун кюбюрге,
 Энди кеси киялмазлыкъ затларын
 Хаух окъуна бермеуюн ол киерге.

Мен а, саулай тапханымы юлешип,
 Къызгъанмайын жылы, асыу сёзюмю,
 Кеталмасам, мюлкге жабып кёзюмю,
 Не этеме туююмчек туююп, тешип?

Неге керек кюфге жыйгъан нартюхом,
Андан бермей, ач тауукъну ёлтюрсем?
Неге керек алтыным, сыйлы духум,
Къызгъа бермей, жилярыгъын келтирсем,

Ол ариу, омакъ жасаныр кюнюнде?
Мен ёлгенде, анга къаллыкъ эсе уа,
Анда табып аны кюбюр тюбюнде,
Сансыз этип, артха саллыкъ эсе уа?

Нек бермейме киериги келгенде,
Кёзюм аны къууаннганын кёргенде,
Мен саулукъда балам алай суйгенде,
Аны сёзю манга хычыуун тийгенде?

Саулугъумда эталмасам чомартлыкъ,
Мен жокъ болсам, не чомартлыкъ этейим?
Мени къызгъанч этерик эсе къартлыкъ,
Чомартлайын, жашлай ёлюп кетейим!

1970

АТА ЖУРТУМА

Кюч жумдурукъларынг тийген кюнде да,
Жай сууукъ бузларынг тюйген кюнде да,
Ачый баргъанда да шинжи жолунгда:
“Насыплыма, - дедим, - сени къолунгда”.
Бет бургъанымда да жут желлеринге,
Тюртюлгенимде да ёртенлеринге,
Тиледим жашаудан: “Кюйдюр отунгда,
Сен айырма ансы Ата журтумдан!”
Жютю бичакъ тургъанда да бойнумда:
“Не татлыды, - дедим, - сени къойнунгда!”
Излегенимде да дуния жарыгъын,
Бир насып сынага сени барлыгъын,
Айтдым: “Журт жылыусуз, о, жауум къалсын!
Сени тас этгенден Аллах сакъласын!”
Билемидиле да ол насыплыла –
Журтсуз кюнле сынап жилямагъанла –
Кырдык, сютюнгю да татыулулугъун,
Тауунг, ташынгы да айтыулулугъун?
Билмез - жибимеген журтсуз жауунда
Къалай татлылыгъын сени къойнунгда!
Къалай чыдаяддым анча жылланы,
Табалмайын санга келир жолланы,

Кёзлерим кёралмай акъ тауларынгы,
 Татыуларын алмай чум къолларынгы,
 Кёралмайын сенде тангны атыуун,
 Бералмайын санга тилни татыуун?
 Хауангдан бир солуу алалмагъанлай,
 Къалай жашадым эшиталмагъанлай
 Агъачларынгы да шууулдауларын,
 Таза сууларынгы шорхулдауларын? –
 Белгили болгъан шо жангыз да манга
 Ичги сёзюмю да айталмай санга,
 Башхала кёралмаз кёз къарамынгы
 Кёргюзталмай, талай жан-жанымы,
 Къалай жашаялдым, къалай чыдадым?
 Журтсуз, отха кирип, къалай чыгъалдым?
 Да, жашау, энди уа ненг да къыйнасын,
 Тёзерме, журтумдан айырма ансы:
 Къууанч кёрсем, санга айта, къууана,
 Бушуу кюнюмде уа санга табына,
 Журтум, бушууунгу кесиме ала,
 Хар бир чёбюнге да жууаплы бола,
 Къучакъларма ташынгы, Мен кёз ача,
 Шинжилеринги да - сейир Гокка хансланыча!
 Ачыгъаны сайын, къычыра, жилий,
 Ана ёшонюнде тургъан балалай,
 Къысылырма мен сени ёшонюнге,
 Сабий эмчекгеча - татлы кёрюне!
 Къара туман басхан бушуулу чакълай,
 Ма ол жилигъанча, жерни тансыкълай,
 Жилирма, къууана, сени къучакълай.
 Жарсыгу да - асыу, о, сен барлыкъда!
 Кёрюнеди хал ал тюз таш жарлыкъ да.
 Жаны баласында болгъан аналай,
 “Жаным - жанынгда”, - дей, жашарма алай.
 Ким биледи, анам кетер, ачытыр,
 Къызым, тынгыламай, бирде жарсытыр,
 Жашым да унутур, къояр жокълауун,
 Мен бек суйген адам да - ийнаялауун.
 Къолум арыр, тынар, къаламны атар,
 Айтханымы этмей, жүрек да тохтар.
 Журтум, жангыз сенсе мен ышаналлыкъ,
 Ахыр кюннге дери асыу бераллыкъ.
 Тауусулса асыу, мен сенден табар,
 Жылы топурагъынг юсюмю жабар.
 Болса, болмаса да манга жилирыкъ,
 Сенсе ахыр кюнде къойнуна аллыкъ.

Бек терк унутулур мен жокълукъ-барлыкъ,
Санга сыймеклигим - дуняда къаллыкъ,
Анда-санда мени эсlege саллыкъ.
Дуниядан кетгинчи тюзлюк, ахшылыкъ,
Журтха кертичилик, журтха сыймеклик,
Жашарла, дунягъа эте билеклик!
О, болайым, журтум, къумунц ташынг да,
Жашагъандан эсе сенсиз тышында!
Ичги сёзлерими санга ышаннган,
Ариулугъунгу да кёз алда тутхан.
Кючюм жетип санга, мен тап айталсам,
Энчи сёзлерими туура эталсам,
Жырым да, жап-жангы макъамла ала,
Жарытыр, жылытыр, тау жыры бола.
Туругъа болуреди бу жерледе,
Санга жумуш эте эниш, ёрледе,
Ол экибизге да жолну жарыта,
Туудукъларыбызгъа бизни таныта.
Манга уа къайда, къайда аллай къарыу!
Журтум, тохтамасын сенде той барыу!
Къоркъа, санга сакъдан мен, жаным кете
Турама, дайым санга алгъыш эте.
О, болайым, журтум, къумунг, ташынг да,
Жашагъандан эсе сенсиз тышында!

1972

СОРУУЛАГЪА ЖУУАП

Анда-мында, узакълада мен болсам,
Сорадыла, къатлап-къатлап, сынчылап:
– Сен къайданса, не жерледе туугъанса?
Бармыдыла сакълагъанла, тансыкълап,

Атанг, ананг, сабийлеринг, баш иенг?
Не усталыкъ чыкъгъанса сен тамамлап?
Не тилде сёлешесе, не дин - дининг?
Мен айтмайма, соргъанланы аманлап,

Барысына да береме тюз жууап:
– Мен туугъанма сахар туйюл, тау элде.
Атам, анам Гирхожанда юй къурап,
Бешик жырым айтылгъанды тау тилде.

Тау сууладан, тау желледен согъулуп,
Кесилгенди кёлегими да эни.
Минги тау да манга къалауур болуп,
Акъ булутха бёлегендиле мени.

Барды мени атам, анам, баш ием,
Не турайым хапарны кёпге соза? –
Барды жаш, къыз, жети къарындашым.
Ниетлери, ишлери да - тап-таза.

Кишиликке, тёзюмге юлгюлерим –
Халкъым, тауум, ата юйюм, тау чакъла,
Устазларым, бийик окъуу юйлерим –
Ата журтум, жашау, дуния китапла,

Билим, насып, къууанч, сынау бергенле, -
Аладыла хыйлалыкъны женггенле,
Адамлагъа ышана тур дегенле,
Сау дуниягъа къабакъланы кергенле,

Аттестатдан, дипломладан да бийик!
Ала да бар, бирледе болгъан кибик.
Жашайма мен, болмасам да ёмюрлюк,
Эте, эте, къолдан келсе, игилик.

Ненча, ненча усталыкъла билгенме,
Къатышханма урушха, тюз айтханда,
Ачлыкъ бла къазауатха киргенме,
Сабийлигим от жалыннга батханда.

Мен, кюреше ол жалындан чыгъаргъа,
Жабышханма чага, гетмен, жугаргъа,
Умут эте къыйынлыкъны жыгъаргъа,
Бой салмайын бой къыйдыргъан къадаргъа.

Ол кюнледе мен не ишле этмедим!
Эски-бусху быстырланы кёкледим,
Ач къарангы ауур жюкле жюкледим,
Балчыкъ малтап, саманла да кепледим.

Арыкъ къаздым, чоюндюнде туююдюм,
Гуппур болуп, къаты жерге ийиле,
Жаулукъ эшдим, мен урчукъ да ийирдим,
Къайтханымда арып-талып юйюме.

Башхаланы сабийлерин бѐледим,
Ала бла бирге жилий, туталмай,
Биреулени гюняхларын тѐледим,
Сиз терссиз деп, терсликлерин айталмай.

Ач кѐзлери кѐзюме къарагъанда,
Гитчелеге жукъа худар юлешип,
Кесиме уа жетдиралмай кългъанда,
Мен жилидым, ачлыкъ бла демлешип.

Ол кюнледе сабийликни урлатдым,
Жаш саныма сан буруула сынатдым.
Урлукъ сепдим, чилле къртлагъа бакъдым,
Чий сыгъндан, кѐз жилията, от жакъдым.

Кѐп ачыдым, ачы хансла арыта,
Чыгъа манга сакъланмагъан чырмыкъла.
Бутларымы къаурала къаната,
Майдалларым болуп шинжи мырхыкла.

Кѐпле алдыла мен алгъан дерслени,
Дерсле бизге ахшы жумуш этсинле.
Алай, бура ол кюнлеге эслени,
Жашла, къызла къууанч бла ёссюнле!

Эшитемисиз, сорууланы бергенле?
Ана тилим малкъар тилди - татыулу.
Дагъыда мен орус тилни билеме,
Бек алаамат билмесем да, айтыулу.

Дагъыда бар бир мен юйрене тургъан
Тамаша тил, искусствону тили,
Тилманчсызлай дуня ангылаялгъан.
Диним а - ол адамлыкъ сакълау дини.

Саугъаламы? Ала уа кѐп, топ-толу!
Журтум, жырым, жашым, къызым, суйгеним.
Къыйыныма заманмы берген болур
Окъуучуну намыс эте билгенин?

Малкъар тардан сау дунягъа чыгъара,
Кенгеш эт дей, тепсе дей насып тойда,
Къарыу бере сѐлеширге, жырларгъа...
Аллай уллу саугъала уа, айт, къайда?!

АДАМ

Мен жюз, минг ёмюрледен
 Ётдюм, сюркеле, жюзе,
 Адам болалыр ючюн,
 Ачий, ачыугъа тёзе.

Болдум жанмагъан жулдуз –
 Кёкге кесин сынатхан,
 Жерге кесин танытмай,
 Башхаланы жарытхан.

Мен, акъ къар болуп, тюшдюм
 Бийик таула башына,
 Бузлап, дагы эридим,
 Жабыша тау ташына.

Жилямукъ болуп тюшдюм
 Толкъунла арасына.
 Черек, толкъуну тюе,
 Быргъады жагъасына.

Дуниягъа мен кёз ачып,
 Къууана, жайдым къучакъ.
 Жашауну ачы къолундан
 Чанчылды манга бичакъ.

Ачып, бурулуп, суууп,
 Тилсиз, кючсюз таш болдум.
 Мен кёз ачхан жеримден
 Сызылдым да, тас болдум.

Угъай, шукур! Къалмадым
 Сын болуп, не кюл болуп,
 Ташны жарып, мен чыкъдым
 Бу дунягъа, гюл болуп.

Умутлалла юзерге
 Биреулеге саугъагъа.
 Ташха мен аякъ тиреп,
 Кёз ачдым бу таулагъа.

Бир ау аз эшитилди:
 “Къошул, къошул саулагъа!
 Сен адамса - берилген
 Бу дунягъа саугъагъа!

Тире жерде сен аякъ,
 Кёргюзт адамлыкъ кючюн!
 Жерге, кёкге да атдым,
 Сен адам болур ючюн.

Унутма адам борчун!
 Тынчмыды адам болгъан,
 Сау дуняны къадарын
 Кеси бойнуна алгъан?!

Жюрек, кёз, тил, намыс, сый,
 Акъыл, кюч да берилген,
 Дунияны палахладан
 Къоруй, къутхара билген

Адамса сен, насыплы,
 Жер жюгюн кётюраллыкъ.
 Къууанчда, бушууда да
 Жерде адамлай къаллыкъ!”

Къууангандан кычырдым,
 Кёзюмден кёз жаш барып,
 Кёп адамла ичинде
 Кеси кесими табып.

Агъач, таш, къар, кёз жашны
 Сынап, кесимде кёрюп.
 Жарсыгуларына аланы
 Адамча жарсый билип.

Кюлюр жерде мен кюйдюм,
 Сууукъ жылыныр ючюн.
 Ненча затдан кем къалдым,
 Адамлай къалыр ючюн!

Чакъырдыла, терилте,
 Дуния тойла, бийикле,
 Адамлыкъны кетере,
 Манга махтау берликле.

Алданмадым, о, шукур!
 Жюрегим, анга суююн!
 Адамлыгъы болмагъан
 Аллах да Аллах туююн!

Шукур! Жерде тойюлдюм,
Къапха жыйып эсими.
Кёп затланы тас этдим,
Тас этмез ючюн кесими.

Этмез ючюн ичимден
Кеси кесиме айып,
Тёрге ёрлемей, кирдим
Балчыкъгъа, этек жайып.

Этдим намыс, сый бла
Билгенимча ишими,
Шукур, шукур жашаугъа, -
Тас этмедим кесими.

Бу жерни алай суйдюм,
Насып, ачыу да сынай.
Айырылыргъа тюшсе,
Кетерме, жилий-жиляй,

Дуниягъа жилий келип,
Жиляу бла кетерик,

Хар жашау такъыйкъасы
Сынаулада ётерик,

Дунияны ауур жюгюн
Инбашына алалгъан,
Тойлада, боранлада
Жюгюн атмай баралгъан

Адам эсе дуняда,
Дуния - аны къолунда.
Ол дуня, бу дуня да,
Жер, кёк да - оноунда.

Адамлыгъын тас этмей,
Баралса тюз жолунда,
Жерге, кёкге, дунягъа
Андан насыпкъ къайда!

Жашау, жер, кёк кёрюрге
Тауусулса да мадар,
Адамлыкъдан чыгъарма –
Жаным ичимде къадар.

1977

**АХ, НЕ ЭТЕЙИК,
НЕ ЗАМАНЛА ЖЕТДИЛЕ!**

1

Ах, не этейик, не заманла жетдиле,
Адамланы эки кёллю этдиле.
Бу тынч халкъла гур деп ёре турдула,
Бири бирин душманламы сундула?
Бир къауумла итинелле тенгликге,
Бирлери уа, жолну кесе бирликге,
Энди заман бурлукъ суна онгуна:
– Тыш адамны иймебиз тау къойнуна.
Гара суудан уллу хайыр алырбыз,
Кесибизге энчи жолла салырбыз.
Бизге берир Къоргъашин тау байлыгъын,
Жашнатырбыз жерибизни жайлыгъын.
Биз турмабыз бош умутла къургъанлай,
Не игибиз да экинчи сорт болгъанлай, -
Деп къычыралла майданлада ала.

Бирсиле уа айгадыла, кьууана:
 – Биз иебиз бу жерлени тоюна,
 Минги таугъа, Къара тенгиз бойнуна,
 Ол чеклеге салырбыз къалауурла.
 Къалгъанла уа этмесинле дауурла.
 Биз кьууарбыз аллай уллу кьыралны, -
 Деп ант этелле, къолгъа алып Кьууанны.
 Не айтхын да алагъа не былагъа?
 Халкъ тюшмесин бу затла ючюн жияргъа.
 Аз затланы суймейдиле адамла.
 Кёп затлагъа бой салмайла заманла.
 Мен суймезмем жыр патчахы болургъа?
 Тау кьыралда эркеленип турургъа?
 Алай была умутлалла, умутла,
 Бир-бирледе чырмау бола турлукъла.
 Аллах, халкъны умутда да жангылтма,
 Бол къатында, кьыйын кюнледе атма!

2

Халкъ, ажаша, чыгъа турад тёзюмден,
 Ташла, таула титирейле сёзюнден,
 Аллах, эзме жанын бу сёз урушда,
 Абындырма быллай къатыш-къутушда.
 Сен бер, Аллах, жюрегине сабырлыкъ,
 Бу таулагъа келтир, келтир мамырлыкъ.
 Бер халкъыма кюч, къарыу да, саулукъ да,
 Анга киши эталмазча жаулукъ да,
 Эт бир амал себер кибик урлукъ да,
 Халкъгъа жарар адамгъа бер къуллукъ да.
 Кьутхар, Аллах, халкънн кьутхар палахдан,
 Бир баласын этмегенлей жиятхан.
 Кьычыргъанла, сиз а ойнай жан бла,
 Ангыламай не боллугъун тамбла,
 Жерлеп-жерлеп сиз эмилик атланы,
 Жандырмагъыз халкъла кюер отланы,
 Ашыгъышда терс иш басып аякъны,
 Кётюрмегиз халкъгъа тиер таякъны.

3

Керти,болса эдиле
 Бизни Малкъар тарлада
 Аш-суу, мал да топ-толу
 Тау юйледе, баулада.

Терен билим алырча
Бийик окъуу юйле да,
Фабрикала, заводла,
Тирлик берлик жерле да,

Тынчлыкъ сакълар аскер да,
Малла отлар жайлыкъла,
Кёп адамлы сахарла,
Алтын, кююш байлыкъла.

Халкъ, къоншу да саулай, тынч,
Жан, адам да къорамай,
Жюрекледен тюз ниет,
Адамлыкъ да тоналмай.

Тууса эди тау къырал,
Къарс урурем биринчи,
Болурем тау патчахны
Биринчи кенгешчиси.

Минги тау табасындан
Келирем, жырла тагъа,
Бек сыйлы къонакъ болуп,
Мен Уллу Къабартыгъа.

4

Бу биз айтхан хапарла
Жомакълагъа ушайла.
Таулула уа, таш сыта,
Ташла юсюнде жашайла.

Къозгъамагъыз аланы,
Болмаз затланы айтып,
Эшиклерин жабарсыз,
Ташладан учхалатып.

Таш юсюндеми иги
Бу сиз элтир жарладан?
Кюннге чыгъарыр суна,
Айырмагъыз жанладан.

Мен а сизден аз суйген
Сундугъузму халкъымы?
Халкъым, тилим болмаса,

Ким айтыр да атымы?

Халкъгъа чыдам керек кюн
Биргесине чыдарма.
Анга асыу табар болсам,
Къара жерни тырнарма.

Халкъым бла жаным бир,
Ол саулукъда мен да сау.
Шуёхуна - шуёхма,
Жаууна уа - къанлы жау.

5

Оздуламы боранлача заманла?
Тынып, тохтап къалдыламы тырманла?
Энди къайда ала айтхан къыралла?
Къычыргъанла бек тынчайып туралла.
Башчылары энди къайда къалдыла?
Халкъла арада бир сууукълукъ салдыла,
Къарамазча этдиле бетден-бетге,
Билалмайма, жетдилеми бир чекге?
Харам эте халкъда халал ашланы,
Халкъларына бек кертичи жашланы
Алдау бла жар къыйыргъа элтдиле,
Кеслери уа жангы антла этдиле:
– Биз бузмабыз ёмюрде да бирликни,
Бирге ашарбыз бу жер берген тирликни, -
Деп айталла сёзню энди бийикден,
Юлюш алгъан кибики ала бийликден.
Нек этдигиз быллай уллу къаугъала,
Миналмайын къаллыкъ болуп таулагъа?
Баш къуллукъла алыр ючюн сауугъагъа,
Нек къошдугъуз бу тынч халкъны даулагъа?

1991-1997

МАРШАЛНЫ ШУЁХУ

Гвардияны капитаны, Къызыл Жулдузну, Ата журт урушну биринчи эм экинчи даражалы орденлери бла сауыгаланган аскерчи, Россей Федерацияны эм Къабарты-Малкъарны халкъ артисти, республикабызны Къырал сауыгасыны лауреаты Кючюкланы Шабазны жашы Магометни эсгере.

Чууакъ жай кюн. Кюн алтын таякъларын жерни башына жайганды. Битеу дуния жарыгъанчады. Жыл саны келген тиширыу ариу итиу салынган кительни балконнга чыгъарды. Къоншуда жашагъан къатын, ол уллу санлы адамныкъы болгъанын кёрюп, сорду:

– Вера Яковлевна, ол кимни кителиди, сени Магометинге асыры уллу туюолмюдю?

– Муну энди киши да киймейди, аны иесича пелиуанла жокъдула бизде. Къыралны хауадан къоруулачу аскерлерини командующиси Совет Союзну Маршалы Батицкийникиди.

– Ма сейир-тамаша, къалай бла тюшгенди ол сизге?

– Аны хапары узунду, ол кюйсюз урушну жолларыча. Павел Фёдорович Батицкий кесини адъютантын унутмаганды. Совет Союзну Маршалы болгъанында да, ПВО-ну аскерлерине башчылыкъ этгенинде да, аны адъютантын Орта Азиягъа кёчюргенлеринде да. Капитан Кючюк улуну, Ата журтубузну жигит къоруулаучусун спецкомендатурада эсепге алгъан эдиле. Къалай учузлукъ, ыспассызлыкъ эди ол. Къыйын заманда Маршал Батицкий алгъыннгы адъютантын атып къоймады, фронтчу жолдашына болушлукъ этгенлей турду.

Тюзлук тохташдырылып, малкъар халкъ башына эркин болгъандан сора, Магомет Москвагъа барды - Батицкийге къонакъгъа. Ала кёп ушакъ этдиле. Сермешледе ёлген нёгерлерин эсге тюшюрдюле. Кючюк улу кетерге тебирегенинде, Маршал анга сауыгъагъа кесини фронтда кийген кителин берди.

– Санга хурмет этгеними эм шуёхлугъубузну белгисине, – деди Батицкий, кительни Магометге узата туруп. – Багъалы Магомет, бу китель бизни душман бла сермешген кюнлерибизни эсинге тюшюре турсун...

Белгили аскер башчы.

Батицкийни ёлгенин эшитгенлей, Магомет жолгъа атланды,...

Павел Федоровични сау заманындача, Кючюк улу аны юйюрю бла байламлыкъ жюрютгенлей турганды. Юй бийчеси Ольга Андреевнаны

бла кызы Елена Павловнаны туугъан кюнлери бла алгъышламай кьоймайды. Москвагъа барса уа, алагъа кьонакыгъа кьайтыгучу эди.

Фронтда Кючюк улу кесине кёп шуёхла тапхан эди. Жашау нёгери Вера Морозова бла да анда танышханды. Ала урушну кьанлы жоллары бла Берлинге дери баргъандыла. Биринчи кере у а Магомет Вераны Литвада кёрген эди - ол кьуллукъ этген аскер бёлюмге связьчы кызыла келгенлеринде. Жаш бла кызы бир бирни жаратхандыла. Магомет ауур жаралы болуп, анга кьан кьуяргъа керек болгъанда уа, Вера кесини кьанын кызыгъанмагъанды. Аланы артда сьоймекликге айланган шуёхлукълары андан башланганды. Кючюк улу бла аны юй бийчеси аскер кийимлерин уруш бошалгъандан сора да юч жылны тешмей тургъандыла.

Генерал аны нек сайлагъан эди

Павел Фёдорович Кючюк улуну юсюнден былай хапар айтханды: «Север-Запад фронтда Старая Руссаны кьатында кьыйын сермешле бара эдиле. 1941 жылда 8-чи августда мен 202-чи мотострелковый дивизияны кьараучу пунктунда эдим - ол дивизияны штабыны начальниги болгъанымда. Немециле, тохтаусуз чабыууллукъла этип, онгубузну аладыла. Душманны танклары бизни кьоруулануу ызыбызны юзедиле. Аскер бёлюмле бла байламлыкъ жокьду.

Кенг будай сабанны ичинде кызыу сермеш барады. Кёзюлдюреуюкле бла кьарайма да, бизни таба бир адам келгенин кёреме. Тёгерекде уа -гитлерчиле, анда-мында минала чачыладыла, пулемёт окъла сызгырадыла. Ол адам а кьаты чапханлай келеди, бир-бирде, жерге бауурланып, автомат бла душман солдатланы атады, дагъыда секирип туруп, алгъа чабады. Аны кёрген алайда кьаты сермеш угъай, юйрениу баргъан сунарыкъ эди.

Ол батыр кьалай бла сау кьалгъанына бюгюн да сейир этгенлей турама. Кьараучу пунктха жетип, разведка батальонну командири жиберген кьагъытны берди.

Мени аллымда орта бойлу, бёкем санлы солдат сюелди. Кьара шинлигинден кавказлы болгъанын билдим. Бетинден терлегенлери агъадыла, кьара кёзлери уа жилтинлеча жылтырайдыла. Ол бусагъатчыкьда жаханым отундан кьутулгъан адамгъа ушамай эди. Кючюкланы Магометни мен алай таныгъан эдим. Аны гиртчилигин, батырлыгъын да жаратып, алгъа кесиме ординарецге алдым, артда уа адьютантым болду. Кишилиги бла бирге ол халал жюрекли да, ариу сёзлю да, керти шуёх да эди.

...Кызыл байракълы 645-чи полк Литвада Шауляй шахарны кьатында тохтагъанды. Дуппур ючюн кьаты сермеш барады. Гитлерчиле, дуппурну бомбала бла уруп, ызы бла атакагъа кётюрюледиле. Аланы биринчи, экинчи атакалары да артха ыхтырыладыла. Алай душман бюгюн уллу кюч бла чабыууллукъ этеди. Дуппурну кьолда тутаргъа кьыйынданкьыйын бола барады. Бизни солдатларыбыздан кёпле ёледиле.

Кючюк улуну кьаты кёллююгюне, чыдамлыгына, не кьыйын кезиуде да, мудах болмай, чам сёзю бла төгерегиндегилени кюлдюрюуючюсюне, сууукьну, иссини да иги кётюргенине нёгерлери сейир этип болгъандыла.

Репетициядан аскерге

... Ма бюгюн да кызыу сермешледен сора Магомет жер юйге арып-талып жетди. Сыртындан жатып, кёзлерин кысып, бир кесек кьалкьыргьа умут этеди. Алай жукьу уа келмейди. Сагышлары Кючюк улуну туугьан тауларына - Кьабарты-Малкьаргьа - элтедиле. Урушха дери жашауун кёз аллына келтиредди. Тёбен Малкьар элден кьара танымагьан кьойчуну жашы артист болургьа умут этеди. Малкьар театр а алыкьа жокь эди. «Театр», «артист», «культура», «искусство» деген сёзле да малкьар халкьына хазна белгили туююл эдиле. Алай келир заманда ала бары да толлукьдула. Кючюкланы Магометча, Кьулийланы Кьайсынча эм аланы жолдашларыча жаш адамланы юслери бла келликдиле ала. Луначарский атлы кьырал театр институтха кирирге Магометни Кьайсын ауузландыргьан эди. Окьургьа суюгенле уа бизни республикада кёп болгьандыла.

1940 жылны жаз башында Нальчикде Кьабарты эм Малкьар миллет театрла ачылгьандыла. ГИТИС-ни бошагьан жерлешлерини биринчи оюнларын адамла ашыгьып сакьлагьандыла. Театрда биринчи атламларын, классикадан башлап, ала специалистлени да сейир этдиргендиле. Малкьар труппа белгили испанлы драматург Лопе де Веганы «Кьой шаудан» деген пьесасына кёре спектакль кёргюзтгенди. Аны малкьар тилге Кьайсын кёчюрген эди.

Бир жол, репетицияда, Магомет жангы рольну ойнаргьа хазырлана тургьанлай, почтальон келип, Кючюк улуна военкоматны повесткасын берди. Аны Кьызыл Аскерни тизгинлерине чакьыра эдиле – болжаллы кьуулукь этерге. Магомет билмей эди сахнагьа онжети жылдан сора кьайтырыгьын.

Гитлерчилени пулемётларын да кьолгьа этип...

... Уруш алыкьа барады. Аллах билсин кьачан бошаллыгьын. Магомет топ окь сызгьыргьан тауушха уянды. Кьыш суукукьла кьаты тутхандыла. Немецциле, суукукьгьа чыдаямай, окопладан юйлеге кёчгендиле. Луцково станцияда да алай эди. Кючюк улуна эм аны нёгерлерине, станциягьа кьутулуп, немецциле тургьан юйлени кюйдюрюрге буйрукь болду. Ала буйрукьну толтуруп кьайтадыла.

Бизни жерлешибизни уруш жолларындан дагьыда бир юлгю келтирейик. Латвияда бир элни кьатында бизникиле алгьа баралмай тохтадыла. Килисаны башында орналгьан пулемётла ахьыры да баш кётюрюрге кьоймайдыла. Командир, Совет Союзну Жигити майор Кожуров, ол кьыйын борчну толтурургьа Кючюкланы Магометге бла Александр Осокиннге буюрду. Эки батыр, бауурлары бла сюркелип барып, килисаны арт жанындан чыкьдыла. Автоматла бла атып, эки пулеметчуну да ёлтюрдюле. Бир кесекден, пулемётланы да алып, Кючюк улу бла Осокин артха кьайтдыла.

Майор Кожуров алагьа ыспас этди, экисин да аскер саугьалагьа кёргюзтдю.

Фронтда Магометни шуёхлары кёп эдиле. Алай ол бек татлы тенгине

Александр Макарович Осокинни санагъанды – ротаны командири болуп урушну Берлинде бошагъан оруслу жашны. Артда ол Иваново областьда совхозгъа башчылыкъ этип тургъанды. Ол эки жигит жаш - оруслу бла малкъарлы - кёп кыйын эм къоркъуулу аскер борчланы толтурургъа бирге жюригендиле. Кючюк улуна деменгили фронтну кёп жерлеринде уруш этерте тышгенди: Север-Запад фронтда, Старая Руссаны тийресинде, Украинада эм башка жерледе. Ол Днепрден ётген, Черкассы, Умань эм Корсунь-Шевченковский шахарланы алгъан, Южный Бугну, Днестр-ни, Прутну жагъаларында сермешген аскерчилени санында болгъанды. Белоруссияда Бобруйск, Слуцк, Барановичи, Брест шахарланы азатлаугъа къатышханды. Ахырында - Восток Пруссия, Берлин эм Прага ючюн сер-мешиле.

Эсе къалырча

Хау, Кючюк улу Ата журтубузну аллында кесини борчун намысы-сыйы бла толтургъанды. Къыралыбызгъа къоркъуу келген сагъатда кишилигин тас этмегенди. Ол ёлюм бла бетден бетге кёп кере тюбешген-ди, аны кёз аллында жюзле жан бергендиле. Болсада Магометни жюреги къатмагъанды, ол халал жюреклилей къалгъанды, адамлыкъ даражасын сакълагъанды, башхалагъа хурмет эте кесине да хурмет этдире билгенди.

Ол не заманда да лакъырдасы, чамы бла тегерегиндегилени кёллерин жарыкъ этгенлей тургъанды. Маршал Багицкий Кючюк улуну юсюнден былай бош айтмагъанды: «Фронтда кесингеча ышанган нёгеринг бар эсе, не узакъ жол да къысха кёрюнеди, не кыйын болумда да абызыра-майса. Мени хар заманда да аллай шуёхларым болгъандыла эм аланы араларында бек багъалы кёрген шуёхум Кючюкланы Магометди. Сер-мешледе Магомет мени окъдан сакъларгъа кюрешип тургъанды. Аллай адамла ёмюрде да эсингден кетмейдиле».

Артистни иши кыйын эсе да, огъурлу ишти. Кеси республикабыз-ны, Къарачай-Черкес Республиканы тау эллеринде да Магомет малкъар труппа бла бирге гастрольлада кёп айланганды.

Кёпле Кючюк улуну комедия актёргъа санайдыла. Алай тюрлю-тюрлю рольланы ойнауда да аны фахмулулугъу ачыкъ кёрюннгенди. Миллет драматургияны айнырына ол бек къайгыргъанды. Боташланы Иссаны, Токумаланы Жагъафарны, Тёпеланы Алимни, Жантууланы Иссаны пьесаларына кёре салынган спектакльледе сюйюп, битеу фахму-сун салып ойнагъанды. Дагъыда орус эм тыш къыраллы драматурглары чыгъармаларына кёре салынган кёп спектакльледе Магометге баш роль-ладан бирин берип тургъандыла.

... Кючюкланы Шабазны жашы Магомет 2007-чи жылны 12-чи октябринде керти дуниягъа кетгенди.

ЗАНКИШИЛАНЫ Хусейин

КЪАЙСЫННЫ, ХАМЗАТНЫ ДА ЭСГЕРЕ

Жаш заманымда мен бу Сёзню, тап айтылган бир назму тизгинча кёрюп, алай бош мурулдай айланганма. Жылла бла ол кысха сёзню тюзлюгоне, уллу магъанасына тюзюннгенден-тюзюне барама. Кёрлюгюмю, кёрмезлигими да кёре, игиге, аманнга да тубей, мен тышында айланганлы – 30 жыл. Хар абынганым сайын, «таулу тюзде абыныр» – кёлөме келмей кыалмагъанды. Кесимден озуп, халккыбызгъа да сагъыш этдиреди ол Сёз.

Таулу халккыбыз тауларында жашаган сагъатында, аны кёлө-жюреги да, саны-тёммеги да башха тюрлю эдиле. Халкъ ёмюрле бла жашаган жерине, журтуна ушап кылады. Тау халккы тауларындан айырып, тюзлеге жайсанг, талай замандан аны халы да, бет кыаны да тюрленип тебирейдиле. Табийгъатны кючю алайды. Ол кесине ушатып тебирейди алайда жашаганланы барын. Бир да ажымсыз, аны сезип, сюрюннде-кёчгюнчюлюкде журтуна термилип жашагъанды халккыбыз. Мадар болганлай а, жарашхан юйюн-мюлкюн да атып, Кавказына кыайтханды. Алай а...

Тау эллерибизге иймезге, кыайтармазгъа кюрешгендиле бизни. Кыайытханлагъа да, жашарча таплыкыла кыурамагъандыла. Кетерча этгендиле. Онла бла тау эллерибиз, оюлганларыча, ызларына сюелмей турадыла бюгюн да. Амалсыздан, халккыбыз тёбенлеге, тышына, шахарлагъа эне, чачыла барады. Чачыла, башхаланы ичинде жутула, эрий, тилибиз-адетибиз унутула барабыз.

«Таулу тюзде абыныр». Бир жанындан бу айтыуну тюзлюгоне сейир-синеме, экинчи жанындан а, эсгертиу-эслетиу магъанасы-кючю болган бир кесамат Сёздю бу. Бу Сёзню юсю бла халккыбызны кыйын кыадарын, жолун, жашауун, алда не кюркбуула сакылагъанларын айтып чыгъаргъа боллукъду.

Нарт сёз болуп кыалган, ёмюрлени жашарыкъ бу назму тизгинни жазган-айталган Батырбекланы Зейтунну жашы Хамзатды. Ёмюрлюк сёзню айталган адам кеси замансыз, ёмюрлюкге айырылганды арабыздан. 2008 жыл июльну онбиринде жюреги тохтап кыалганды Хамзатны. Аурумай-кыйналмай, башхаланы да кыйнамай, алай кетген насыпды деп да кюяр эдик, Хамзатха кыуру 51 жыл болмаса. Энди ол тохтап кыалган жюрек, назму тизгинледе уруп турлукъ жюрек кыаллай болганыны юсюнден талай сёз айтыргъа излейме.

1

1980 жылла эдиле. Москвада Горький атлы Адабият институтну кюндюзгю бёлөмюне жангы кёчгенме. Кыайдан болганымы билгенлей, устазла да, студентле да: «Хамзатны таныймыса?» – деп сорадыла. Битеу институтда эм белгили адам болуп чыгъады Хамзат. Кыызла да былай жаратхан, жашла да былай ёрге тутхан ким болду бу? Не ючюн багъалата болурла аны быллай бир?

Биргеме баргъанладан бири, дагъыстанлы Шапи «Хамзатдан ышан-

нгылы адам жокъду институтда. Керти эр кишиди», – дейди. «Эм чырайлы да олду», – деп бир жанындан сёз къошады Ира. Алай эте, сёлеше-кюле, общежитге киребиз. «Землягынгы» алып келебиз деп, мени Хамзатны ода-сына (комнатасына) алып барадыла.

Кесим излегенимча жашар жер тапхынчы, Хамзат бла турама. Ол эки-юч кюнню ичинде Хамзатны одасына киргенни-чыкъгъанны санаргъа къолдан келлик туююлду. Кёбюсюню тилеклери быллайладыла:

– Стипендиягъа дери юч (беш, он) сом бер.

– Биягъы туююш башланганды, араны айырыргъа бир къара.

– Бу назмуланы къалай кёресе, бир тынгыла.

– Энди жыл бир фахмулу жаш бизни институтха кирирге излейди. Болушурмуса?

– Жууугъум келгенди. Комендантха айт да, бир талай кюннге мында турурча бир эт.

Тилекле дагъыда былагъа ушаш. Жангыз бир кере «угъай» деп айтханын эшитмедим Хамзатны. Аллай «ууакъ-тюек» затланы къой, уллуракъ затланы тындырыргъа да къолундан келе эди аны.

Мени эм бек сейирсиндирген башха зат эди. Хамзат студент болгъанлыгына, профессор-устаз къауум да анга студентгеча къарамай эди. Бир жанындан Хамзатны терен билими бар эди – китап окъумагъан заманын кёрмегенме аны. Экинчи жанындан Хамзат кесин тийишли даражада тутта эди, адамны сыйын кёре биле эди. Бизни окъутхан шайыр устазлада Хамзатха атап, назму жазгъанланы кёргенме. Башхала бла аллай зат болуп билмейме. Кёп кере кёргенме Хамзатны стол жанында устазла бла олтуруп тургъанын да. Сёз нёгер болургъа, чамгъа-лакъырдагъа да бек уста эди Батырбек улу.

Мен институтну кюндюзгю бёлюмюне жангы кёчгеним себепли, талай экзамен, зачет берирге керек эдим. Хамзат устазла бла келишип, мен аланы къысха заманны ичинде берип, къалгъанладан артха къалмазча болдум. Кюнлени биринде уа, биринчи кере мени назмуларымы сюзерге жыйылдыла. Ол кезиуге мени назмуларым жер-жерде да басмаланып, энчи китап болуп да чыгып, кесими кишиге тенг этмей жүрюген заманым эди.

Сюзоу башланды. Биргеме окъугъанла, адетдеча, назмуларымы алгъадан окъуп, хазырлангандыла. Талай назмуму къарачайча, орусча да окъудум. Сора Лев Ошанин, бизни семинарны таматасы, сёзню мени коллегаларыма берди. Эй, тебиредиле сора мен зауаллыны сопакълап. Сюрюуге мал кеч къошулса, бары да аны бырнак этип, уруп бир башлайдыла, аллайын болду иш. Бир иги сёз айтхан болса уа... Сора Хамзат ёрге турду:

– Жолдашла, тиллешип келгенча, былай этерге жараймыды? Поэзия жилтини болгъан бир тизгин тапмагъаныгъыз сейир туююлмюдю? Мен аллай ненча тизгин таба эсем, анча кере рестораннга барабызмы?

Къайсы эсе да кюлду, къайсы эсе да ышарды, Ошанин да Хамзатха айланып: «Старик» (алай айтып сёлешуочю эди къайсыбызгъа да), рестораннга ненча кере барлыгыбызны бир санайыкъ, айтчы ол тизгинлени», – деди. Хамзат мажалгъа санагъан тизгинлени айта, Ошанин да бармакъларынын бюге-санай келдиле да, «Элия да кёкде ташсынмаз» деп бошады тизгенин Хамзат. Ошанин да, «он» деп, эки къолун ёрге тутду. Ма алай

бла жарыкъ халда бошалды ол кюн назмуларымы сюзюлгени. Талай жаш болуп, жуугъан да этдик ол «урушдан-сынаудан» ётгеними.

Алай а, бир жылдан, Къарачай-Черкесияны жазычу организациясында мени «Бусакъла» аглы китабымы сюзюу (ючюнчю кере) къалай баргъанын айтханым да, Ошанин манга ийнанган окъуна этмеди. Жазычуланы область организациясы къол жазмамы заранлыгъа санагъанын, социалист реализмге келишмегени ючюн басмагъа тежемезге оную этгенин эслегенинде уа, бирлери жазгъан рецензияны ашыкъмай, ырахат окъуду. Башын да чайкъап: «ВЛК-ны бошагъан адам былай да къалай жазады, къуру политика терслеуле салып. Сен къол жазмангы бащдан-аякъ орусчагъа кёчюрюп манга тапдырсанг, кёлуме келгенни керекли жерге жазарма», – деди.

Ёзге мен ол затны этмедим. Хамзат: «Муну Къайсыннга, хау, Къулийланы Къайсыннга бир кёргозтейик. Ол бир оную этер. Къайсын бла сени танышдыргъан мени борчум болсун», – деп тохтады.

Кюнлени биринде, Хамзат мени излеп табып: «Алан, къайда тасса, ингир сагъат бешде Къайсыннга тюберге керекбиз, кеси бла келишгенме. Къол жазмангы да ал, ол рецензия кибикни да ал» деп, мени ашыкъдырды. Такси тутуп, кечикмей жетдик, насыпха. «Москва» къонакъ юйно эшиклеринден киргенлей, кимле эселе бла да къол тутуп айырыла тургъан Къайсынны эследик.

Бизни тартыннганыбызгъа, угъай дерге кюрешгенибизге да къарамай, ол бизни рестораннга киргизтди да, стол жасады. Бизге ашагъыз, маржа деп, кеси рецензияны окъургъа жарашды. Мен а, эслетмей, битеу дуниягъа белгили шайыргъа къарагъанлай турама. Къайсынны къашлары бир туюлюп, энишге тюшедиле, бир къуш къанатлача, ёрге барадыла. Жанлы къашла, жанлары болгъан къашла. Рецензияны окъуп бошап, папканы тешип, къол жазмама да къарады. Сора биз столну женгиллетгенча эследи да, «энтта бир жукъ алайыкъ, – деди. – Ашарыкъ керек туююл эсе, бирер стакан исси чай ичейик», – деп, шапагъа белги берди. Сора манга айланып, «къол жазмангы сюзюу къалай баргъанын бир айтчы», – деди.

Айтдым. Сюзюуге жыйылгъан къарачай жазычула бары да, жазычу организацияны таматасы да, башхала да ол рецензияны къабыл этгенлерин билдирдим.

– Назифа уа бармы эди, Къагъыйланы Назифа? – деп сорду Къайсын.

– Бар эди. «Суратлау адабиятны сюзюу – политика ярлыклары тагъыу туююлдо» деп, мени жакъларгъа кюрешген жангыз ол эди.

– Да, Назифа адабиятдан ангылауу болгъан адамды, фахмулу жазычуду кеси да. Энди былай этейик. Мен бу рецензияны, къол жазмангы да Чегемге алып кетейим, анда ырахат окъуюм, сора кёлуме келгенни да тырнап келтирirme. Бир ыйыкъдан бери, ызыма, къайгытырыкъма.

Бюгюн да сейирсинеме. Депутатлыкъ ишлери бир жанындан (СССР-ни Баш Советини депутаты эди Къайсын), жазычулукъ ишлери экинчи жанындан, ол къыйын аурууу ючюнчю жанындан – бары да татып тургъан адам, заман табып, эки студентни сыйлагъан да этип, бизни жашаубуздан-ашаубуздан да хапар соруп, къайгы этгени. Башха адамгъа туура Къайсынча къайгыргъан кёрмегенме. Энди ангылайма, ол къуру бизни къайгыбызны туююл, битеу адабиятыбызны, тилибизни, халкъыбыз-

ны къайгысын этгенин. Онглу адам эди, улуу адам эди, керти адам эди Къайсын. Алай а, мен анга тюбеяллыкъ туююл эдим Батырбек улу болмаса. Тюберге эсиме да келлик туююл эди. Энди ыразылыгымы Къайсыннга, Хамзатха да айтырча тюдю – керти дунягъа кетгендиле экиси да.

Къайсын, айтханыча, женгил къайыталмады. Алай а, ол кеси мени тап-маса, аны бла байламлы болургъа, тюзюн айтайым, таукеллигим жетерик туююл эди. Бир кюн окъуудан къайытып келип, общежитни босагыасындан атлагъанлай, сакълауул тиширыу къагытчыкъны узатды. Анда Къайсынны телефон номери жазылып эди.

Хамзат мында болмагъаны себепли, телефон этип, Къайсын айтхан заманнга «Москва» къонакъ юйге кесим бардым. Къайсын тургъан одагъа чыгып, эшиклени къакъдым. Къайсын эшиклени ачды да, мени ичине киргизди. Олгуруп тургъан эки адам ёрге туруп, къолуму тутдула. Абызырагъан окъуна этдим – бири Давид Кугультинов эди, бири да Чингиз Айтматов. «Давид, Чингиз, это Билал Лайпанов – завтрашний день нашей горской поэзии. Он ещё студент, а уже противостоит целой писательской организации. С характером. О нем я уже говорил вам», – деди Къайсын, мени къатына олтурта.

Аланы ашырып къайытхандан сора, Къайсын жашырмай айтды: «Иги болду была бла танышып къалгъанынг. Манга бир жукъ болгъаны болса да, бир бек керекли заманында быладан болушлукъ табарыкъса. Ол осал рецензияны алагъа да окъутханма. 1937 жыл болса, адамны думп этерге быллай къагыт озуп да жетерик эди. Китабынг а чыгырыкъды, къоркъма. Обкомну биринчи секретарына къагыт ийгенме.

– Хы, быйыл институтну бошай эсенг, не этер муратынг барды?

– Мында къалып кетерми эдим деп да бир болама...

– Алай этсенг, арабыз кырты боллукъду сора. Поэт халкъы бла болургъа керекди къууанча, бушууда да. Заман бла хар не тюрленгенча, халкъ да тюрленеди. Халкъынг бла болсанг, аны бла бирге сен да тюрленесе. Тышында къалсанг, алай боллукъ туююлду. Мында къалгъандан эсе, элге барып, бир къойчу болгъанынг игиди.

Тюз айта болур эди Къайсын. Ол кеси алай жашагъанды – халкъы бла, ана тили бла. Кавказда къалыргъа эркинлиги болса да, Азиягъа сюрюлген халкъыны ызындан кетгенди Къайсын ол палах жыллада. «Орус тилде да сен уста жазаллыкъса, орус тилге кёч», – дегенди ол заманлада анга Борис Пастернак. Алай а, акъылман ана тилинден айырылмагъанды. Халкъы бла жашагъанды, ана тилине да кертилей къалгъанды Къайсын.

Къайсынны эсге тюшюргенлей, Хамзатны тюрсюню да келип сюеледи кёз аллыма. «Кязим жакъгъан от жагъаны суутмагыз», – дегени эсиме тюшеди Къайсынны. «Таулу тюзде абыныр» деген нарт сёзю да Хамзатны. Мен бек багъалатхан эки адамны сагына, чайкъала тургъан Шимал тенгизни жагысында сюелеме: не эсе да мени кёлومه ушайды ол бююн.

ЛАЙПАНЛАНЫ Билал,
поэт, Норвегия, Осло.

Кязим

Къабыргъада
   улла сурат.
 Акъсакъал ышара
   къарайды манга.
 Мен аны бет
   сыфатына къарап,
 Ушатама бир бек
   арыгъан сабанчыгъа...

...Ол бла мен.
 Экибиз.
 Къыш да, жаз да
 Турабыз бирге.
 Игилик эталсам, –
 Баш булгъайды Кязим,
 Ыразылыгъын билдире.
 Терс болсам а, –
 Тюеди чал къашларын,
 Айыплыкъ отда кюйдюре...
 Халкъымы тарыхыны къарангы кечеси
 Энттада жүрекклени къозгъайды,
   ачыта.
 Кязимни сын ташы, жел толтурмагъан
   желпеклей,
 Агъарады
   Орта
   Азияны
   узакъ аулакъларында...
 Таулу къабырла! Битеу
   дунияда,
 Таудан юзюлген
   ташлага,
   чачылыпсыз...
 Таулу къабырла! Сиз жерни
   къучакълап
   жукълайсыз...
 Алай сиз да
   сюер эдигиз
 Таулу
   таулагъа
   къайтыргъа...
 Къабыргъада уллу сурат,
 Кязим ышара къарайды манга...

* * *

Кюн
бата
тургъан
ууахтыда
Чагъадыла
тауларым,
Уллу
гюл
къысымла
кибик,
Баш
ура
кюннге
Рерихни суратларына
Жан
киргенча
Кёрюнеди
манга:
Деменгили
къарт,
Сабийни тутханча,
Тутады
къолунда
Таулары
бла
Кюнню.

* * *

Барабыз бирге,
Ауанам бла мен,
Экибиз.
Барабыз бирге,
Жаныбызда уа – Тенгиз.
Толкъунла шууулдай,
Акъ чарлакъла
Алары башында
Жылтырай.
Анда уа –

Хазар тенгизни башында –
Жанадыла
Узакъ элияла.
Мен а,
Сёз да айталмай,
Тилсиз къанкъазча,
Къарайма ары,
Келмезлигинги билсем да,
Сакълайма сени
Хазар тенгизни боюнунда.

* * *

Адала
     арасында
             жашайма
                     мен.
 Жырларымы
             айырмай
                     бир
                             бирден.

Бирде
     кѳууанч,
             бирде
                     бушуу

Кѳре,

Бирде
     солуй,
             бирде
                     иште

Кюе.

Алайды жашауум:
 Кюйсюз
     кюнлеримде
 Жюрегиме
     жылыу
             излей,
 Адамлыкѳ
     ышан
             излей,

Озады
     жылларым,
 Учадыла
     бир
             кюнлей.

* * *

Жангыз терек
     кѳанатларын
                     кѳагѳады,
 Учалмайын
     кѳалгѳан
                     кѳанатлылай.
 Кѳара кийип,
     башын ачы
                     булгѳайды,
 Учуп баргѳан
     булутлагѳа
                     кѳарай.

* * *

Ачыууму
ахыр
кезиуюнде
Узакъ жулдуз
манга да
ышармаз.
Тейри кылыч
озгъан
кюнлеримден,
Ёлген
тюшлеримден
артха
къайтмаз.
Жаланда жер
жырлар
жашау жырын,
Ёмюр жырын
жырлар,
эрикмей, ол.
Мен –
къыл къобуз,
къан тамырым а –
кыыл,
Жаным –
ойнайды,
Жюрегим а –
жол...

* * *

Борчларым башымдан
басадыла,
Сын таш
къабырны басханлай...
...Умутларым а,
къахме кызлача,
ышарадыла.
Жюрек жараларын
ит кибик жалай.
Мени саякъ кызла да
суйгендиле,
Мен да суйдюм аланы,
алай...
...Кюнлерими сагъышларым
кюйдюргендиле,
Саз къарны
таза болурун
сакълай...

* * *

Ёлмезланы Исмайылгъа

Адам ёлсе,
                         жулдуз учар кёкден,
 Сюйген жүрек, –
                         кюйген жүрек – сарнар.
 Адам ёлсе,
                         жетер анга жерден
 Солур юйюн табарча
                         бир «фатар».
 Адам тууса,
                         жүрек да кьюуаныр,
 «Жангы адам келди, – деп, –
   дуниягъа!»
 Адам тууса,
                         жашау юлюш алыр,
 Ёсе, жашай
                         баргъан заманында.
 Алай жетер
                         мычымай «кюн аууш»,
 Кюмюшча жылтырар
                         къара чачы.
 Озгъанды жашау–
                         түйюш таууш –
 Ахыр къабынча,
 Татыулу,
 Ачы.

* * *

Къардан	кетедиле
тойгъан	Жерден.
жер.	Жашайма мен
Кюн	алай, –
къысхаргъанды,	Жашау мендан
жолча.	тойгъанча,
Сууукъ желле	Жүрек ауруууму
къабадыла	Жашырмай
Мени.	кишиден.
Заман	Тал терекни
атлайды	къышда
сакъ,	Бутакълары
Сюймекликни	сыннганча,
жойгъанча.	Сынады умутум,
Кюнле уа,	Къайтармай тюшюме.
ышара,	

Ёрлейбиз,
тау бийиклеге
ёрлейбиз.
Къыйын болса да
атларгъа, –
атлам этебиз.
Муштар.
Боюнсала.
Зухал.
Марых.
Бизни кёрелле.
Жарлы кюнлерибиз,
ашыкъмайын
кетелле.
Бу жашаудан арып,
осуятсыз,
Къачадыла
бизден,
къанлыдан
къачханча.
Кюнлерибиз,
ариу сёзден
ауурланганча,
Аман
къуядыла бизге,
Жауун къуйгъанча.
Тюедице бизни,
заман
жерни туюгенча.
Сюедице алай –
факъырачы
сюйгенча...
Энебиз
тау
бийикликден,
Тюзге
энебиз,
Къыйын
болса да
атларгъа –
Атлам
этебиз!

* * *

Минг
жыл
жашасакъ да,
Алтын
сауутдан
ашасакъ да –
Бир
кюнде
ёллюкбюз биз.
Не
бийикге
чыгъалсакъ да, –
Бир
кере
ёлсек да биз,
Бир
кюнде
ёлсек да биз,
Ёлмесин
жашау!
Ёлмесин
жашау!

ЗАМАН БЛА КЕЛИШГЕН

Минги тауну этегинде орналган Терс-Къол элде: «Атла бла таза хауада айланыу» деген билдириуню къатында бир талай адам, сюелип ушакъ эте турганларын кёрюп, алайгъа жанлайма. Жыйылганланы арасында мен таныган бир адам да жокъду. Эр кишиле тиширыула, сабийле бир бири бла сёлешедиле. Бираз сюелеме да, ушакъгъа къошулама.

– Нек жыйылгансыз былайгъа? – деп, жанымда сюелип турган кишиге сорама. Ол манга сейирсинип къарайды да:

– Атлагъа минип, таза хауада айланыргъа деп келип турабыз, – дейди.

– Атла уа кимнидиле?

– Ол, ол телефон бла сёлеше турган кишиникиледиле. Тукъумун билмейме. Аты уа – Жабраилди. Таулуду, – деди мени жангы танышым.

Мен да къарап турганлай, онбир адам, атлагъа минип, «Къыз эшмелери» деген жерге атландыла. Атла жетишмей къалганла уа алайдан кете башладыла. Мен а Жабраил таба атладым:

– Салам алейкум, – деп, къолуму узатама.

– Алейкум салам, – дегенни айтып, ол да къолун узатады да, манга соруулу къарайды.

– Ала, соргъанны айыбы жокъду. Сен бу жумуш бла эрттеденми кюрешесе?

– Да, хау, бир талай жыл болады.

– Сен да айып этме, соргъаным ючюн. Кимсе? Таныйлмай турама.

– Терс-Къолгъа къонакъгъа келгенме.

Ма алай танышханма Жабраил бла. Ол Атмырзаланы Махмутну жашыды. Кеси да сюрюнде, Къазахстанны Павлодар областыны Успенко элинде 1955 жылда туугъанды.

Жабраил кёчгюнчюлюкден къайтхандан сора, Кёнделен элде 10-чу классны тауусуп, Владикавказда эл мюлк институтха заочно окъургъа киреди. Аны да жетишимли бошاپ, зоотехник болады. Жабраилни ишлерге Прохладна районда «Рассвет» колхозгъа жибердиле.

«Ишни Аманы болмайды», – деген сёз бошдан айтылган болмаз. Кече-кюн демей, маллагъа заманында ашларын, сууларын тапдырыргъа кюрешеме. Тутхан ишими алгъа бардырып ючюн билимими, заманымы да аямагъанма. Мен иш кёллюлюгюмю ферманы башчысы, мюлкню зоотехниги неда таматасы кёрсе деген акъылдан узакъда эдим. Этеме десе, адам эталмазлыкъ иш жокъду деген халкъ сёз мени да ишге таукеллендиргенди. Оноучула къалай ишлегениме, ачыкъ болмаса да, эс буре болур эдиле

деригим келеди. Кесими уа жаш заманым, арыгъан-талгъан дегенни билмей эдим, – деп эсгерди Жабраил фермада биринчи ишлеп башлагъан жылын.

Прохладна районда «Рассвет» мюлкню оноучулары жашны жигер уруннганы ючюн ферманы башчысына тийишли кѳредиле. Жабраил кеси да билмей тургъанлай, анга аллай ышаныулукъ этиледи. Ол да ангылайды иши бютюнда жууаплы болгъанын.

– Ферманы башчысы болуп ишлеп башлагъанымда, сѳзсюз, къыйналыргъа да тюшгенди, – дейди Атмырза улу. – Адамлагъа оноу этген бек къыйын ишди. Аны кесим сынагъанма да, андан айтама. Хар ийнек саууучуну, сюрюучюню акъылы, къылыгъы да башхача, ишлегени да башхады. Аны себепли, фермада малчыланьы хар бири бла да энчи сѳлеширге, хар бирини жюрегине жол табаргъа керекди:

Ишни къыйын болгъанын да ангылай эдим. Аны себепли, биринчиден жыйынны арасында бирликни кючлемеи боллукъ тойюул эди. «Ийнекни сютю тилиндеди», – деп, нек айтадыла? Малны ашына эс бурама. Аллай мадарланы хайырындан хар ийнекден кюн сайын 10-12 литр сют ала, ишибиз да кюнден-кюннге игиден-иги бола барады.

Фермада элли тѳрт адам ишлей эдиле. Мюлкню оноучулары малчылыкъны ишине къараргъа райондан, республикадан келген комиссиягъа бизни фермабизны кѳргюзтюп тургъандыла. Къонакъла малчыланьы жигер уруннганларын, кеслери кѳзлери бла кѳргенлеринде, ийнек саууучулагъа, сюрюучюлеге да уллу ыспас этгендиле.

Сютлю малчылыкъ иги айнып башлагъанлай, мюлк оноучула Атмырза улуну кысыр тууарла, къунажинле бакъгъан фермагъа ѳтдюредиле. Нек дегенде, анда иш бир кесек акъсагъан эте эди да, аны ючюн.

Жабраил жангы ишин да къолгъа къаты алады. Кюнден-кюннге малланы ауурлукъларына иги къошула баргъаны фермада ишлегенлени бютюнда жигер урунургъа таукеллендиреди.

– Колхозну баш зоотехниги (ол бюгюн да ишлейди) Виктор Петляк манга уллу болушлукъ этгенди, сау болсун. Ол болмаса, мен малчылыкъны ишинде не хазна бет жарыкълы болур эдим. Бюгюн, бюгече да баш зоотехникни игилигин, адамлыгъын да унутмайма. Аллай адамла болгъан къадарда, мюлкле чачылып къалмазла деригим келеди. Жыйырма бла тогъуз жыл фермагъа башчылыкъ этип, билимими, кючюмю да аямай ишлегенме, – деп эсгереди Атмырза улу.

Къалай-алай болса да, заман тюрленнгени бла байламлы, мюлкле да кеслерини даражаларын тас эте башлайдыла. Эл мюлклени ишлерине къыйгъырыу жокъну орунунда болады. Колхозла, совхозла аз-аздан чачыла тебирейдиле. Жабраил да, алгъынча,

мюлкде не жигер урунса да, бет жарыкълы болмазлыгъын ангылайды. Оюмлап, мындан ары ёз къадарыны къайгъысын кёре башлайды. Ол кеси иш къуарар акъылда жууукълары, шуёхлары бла да кенгешеди.

– Малкъарны къууатлы эллеринден бири – Терс-Къолгъа келгенимде, атла бла жолоучулары, солуп тургъан къонакълары ариу жерлерибизге элтирча, аллай ишни къуараргъа деген акъыл башымдан кетмейди. Ол кезиуде Ёлмезланы Рамазаннга тюбейме. Анга акъылымы айтама. «Кел, бирге ишлейик», – дейди ол. Бек ыразы болуп барама Рамазаннга нёгерге. Бирге ишлей турабыз. Бир кесекден а кесим атла сатып алама, Бызынгъдан, Кёндеден, башха элледен – онбир ат. Тилланы Залимханны жериди, аны бла бирге башлайма бу ишими, – деп эсгереди Жабраил.

Атмырза улуну атланы тутарча кесини оруну жокъду. Ол арендада турады. Аны себепли, ишлерге бир кесек къыйыныракъ болады. Алай, адам суйген ишине бир берилсе, арий, тала билмейди.

Башында айта келгенибизча, Жабраилни бюгюнлюкде онбир аты барды. Ала адамла бла хар кюнден жолоучулукъгъа чыгъадыла. Къонакълары арасында атлагъа минерге суймегенни тапхан къыйынды. Жолоучулукъгъа атларыркъла алгъа Жабраилге телефон бла сёлешип, ненча адам болгъанларын, къалайгъа барыргъа суйгенлерин билдиредиле. Атла болгъан жерге энчи машиналары бла да кёпле келедиле. Ала да Жабраил бла сёлешим этип келедиле. Атха минип бир сагъат айланган 300 сом ахча тёлейди.

– Бек сейири уа неди десегиз, ол келгенлени араларында атны кёрмегенле да бардыла, – дейди Атмырза улу. – Атха къайсы жанындан минерге керек болгъанын билмегенле да аз туююлдюле. Барысындан да бек сейир этдирген а – тиширыуадыла. Эр кишиледен эсе тиширыуа кёп келедиле ат бла хауада айланыргъа.

Хау, Жабраил керти айтады, тиширыуа атха минип, Терс-Къол элни тёгерегин къуршалагъан, бийик нарат терекле ичинде, эки-юч сагъатны айланыргъа бек суюдиле. Саулай юйюрлери бла келгенле да боладыла. Машиналарын атланы бурууларыны къатында къоюп, кеслери уа юксагъатлыкъ жолгъа атланадыла. Терс-Къол элни адети адамлыкъны бети кибикди. Аны себепли терскюлчулары къонакълагъа къалай тюбегенлерине кёре айтылады Малкъарны аты. Тауулары ариу элинде, жеринде жашагъанла уллу, гитче да эслеринде тутаргъа керекдиле. «Мен малкъарлыма» деген аш-суу жаны бла айтханда, асыры багъа сатаргъа ушай болмаз деригим келеди. Ахча кимни да алдайды. Байлыкъда туююлдю намыс. Намысха сакъ болугъуз. Ахча келир, кетер, бай, жарлы да этер. Намысны алышма ахчагъа.

Жолоучулукъгъа атланыргъа хазырлана тургъан, Ижевск шахарны сабий кийимле сатхан салонну директору Эля Шувалова

мени бла ушагъында былай айтханды:

– Бу ариу, малкъар элге – Терс-Къолгъа къонакъгъа келирге бек сюеме. Миллетни бу жаннетча жеринде жашагъан таулула бла шуёхлукъ жюрютюп тургъанлы бир ненча жыл болады. Къаллай бир келе эсем да бери, бир кере да артха къууанмай къайтмагъанма. Ата-бабаларыны, Меккача, сыйлы жерлерин атып къоймай, мында, Минги тауну этегинде тургъан малкъарлыла – таула кибикдиле. Алагъа жюрегими теренинден уллу ыспас этеме. Атмырзаланы Махмутну жашы Жабраилге – бютюнда. Мени къызым Лиза атда айланыргъа бек сюеди. Ол мени Жабраил бла танышдыргъанды. Ол келбетли малкъарлыны уллу адамлыгъы барды. Бери келген адамла тюрлю-тюрлю къылыкълдыдыла. Атмырза улу аланы хар бирине ариу сёлешеди. Атны юсюнден тынгылы хапар айтады. Нек дегенде, ол атлагъа минерге келгенлени арасында, мен да болуп, кёп затны билмейбиз. Кесими юсюмден айтсам, мен бу элге келгинчи, атха миннгенни къой, атны къарап да кёрмегенме. Энди уа Аллахны ахшылыгъындан, солургъа келсем, кесим, къызым да Терс-Къол элни тегерегинде болгъан ариу жерлеге, сёз ючюн, «Къызы эшмелери», обсерватория дагъыда башхаларына атла бла барабыз. Барысын да айта келгеним Жабраил бла байламлыды. Ол, жашлары Юсюп, Марат да менича келгенлеге болушургъа уллу кёллю болмайдыла. Бек намыслыдыла, Малкъарны атын махтау бла айтдырадыла. Аллах алагъа кёп насып, саулукъ да берсин деп бошайма сёзюмю.

Атладан сора да, туристлени машиналары бла Юсюп, Марат Бахсан ауузунда ариу жерлеге элтедиле. Кёндеден эл бла ёрге – Тызылгъа да бек сюедиле барыргъа туристле. Бу иш былай къарагъанда, кёзге кёрюнмегенликге, къыйын, жууаплы да жумушду. Бу тёшледе атмы, адаммы жыгъылады, ким биледи жолда бара тургъанлай не боллугъун? Алай, адам тутхан ишин къоялмайды.

Жабраилге къонакъгъа келип тургъанла – Москвачыла Александр Эпштейн бла Наталья Косицина, Ольга Корчагина, сахалинчиле Владимир, Дмитрий Окопныйле, Салехардчыла – Сергей бла Мария Герасимовла. Бу адамла Москвада къырал университетни география факультетин 1981 жылда бошагъандыла. Башында атлары сагъынылгъанла студентле болгъанларында, практикаларын Терс-Къолда ётдюрюп тургъандыла. Ала тегерекде-башда чыранланы, ырхыланы, къысхасы, Шимал Кавказы табийгъатын тинтиуге уллу къыйын салгъандыла. Отуз жылдан сора уа, бери – Терс-Къол элге жангыдан келгенини себеби Александр Эпштейнни юбилейин белгилеу бла байламлыды.

Наталья Косицина былай дегенди:

– Терс-Къолгъа кесибизни туугъан элибизгеча, алай келгенбиз. Биз кёпле бла бу элде шуёхлукъ жюрютюп тургъанбыз. Мында биз танымагъан адам угъай, таш да болмаз деригим келеди.

Бу ариу элде къаллай ахшы адамла жашайдыла! Алагъа тюз кесинги туугъан юйюнге баргъанча бараса. Бек айтыргъа суюгеним а Атмырзаланы Махмутну жашы Жабраилни юсюнденди. Алгъын, студентле болгъан заманыбызда, атла бла хауада айланган деген тѳре жокъ эди. Бу алапат ишни Жабраил жашлары Юсюп эм Марат бла бирге къурагъанды. Алгъыннгы курсубуз бла бирге келгенбиз атлагъа минип, жаш заманыбызда айланыучу жерлеге барырча деп. Аллай онгну бизге бюгюн Малкъарны намыслы, адамлыгъы уллу болгъан жашы – Жабраил бергенди. Бу жыл атла бла айланыргъа экинчи кере чыгъабыз. Биргебизге Жабраилни тамата жашы Юсюп да келеди. Аллах, кертиси бла да, бу огъурлу юйюрге насып, сау-лукълу, узакъ ёмюр да берсин, – дейди Наталья Косицина.

Ариу сѳзге тийишли болгъан – саугъа алгъан кибикди. Жабраил атлары бла къаллай бир адамны тилегин толтурады, къуандырады. «Атла бла таза хауада айланыу» деген жазыуу болгъан жерге кѳп адамла жыйыладыла. Жарсыугъа, атла жетишмей къалгъан кюнле да боладыла. Жабраилни къонакъларыны арасында тыш къыралладан келген альпинистле, туристле да аз туюлдуле. Аланы орус тилде сѳлешгенлери да бар, тилманчлары болгъанла да бар. Айхай да, хар адамны кѳлуне жетген, жюрегин къуандыргъан къыйынды. Алай Атмырза улу ол къыйын ишинден къоркъмайды, адамланы атла бла жолгъа ашырыугъа уллу эс бурады. Кертиди, анга болушлукъ этгенле, аны алапат ариу къылыкълы – намысны, сыйны ангылагъан жашлары Юсюп бла Марат къаллай махтаугъа да тийишлидиле деп, мени оюмум алайды.

Атладан кѳзюн айырмай тургъан тишируладан бири, ушакъгъа къошула, былай айтады.

– Мен Мамайланы Оксанама, малкъарлы къызма. Жабраилни мен бери Терс-Къол элге солургъа келгенимде таныгъанма. Атла мени хар заманда да сейирсиндиргенлей турадыла. Мен ат оруннга жетгенлей окъуна акъылымы алагъа бурама. Жабраилни алайда сюелип тургъанын да кѳрмей къалама бир-бирде. Бир жол, аллына барып аны бла тауча саламлашама. Ол манга сейирсинип къарайды да:

– Сен да атхамы минерге келгенсе? – деп сорады.

– Хау, – дейме.

– Ма, атла буруу ичинде турадыла, къайсын жаратаса? – деп, Атмырза улу жарыкъ ышарады. – Ох, адамлагъа къалай ариу туюбейди. Малкъар миллетде аллай уллу адамлыгъы болгъан адамгъа къалай къууанама! Жабраил, малкъарлы къадарында, Малкъарны атын иги бла айтдырыргъа билимин, заманын да аямай кюрешеди. Аны ючюн анга уллу ыспас этеригим келеди. Ат спортда Москвада эришулеге къатышып тургъаным себебли, атланы тиллерин ангылагъанча, алайма. Жабраилге эм аны жашларына сау болугъуз, ахшы муратларыгъызгъа жетигиз дейме.

Жабраил бла юй бийчеси Бапыналаны Халимат юч сабий ёсдюргендиле. Аланы таматалары Танзиляды. Ол, Къабарты-Малкъар къырал университетни жетишимли бошагъанды. Юсюп Прохладный шахарда эл мюлк техникумну бошап, агроном усталыкъ алгъанды. Марат да окъургъа, билимин ёсдюрюрге мурат этеди.

Жыйырма бла тогъуз жылны малчылыкъда бет жарыкълы урунуп, кёп грамоталагъа, башха сыйлы саугъалагъа да тийишли болуп келген адамны уллу жашау сынауу болгъанына сёз жокъду. Атмырза улу фермер да болаллыкъ эди. Алай, аны жюреги миллетини адамлары жашагъан жерге тартханды. Прохладныйден Терс-Къол элге кёчюп келгенди. Аны бла бирге ишлегенле, Прохладна районда къалгъан къоншулары телефон бла сёлешгенлей, саулугъун, эсенлигин соргъанлай турадыла. Жабраил кеси да ол жанына уллу кёллю болмайды. Бирге ишлеген, жашагъан оруслу шуёхлары бла байламлыгъын юзмейди.

Башында сагъына келгенибизча, бюгюнлюкде Жабраилни иши атла бла байламлыды. Энтта да атла сатып алыргъа умут этеди. Алагъа къыш кезиуде ашатырча, иги кесек бичен, салам, жем да хазырлагъанды.

Атмырза улуну ахшы муратлары, иги ишлери да алдады.

***АТТОЛАНЫ Магомед,
КъМР-ны сыйлы журналисти.***

АКЪАЙЛАНЫ Тахир.

ФАЗИЙЛЯ

*«Къара жулдуз»
деген романдан*

Сафиятны бетине къарадым. Сафият да манга къарады. Узун къара кирпиклерин сабыр сагъышлы кёзлерине акъырын учхалатды Сафият. Мени муратымы ангылагъанын, кеси да ол муратда болгъанын алай бла билдире, боюнумдан къаты къучакълады. Сафиятны жүрегиме къаты къысдым. Аны жүреги да тюз меникича сабыр ишлегенин къууанып сезе, аякларынын жерден акъырын айырдым. Сафият кирпиклерин кётюрдю, сора, «хау» деген магъананы билдире, энишге учхалатды. Сафиятны аз-маз агъаргъан, алай бла бютюн ариу болуп къалгъан бетин къарамым бла ийнакъладым. Бу дуня къудуретинде Сафиятдан багъалы затым болмагъанын терен сездим. Аны бла бирге мында къалыргъа термиле, аллай онг болмагъанын билгеним а аркъамдан тюрте, къая жухундан терен къолну сууукъ тамагъында къалын уюп жатхан акъ булутну шош толкъунуна атладым...

* * *

Жаза баргъан затларымы кёлом жаратмайды, алай къаламгъа солуу берир акъылым а жокъду. Башир айтычулай, къаламны тюп жютюсю тютюн эте башлагъанды, мен а къажымай бардырама. Къагъытымы бир жартысы, боюнгагъа юйренмеген ууаныкны баразаларына ушаш, къынгыр - мынгыр тизгинледен толгъанды. Къагъыт бетине тизгин къошулгъаны сайын, эте тургъан ишими къыйматсызлыгъы бекден - бек билинеди. Мен а аяусуз тырнайма. Башха амалым жокъду. Бу ишими тамам этгинчи, мени Сухумгъа не хазна ийсин таматам. Ары жетмей а амалым жокъду.

«Шуёхум, былай бир тохтачы!» – мен иги танымагъан бир къужур ауаз чалынды къулагъыма. Ол къайдан чыкъгъанын ангылаялмадым, къулакъ да салмадым анга. Акъылым Сухумдады. Жюрегим анда къалгъанды сора уа.

Жазыуну бардырама. Харфла, аякъ бюгерге бютюн уста юйренип, чартлап - чартлап чыгъадыла «гюреннге», тизгинле, айланч - майланч

баразала болуп, терк - терк кьошуладыла «сюрюме». Мен а, халым алайга жетишип, ол тизгинлеге кяллай магъана сыйындыра баргъанымы окъуна хазна билип туююлме.

«Алан, хей! Бегитилипми кялгандыла ол салпу кюлакъларынг? Сабыр болчу дей ушайма да бир кесек!» – биягъындан эсе иги да къатыракъ урду бу ауаз кюлагъыма. Кеси уа, тырманны бла хыликкяны бирге кьошуп, жизги татыу этип эшитилди. Бу ауаз кесими ичимде жаратылып чыкъгъанын ангыладым энди, ол айтханны этерге уа унамадым.

Жазама, къадалып. Айтама да, акъылым башха сагъышлагъа юлешипиди ансы, бу эте тургъан жумушум кючюм къарымазча кыйын да туююлдо. Гюржю - Малкъар тарых байламлыкъландан, жаза тургъаным аланы юслеринденди, энди хапарым барды. Тбилисни бла Сухумну бурунгулу жазмала сакъланган жерлеринде, сурат кёрмючлеринде бла китапханаларында кёп сейирлик шартла табып къайытханма мындан алда.

Акъылымы ишиме бурургъа кюреше, биринчи кягъытымы аллыма суйредим. Аны ал тизгинин окъуп бошар - бошамаз а, бу кужур - мужурланы кесим жазгъаныма ийнаныргъым келмей, къаламымы кягъыт юсюне тюшюрдюм.

Къолум ачылуу сермеди кягъытны, угу - жугу этди, уучча жыйды. Ары бла бери айландыра, бармакъларым бла аяусуз иyledим кягъытны, ызы бла уа, бар терслик андан чыкъгъан кибик, юй тюбюне хыны быргъадым. Отоуну узакъ мюйюшюне, алгъа кябыргъагъа да тийип, къанатлары ууалгъан чорбат чыпчыкълый тюшдю кягъытым. Алай тюшдю да, жан адыргылыкъгъа киргенча, бир амалсыз титиреп шошайды.

Жаным ауругъаннга, жазыкъсыннганнга ушагъан бир зат сездим ичимде. Ол мыллык болуп жатхан кягъытхамы ауруду жаным, кесим кесимеми жазыкъсындым, Аллахды билген.

Жазыудан толтуруп салгъан кягъытларымдан энтта бирин алыргъа деп узалды къолум. Алай узалды, кеси уа стол къанганы сыйдам къатысын сезип кюйду. Эсими жерине кяйтаргъан да ол болду. Башымы кётюрдюм олсагъат, биягъында кягъытымы быргъагъан жериме къарадым. Къарадым, бусагъатда атханым кяйсы болгъанын а билалмай кълдым. Жетими, сегизми кягъыт, эрттенли кюрешген кыйыным, эриши гулмакла болуп жатадыла.

Сейирге кялып, жарсыгъан да этип къарадым бу ишиме. Кюлагъыма уа мен биягъында эшитирге суймей кюйгъан жизги ауаз алгъаракъда этген хыликкясына кёлкенгди тауушла да кьошуп чалына тебиреди:

«Айтхан эдим да мен! Сабыр бол деген эдим да! Акъылынгы эте тургъан ишинге да бир бур деген эдим да! Ма алай керекди энди уа санга!»

Аллах алай кёргий эди! Жазып озгъан тизгинлерими артларындан къарагъан дугъум кёзледен ычхындыралмайма ансы, акъылымы ишиме берирге, аны юсюмден теркирек атаргъа кимден да кесим бек сюеме. Бир терен тансыкълыкъда къарайдыла ол кёзле манга. Бир исси тёзюмсюзлюкде къарайдыла. Адыргылыкъда кълтырай. Ашыкъдырып чакъыра.

Не этериксе да, суугъа балта алышмы чабарыкъса? Желкеми къашыдым, кимни эсе да анасын махтадым. Бу чакъда уа, ушагъыусуз сёзлерими биреу эшитип ишми къойду деп къоркъа, аланы ауазгъа салып айтхан суннганма, эшик таба къарадым.

– Айып этме... Мен бир кесек... Кечгинлик бер. – Ачылгъанлай къалып тургъан эшикден ичине атлай келгенин кёрюп, Баширге былай жаркъмаладым. Ол а, мени аман айтханымы да эшитмегенди, кечгинлик тилегеними да къулакъгъа алмагъанды, юй тюбюне атылып тургъан къагъыт гулмаклагъа къарап бираз мычыды да, ары атлап, аладан бирин алды. Ачды гулмакны, тюзетген кибик этди да, кёз аллына кётюрдю.

– Да тейри... Муну уа... Тюгел былай а, таланган... – Бу халда мурулдады ол бир кесекден, къагъытны уа не стол юсюне салмады, не четеннге атмады, биягъыча гулмак этип, мени да кюллюгюмю келтире, алгъан жерине акъырынчыкъ тюшюрюп къойду.

Мени таба къарамады таматам, зат айтханы да болмады. Белин, чанчдырама деп къоркъгъанча, энишге сакъчыкъ ийилди да, къагъыт гулмакладан энтта бирин алды. Аны да ачды, биринчи къагъытныча, ашыкъмай окъуду. Кёз кыйырын манга азчыкъ илиндирип, не эсе да бир затла мурулдады. Андан мен айыргъан жалан бу болду: «Эй - я, да сен а! Бек сейирлик шартла тапханса, тейри!»

Таматаны не мурат бла айтханын айыралмадым. Айырып да, манга махтау салмазлыгъын билмеймеми. Неди да этеригим, ачыуумдан къарыла, шум болуп олтурама. «Буюрулгъан ишни да тындыралмадым, Сухумгъа барыуум да толмазлакъ умутлай къалды», – дейме ичимден. Айтханым алай болгъанлыкъгъа уа, шо кёк, буршу - буршу болуп, жерге тёгюлмесин, шо бу жер, кюйюп - эрип, жокъ блуп кетмесин, шо бюгюнден тамблагъа къыяма айланып къалмасын ансы, ары жетмей тыналмазлыгъымы биллип турама.

Тамата деп къуллугъу ючюн айтама ансы, жыл саны бла менден кичирек окъунады Башир. Сора бу тенглик, шуёхлукъ деген затланы да бек ариу жюрютебиз арада. Къуллугъубуздан тышындагъы ишледе таматалыкъны манга кёчюрюп къояды Башир. Не олтургъанда, не жюрюгенде онг жаныма ётер амалы жокъду. Бусагъатда уа, къолундагъы къагъытны угу - жугуларын тюзетирге кюреше, манга бир къужурла къарап тохтады бу адам.

– Кёресе, атабыз, къаламым сыннганды. – Баширни къарамында шарт окъулмагъан соруугъа мен да былай чарслы - туманлы жууапладым.

– Ай хомух а! – бетине жарыкъ чапдырып къарады Башир. – Сен сау бол ансы, къалам дегенинг ишмиди! – ич хуржунундан къаламын чыгъарды. – Ма, сени аурууунгу бу алсын! – манга узатды. Алай бла кесини хар айтылгъан затны тюзюнлей ангылап къоюучу къылыгъын, адепли адам болгъанын да бир урумгъа кёргюзтдю.

– Сау бол, Башир. – Ышармай тёзалмадым. – Сен къолунда жюрютген сауутну кесиме къымып да къояллыкъ туююлме. – Къаламны шуёхуму къолундан алдым, кесини ич хуржунуна салдым. – Хайырын

кесинг кёр. Мен а мыйым жыл узуну таш жонуп турган балталай болуп кьалганын айтама. – Юй тюбюнде кьагьыт гулмакланы кёргюзтдюм.

– Тохтачы алай! – эсине не эсе да тюшгенин билдирип кьарады Башир. – Мен сени... Мен башына ат урган, унутуп... Адамла жетишмегенлерини амалсызлыгы боюнумдан буугъанды да, – ачыууну кьызыуун кесини юсюне кёрюкледди. – Сен да, ауузунгда кьууутунгму барды, бир зат чалындырмагъанлай. – Муну уа манга, жумушакъ ауазгъа да кёчюп, жазыксыннган халда айтды. Баширни бу этиую хычыуун тийди, айтханыны магъанасына терк тюшюналмадым ансы. Ол а, узакъ созмай, кеси ангылатып кьойду.

– Мен сени бу стол аягына кьысха тагъып турмай ушайма да. Къатын алыу, юйюр кьурау дегенин кьаллай бир заман, кьарыу да излегенин билмеймеми мен! Керек эсе, заман амалтын чырмалма. – Акъылындагыны арысын кьарамы бла, кьоллары бла да билдирди Башир.

– Да... Сау бол, Башир, солудан кьайтханымлы алай кёп болмайды... Уялган да этеме сенден, алай... – Мен былай жууапладым.

– Къайда, кьалай тюрлю солуп келгенинги, анга солуу деялмайма ансы, билеме. Жаз бусагъатдан тилек кьагъытынгы! – бармагъын столгъа урду Башир, бетиме «ачьуланып» кьарады. – Не эсе да бир ауарагъа тюшюп тургъанын баямды. Сен а дагъыда... уялган, буюкьгъан хапарла айта тураса? Уллу ишде айып жокъ! – Бетине ачыу тюрсююн чапдырыгъа кюрешди Башир, алай а эталмады. Аны ауазы да таза кёзбаусуз кьайгьырыуну жылыуу бла эшитилди, – мени болушлугьум керек болуп кьалса уа, кесинг билесе, жангыз сызгьыргъанынглай, къатынга табылырма.

Телевиденияда ишлеген адамны бош заманы болмайды. Сени «ауараларынгы», юйюнгю бла юйюрюнгю, жууугьунгу бла ахлунгу юслеринден сагъышларынгы кьулакьгъа алмайды ол. Кёбюсюнде уа кесинги окьуна унутдуруп кьояды. «Менде ишлей эсенг, сени жанын – санын да, жашауунг - кьадарын да меникиледиле». – Ма буду, кьошмай – кьоратмай айтсам, телевиденияны излеми. Сен аны бу излемин тапдыралмасанг, ол сени жеринги мычымай тапдырыр.

Дагъыда бир зат. Телевиденияны хауасындан ичинге бир солудунгму? Ол хауа чархынга жарашып кьалдымы? Алай бир болду эсе, бу тохтаусуз кьазауатдан башымы алып кетеме деп кюрешме. Десем да, аллай акъылны келтиралган окьуна эталлыкъ туююлсе башынга. Бу кьазауатны, бу шайтанлыла дунясыны теренинден - теренине кире барлыкьса. Тышындан бир тюрлю зорлукъ болуп угъай, кеси ыразылыгъын бла. Кесинги жан излеминг болуп кьаллыкьды ол.

Бир тюрлю дарман жарамаган, ёмюрде сау болмазлыкъ аурууду бу телевидение дегенин. Алай айтханлыгьыма, дарман излеп да кюрешмейсе анга, андан азат болургъа итинмейсе. Бу керти да кьужур аурууну кьанынга - чархынга не кьадар терен сингдире барлыгъын келгенлей турады. Аны айтып болмаз зауугьундан кёлюнгю кьандыралмайса.

Бу затланы иги билеме да, аланы кеси башымда кёргенме да, аны ючюндю айтханым. Кесине тырман жолукьдуругъа да керек болмаз

эди, баям, Баширге. Кёп кьалмай эки жылны ичинде солургъа чыкмай жашагъаным аны терслигинден угъай, кесими бу керти да «телиле юйюнден» айырылып кеталмай тургъанымдан болгъанды. Ахырында уа, арыгъаным сезген болур эди, кеси зор бла ашыргъан эди солургъа.

Айтхан затларымда ётюрюк жокъду. Алай жаны сау адамны, азмы - кёпмю, бир башха излеми - кюсеую болуучусу да кертиди. Ма мени да, телевидениядан артымы айырыр мурат кютмегенлигиме, андан бир жанлыракъ чыгып, бир башха хаудан солуругъум келип тургъанды.

Башха хауа дегеним а не сунаса? Мёлюшгюню наратына бла Минги тау этеклерини гараларына солуу кюнлеримде да барыучума. Ол угъай эсенг, Шарах шуёхума тансыкъ болсам, Баширден да бир - эки кюн тилеп, Сухумгъа жетип окъуна къайытыучума.

Алан, айтхан жерге ахшылыкъ, Шарах бла арам туура былай жууукъ болуп къалыр деп турмай эдим. Бу кишиге, ол манга керти да киши адамыды, тансыкълыгъым кесин бир башха тюрюлю билдиреди. Жюрегими теренинде алгъа бир гитче жерчиги кичип башлайды да, кюнден - кюннге кенгден - кенг жайыла, аны бла бирге уа кесин бекден-бек да билдире, ахырында амалсыз этип къояды. Шарах кесимиди, огъесе аны ол тамашалыкъ таурухларымы болурла мени былай жесир этген?

Болсада, Шарах бла аны таурухлары акъылымда кеслерини жерлерин бийлеп тургъанлай, мен айтхан «хауа» уа башхады. Телевиденияны не тола, не тохтай билмеген узгъасына жазып олтургъандан сора да кёп тюрюлю оюмла тууадыла акъылымда. Эрттеден бери мыйымы ортасында, ол жумуртханы тыш къабугъун сындырыргъа кюрешген тауукъ балагъа ушап тыпырдай, мен а кьолума алалмай тургъан ненча затым барды! Акъылымда бишип, къагъытха тюшерлерин ашыгып сакълагъан чыгъармаланы юслеринден айтама. Аланы ичимде чиритип къояргъа суймейме!

Кёремисе, мен хар бирин энчилеп айтыргъа кюрешгенлигиме, къалай къужурла чулгъана - эшиле барадыла бир бирге мени оюмларым. Телевидениядан «тарыкъдым», кесими чыгъармачылыкъ умутларымы айтдым. Шарах шуёхуму тансыкълап сагъындым, аны таурухларын да унутуп къоймадым. Сора бу «Гюржю – Малкъар байламлыкъла» да. Да была уа, кесим да энди тюшюне турама ансы, бири биринден жаратыла келген, бир бирден айырылып да болмазлыкъ затла кёреме.

«Гюржю – Малкъар байламлакъла» деген телевидения бериуюн кьуарар ниетим Сухумгъа биринчи баргъанымда туугъан эди. Кесим а, ал акъылымда болгъаныча, бир жангыз бериу бла чекленип къалалмадым. Къозгъай баргъаным къадар жангыдан - жангы, сейирликден - сейирлик шартла чыгъа, ненчанчы бериуюм болур бу жаза тургъаным? Жангыз бу Шарах деген абхазлы кишини ашау - жашау халларында окъуна кесибизни таулу къартла юслерине букъу къондурмай жюрютген ненча алапат адет бла сейирлик төре, къаллай бир ариу кылыкъ бла иги халла да кёреме мен! Шарахны таурухлары уа? Аладан ненчасын эшитген болурма мен кесибизни къартларыбыз айтып. Сора ол тау арты таурухлада кесими малкъар халкъымы ашау - жашау турмушу, адет - төре хазнасы

да шарт кёрюнюп турмаймыдыла?

Ма ала бла кюреширге эди муратым, къабартылы шуёхум айтыучулай, Аллахны хайт болса. Башха хауа дегеним да, ангылагъан болурса, олду. Дейме да, бу жолгъа дери ол эди. Энди уа...

Кетино! Аны кечеледе - кюнледе да кёз аллымдан кетмей, кесине чакъыра тургъан суюдюмлю сыфаты! Аны манга жолукъдургъан огъурлу журт. Аны ариу бетчигин бла татлы къарамлы кёзчюклерин манга биринчи кере кёргюзтген, мени ичимде чакъгъан жарыкъ умутума нечик ушайды кеси уа, ол таза кюзгю. Сора Шарахны жюзюм бахчасыны ортасындагъы къалауур къошчукъ – Кетинону бла мени бир бирге былай жууукъ этип къойгъан ол жылы жаннет уячыкъ.

Тюшномеми келеди Кетино, эсимеми тюшеди – хар заманда алайчыкъда кёреме, нек эсе да, аны. Ол мени алайчыкъда сакълап тургъан сунама. Жаным бла жүрегим, экиси да бир тилли болуп, алайгъа тартдыргъанлай турадыла. Кетинону алайда тапмазлыгъымы да биле тургъанымлай.

– Тейри, шуёхум, къарайма да, халынга кёре... – Сагъыш эте, бираз мычыды Башир. – Малкъар - Гюржю байламлыкъланы бек жарыкъ шартларындан бири кесинги юсюнде къурала тургъанча кёрюнеди. – Кёзлерин аман акъылда ышартып къарады манга. – Тау артындан къыз къачырыргъа иш а айлана болурмуса?!

Не хаудан, не угъайдан жууап бералмадым Баширге. Къалай тюрлю айтсам да, жууабым бир ызгъа керти да, ётюрюк да боллукъду сора уа. «Къыз къачырыргъа айланнганыма» женгдиреме, бу ишиме Башир айтхан магъананы алай толу берип туююлме алыкъа ансы. Мени тюрсюнсюз ышаргъаным аны ючюн болду.

Эки харбызны бир къолунда тутаргъа кюрешген адамгъа ушайма бусагъатда мен. Харбызладан бири жерге тюшюп жарыллыгъы баямды. Алай къайсы харбыз тюшерикди жерге, къолумда уа къайсы къаллыкъды? Муну айтханым: жаза тургъан тизгинлерими артларындан да къарайдыла манга Кетинону кёзлери, татлы тюшлериме да келедиле ала, шош кечени жулдузлары да Кетинону кёзлери болуп къарайдыла манга бийикден, бара тургъан жолумда аллыма чыгъып да къаладыла бу дугъум кёзле.

Фазийля да кёлюмдеди. Кёлден кетмеген а кёзден да кетмез. Аны кёзлери да къарайдыла ол себепден бетиме. Кетинону кёзлерин бир жанына ышырыргъа, аланы юслерин жабаргъа, аланы жарыкъларын ёз жарыкълары бла мутхузландырыргъа кюреше къарайдыла Фазийляны кёзлери. Кёлкъалды болуп къарайдыла ала манга. Ёпкелеп, тырман этип къарайдыла.

Мен, биягъында айтханымча, магъанасыз - тюрсюнсюз ышармиш этдим, Башир а аны кеси суюгенча ангылап къойду:

– Тохтачы алай! – дау айтырыкъ халда къарады Башир манга. – Фазийля уа Фазийля! Сен мени эгешчигим бла аллай оюн этеме десенг!.. Мыйыкъларынгы жулкъуп, къолунга берип къоярыкъма, алай ойнасанг! – кюлдю, алай айтханын оюннга бурур ючюн а туююлдю аны бу кюл-

гени.

– Биринчиден, тамата, иш сен суннганча болуп окъуна кьалса да, мени кибик бир маймулну боюнуна бау тагъалмазлыкъ кьызладан туююлду Фазийля...

– Ыхы! Билип турама, сени акъылынгда... Охо, биринчиси алай болсун, экинчиге уа неди айтырыгынг? – Башир кюле - кюле кьарады кёзюме, алай кёлю бла сёлешгенин бет кьаны билдирип турады.

– Экинчи айтырыгымы уа бюгюннге дери да эшитгенсе: Чегем жерини сиркебаш кьызлары, шо бири да кьалмай, сени эгечлеринг болуп нек чыгъадыла? – мен ушагыбызны масхара ызгъа салыргъа кюрешдим. Башир а, кьуруда этиучюсоча, Фазийляны махтаргъа, мени кёлюмю анга кьатыракъ байларгъа болуп кьалды:

– Сабийлик этме, аллай кьызла хар жол жингиригинде сакълап турмазла сени. Бусагъатда учхара атлам этип кьойсанг, артда сокъуранмай кьаллыкъ туююлсе!

Аяусуз Фазийляны махтагъанлыгына, андан эсе манга бегирек кьайгырады Башир. Алай болгъаны жашны ёнунден - кёлюнден да билинип турады. Не айтыуунг барды, бу керти да ахшы нёгериме ыразылыгым кёкюрек четеними кереди. Алай, тёрели хурнотсузлугъума бу ауаралыгым да кьошулуп, аны айтханыны арысына алай бек берилип тынгыламадым, жериме олтуруп, тилек кьагъытымы жаза башладым.

Да не этерик эдим, терслик, анга терслик дерге кьалай жарасын ансы, Баширни кесинден чыкьгъанды. Ол айтды – мен жаздым. Ёрге кьопдум мен, тилек кьагъытымы Баширге узатдым. Ол а энттада сёлеше турады:

– Сабий ёсдюраллыкъ, юйюр туталлыкъ кьызла алай кёп туююлдюле энди. Ол тюрлю затла бла кеслерин кьыйнаргъа суюмей башлагъандыла. Сора ол сени, сен аны танып, акъылыгызыз да бирге келишип турасыз. Сени насыбынг жаланда Фазийля бла тутарыгын кьалай ангыламазса? – Муну кёзюме кьарагъанлай айтды Башир, мени кёлюм башха жары кетип болгъанын эследи дейме, андан сора айтырыгын артха жута, кьагъытымы арсарлы узалып алды.

Башир айтхан затланы, жарыкъ умут этип, жүрегимде иги кесекден бери жүрютеме мен. Аны урлугъун а Фазийля кеси атхан эди жүрегиме. Студент жылларыбызны кьууалап, хар ким ишине кетерни аллында болгъан жарыкъ кьууанчлы, аны бла бирге женгил мудахлы да ингирибизде.

* * *

Кёзюм эрттеден бери кьарайды бу кьызгъа, аллына барып, ичимдегин ачыкъ этип кьоялмайма ансы. Алай да айтырма, былай да сёлеширме деп турама алгъадан, жолукьгъаным бла жүрегим тохтап, тилим бузлап кьаладыла ансы. Ахырында уа, кеси аллыма болалмазлыгымы билгенимден сора, Азнорну келечи этгенме. Бек кьаршы, бек ышаннгылы шуёхунг кимди деген болса, биринчиге Азнорну айтырыкьма мен.

Бирси жанындан а, Фазийляны да экиге айланган къарындашыды Азнор, суйген, ышанган да адамыды.

«Келечи къаты болса, кели башы эрге барыр», – дегендиле бурунгулула. Азнор а акъылы, тили да жерлеринде болган жашды, селеше - келише билген адамды. Огъесе мен алаймы сунганма? Муну айтханым, Азнор Фазийляны ызындан тюшюп, мен а аны аузуна къарап айланганлы не заман болады. Не хаудан, не угъайдан бир шарт сёз келтиргени уа жокъ. Гюняхы кесинде къалсын ансы, Фазийлягъа жууукъ жетгенине иш да къарамай, ишекли окъуна болама бир - бирде Азноргъа.

Мен, тышына чыгып, тютюн тарта тура эдим, алайда уа Азнор да келип къалды къатыма. Фазийля бла бирге абизехде жорта къалган эди кеси уа. Ушакъны да къыздыра, безирей, кюле. Жашырмай айтайым, анга сукъланнгандан чыкъганма эшикге да. Сукъланыуум а, кесим кесимден уяла айтама, артдан - артха зарлыкъгъа окъуна ушай башлагъанды. Ол а, аны да бек терен ангылайма, адам сезимлерини энг аманыды. Къоркъган, жийиргенген да бир кибик этеме бу уулу сезимден. Ол Азноргъа бурулуп болгъаны уа бютюн бек къыйнайды мени.

Тепсеу, къобузну эшитип турама, алыкъа бошалмагъанды. «Сора къызны той гюренинде къоюпму чыкъгъанды бу къанбуз?» – соруулу болуп, сейир да этип къарадым Азноргъа.

– Бир татыулу - татыулу тартаса, алан, мени да аууз сууларымы келтирдинг. – Хар замандача, бираз чимдип селешди Азнор.

Не аракъы, не тютюн ичмейди кеси уа. Ол тюрлю затладан кери болмагъаным ючюн манга да тырманла жолукъдургъанлай турады. Аны сагъышына терен кирмей, тютюнлеримден ёзденлик этдим. Биринчи тартханынлай окъуна чачыкъды Азнор. – Нечик байтамал затды, алан, бу! Не ауур сагъышынгы да эритип къоя кёреме! – жётгюре - жётгюре айтды шуёхум. – Ёпгелеринги бла мыйынгы да алагъа къошуп. – Тютюнню жерге атды да, манга ышарып къарай, аны аягъы бла эзди.

Не эсе да айтырыгъы келгенча кёрюндю Азнор, кёзюме къарагъанлай бир кесекчик мычыды, айтхан а этмеди, къолун хыны силкди да, суху бурулуп, орам таба муштухул кетди.

Шуёхуму сагъышлы къарамым бла ашыра, бираз сюелдим алайда, аны бу этиуюню ич магъанасына кеси акъылым бла тюшюналмагъанымдан сора уа ызындан атылдым. Жетдим Азнорну, жюрюшюму аны гыллыууна келишдире, жанында тебиредим. Мени муратымы ангылады Азнор, жолуму кесди да, аллын манга буруп тохтады:

– Болду. Бу магъанасыз оюнну бошадыкъ. Хар зат жерин тапса керекди энди. – Кёлю бла селешгенин шуёхуму бет къаны билдирди.

– Алан, бу акъылдан толу башынгы ичине бир аз - маз жарыкъ урдурсанг эди... Былай мени кибик орталыкъ адамла да анда бир зат эслерча. – Азнор кёлюню теренинден айтханын, къыйналып да селешгенин сезгенме да, сёзюбюзню, анга оюн тюрсюн чапдырып, бираз женгилирек этерге кюрешеме. Жюрегим а, не сёз, дыгаласха къалгъанды.

– Энди аны бла селешуу жокъду! – Кёлун къобуз тартыу келген

жанына узатды Азнор, юсюнден бир ауур жюкню атханча солуду да, не аз да мудахлыкъ чарсы болмагъан таза кёзлери бла сейрсиндирди мени. – Тиширыу атындан жер юсюнде кьуру кеси кьалгъан сунады ол. – Ауазына да жарыкъ берди Азнор. – Биз а, ма кёрюрге, ол кьалай терен жангылгъанын узакъ бармай кёзюне тутарбыз! Эринлерин чайнай кьалырча этербиз, ашыкъмасын, аны.

Не жашырыу, келечим Фазийлядан быллай жууап келтирир деп турмай эдим. Бирси жанындан а, тап бу жууапны эшитсем окьуна, быллай аман ууалып кьаллыгъымы билмей эдим. Азнор терк окьуна ангылады мени халымы. Эки кьолу бла да жагъамдан кьаты алды ол, иги - иги силкиндирген болур эди, эсима келтирди.

– Сора Фазийля... Алай болуп кьалды эсе...

– Бёрю атарыкъ – бёркюнден белгили, алчи кий, шуёхум, бёркню! – энтта силкиндирди мени Азнор. – Бёрюбасар парий кьуйругъун кьысмайды, чык тут, тенгим, кьуйрукъну!

Жаланда кьулакъларым эшитген кёре эдим Азнорну бу айтыуларын. Акъылым а кесине алалмай кьойгъан кёре эдим. Мен кесими тапханымда уа, Азнор узакъда кетип бара эди. Аны кьычырып тыяргъа да бир болдум мен, ызындан кьууулургъа да бир эникледим, алай, нек эсе да, не кьычырмадым, не жеримден тепмедим.

Мен дагъыда тас этип кьойгъанма кесими. Тапхан а тюз эшик аллында Фазийлягъа жолугъуп кьалгъанымда этдим. Чыракъ жарыгъында кьызны ышармиш этгенин шарт кёрюп кьойдум да, ол болду эсими жыйдыргъан. Фазийляны бу ышарыуанда мудахлыкъны бла арсарлыкъны, огъесе кёлкьалдылыкънымы, иги жютю кьарамагъан кёзге илинмезча бир саз ауаначыгъын да эследим. Кёзлерин а нек кьачырды Фазийля менден? Аны эринлери да нек кьалтырайдыла? Сора ол жукъа, ол женгил ауаначыкъ аякъларыма ауур кишен болуп нек кьалды былайда?

Не этерге, кесими кьалай тутаргъа билмей, не армаулукъ сынадым бу чакъда мен! Фазийляны халы тап болмагъанын кёреме, аны аллына атларгъа, сёлеширге - жапсарыргъа керекме, жеримден а тебалмайма. Аякъларым жерге бегитилип, тилим тынгылауугъума жабышып кьалгъандыла. Кьыз а кьарайды манга, не эсе да сакълайды менден. Башымы ич тизгинин жыйып, не этгеними билип иш болмай, Фазийляны кьатына арсарлы жанладым. Не эсе да айтыргъа эникледим. Не эсе да дегенлигиме, биягъында Азноргъа бералмай кьойгъан сорууларыма жууап алыр муратым болур эди, акъылымдагъын тап тизалмадым ансы. Фазийля уа, сау кьаллыкъ, кеси кьутхарып кьойду мени бу тапсыз болумдан:

– Мени юйге ашырсанг эди... – жумушакъ, бир хычыуун жылыуу да сезилген ауаз бла шыбырдады кьыз, бетиме уа кьарамады. – Эринмей эсенг. – Муну уа, узун кирпичлерин кёзлерине аума этип, кечгинлик сурагъан халда айтды.

Аллай болумда кесими бу халда тутарыкъма деме манга, шуёхум. Кьаллай чакъда не этеригин бир киши да билмей кёреме. Ма, сёз ючюн,

мен. Алгъаракъда соргъан болсанг, Фазийляны былай айтырына жашаумда андан уллу къууанчым болмагъанын жашырмай туберигими айтыр эдим. Бусагъатда уа ич сезимлерими кесим да ангылаялмай къалдым. Не кёре, не эшите, не сезе билмеген сууукъ ташха ушап. Турушума не жарсый, не ачий, не къууана билмеген къургъакъ тюкгюч болуп.

Кечени не заманы болгъанындан хапарым жокъду, аны бу къалын къарангысына уа ыразыма. Нек десенг... Муну уа кесим да артда ангылагъанма – Фазийля бла бирге бара тургъанымы, кесими да кючден ийнандырып, билгенимде. Элни юсюне жатхан къалын шоллукъгъа кёре, кечени иги кесегин къууалагъанбыз тойда. Жарыкъ жол излеген болсам, Ара орамгъа бурулуп къаллыкъ эдим, бусагъатда уа манга, айтханымча, чыракъ жарыгъындан эсе кече къарангысы иги нёгерлик этерикди. Муратымы дурус ангылады дейме, огъесе кеси суйген да олму эди, жарыкъ да, къысха да орамны ташлап, къарангы да, узакъ да жолгъа бурулгъаныма зат айтмай къойду Фазийля.

Кечени къарангысы, кеси къыллы къалса, алай къалын да туююлдо. Ай болмагъанлыкъгъа, жулдузла бири биринден жарыкъ жана къарайдыла таза кёкден, бизге себеп эталмайдыла ансы. «Себеп» деп бош айтама былайда. Андан эсе «чырмау» десем дурус боллукъду. Биз баргъан орам алайсыз да такъырды, эки жанында ёсген терекле уа, бизни ыразы этерге кюрешген сунарса, чачларын бирге къошуп, аны ма былай бир терен дорбуннга ушатып къойгъандыла.

Бир бирибизни жаланда жингириклерибиз бла жокълай, шумалакъ ойнагъанлагъа ушап, иги кесек бардыкъ. Не болса да бир зат айтыргъа керекме, къалай башларгъа уа билмейме. Азнорну дыгъылына не ючюн къатылгъанын ачыкъ соруп къояргъа таукеллендим ахырында, Фазийля таба къарадым, ол а, мени бу ууахтымы марап келген кибик, бир тапсыз абынды.

Шуёхум, къызны башына бир аман акъыл келген иш сунма. Кюн тагъындан, жулдуз жарыгъындан тазады, мени сартын, ол. Сыйдамындан эсе дупшурлары бла чунгурлары кёпдюле бу орамны. Тереклени тамырлары да, жер тубюне сыйынмагъан кибик, сарыуекле жатхан сунарса, жол юсюнде кёндеден - кёндеден созулуп турадыла. Ма аладан бирине абыннганды нёгерим.

Ийнан, мени башыма да келмегенди ол чакъда бир тюрлю буруш акъыл. Этеригими бла этгеними эсепге алырча не онгум, не заманым болмагъанды. Жюрегим а акъыл жанындан буйрукъ сакълай турмагъанды. Акъыл жерине келгенде, Фазийляны къучагъыма къысып тура эдим. Ким биледи, шуёхум, сен, сынаулу адам, бу ууахтыда кесинги бираз башха тюрлю тутарыкъ болур эдинг. Мен а, ийнан, биягъында Фазийля жыгъылады деп къоркъгъанымдан эсе бек элгенип къарадым къызны бетине. Жерге кирлик болуп симсиредим. Билемисе, Фазийляны несин эсе да урлай тургъанымлай тутулуп къалгъанча сезгенме кесими.

Фазийляны халы да менден хоча туююлдо. Къапханнга тюшген къоянны кёзлери къарадыла манга аны бетинден. Билмейме, мени элгеннгенимден олму тапды эс, аны къоркъгъаны мени акъылымымы

жыйдырды, кылай - алай болду эсе да, билеклерим Фазийяны эркин этдиле. Кызы кесин менден мычымай айырды, алай мен аны, бу жол а хар нени тергеу этип, билегинден сакчык тутуп кыйдум.

Ичимден а: «Да не? Фазийя абынады деп кыркы баргандан эсе, бек аманы уа – ол жыгылгандан сора, бедиле да болуп, аны ёрге кыбарырга кырегенден эсе...» – дедим. Аккылымдыгын тюз ангылады дейме, Фазийя зат айтмады. Бетиме кысха кырап кыйду. Кырангыдан эслеялмадам ансы, огесе алай болурумну сыйдум, ышаргын окуна этди дейме Фазийя.

Биреуленни аманлап кырешейме, шуехум, мен. Игилемидиле ала, аманламыдыла, мени ала бла ишим жокду. Кесимде болгын сезимлени бла оюмланы айта барама. Бу гонякы жерде кырегенден бирлери болгын себебли уа, бир - бир сагышларымы кесим таныгынланы, асламында танымагынларымы да, битеуене жайып кыояма. Хар кимни гонякы кесинде кыалсын, алай ичлерин сабий заманларындагы ышаруларыча тазалай саклагын адамла уа, не бек жумушатып да айт, алай кеп болмазла. Жан тазалыгы бла махтанмагын да жок, жан кызгын тазалай саклаялгын да жок. Да айт, шуехум, кесинг, кыру мени бла ол мен таныгын кыаумну шарайыбымыды бу, огесе битеу адам улуну да кыра бушуумуду?

«Тюз кесимича сыеме аны!» – дейбиз бирде, кыолну кырекеге салып. «Жанымдан кыюш этерге хазырма анга!» – дейбиз дагыда биз, Аллахны аты бла кыаргын. Алай болмагын уа айтханнга да туура, тынгылагын да белгиле. Не затны кыонден да жарай болур бироз семиртип айтырга, алай... Алай кеси жанынг бла бетден-бетге кырап селешген уахтынгда уа, Аллахынга кырегинги ачып ойлашхан чакларынгда уа...

Ангылай болурса, шуехум, кенден алып айтханлыгыма, экибизни кыюбюзденди сагышым – Фазийяны бла мени. Алай Азнорну да бери кышарга болукыма. Ма биягында айтдым бек ышанган адамым Азнорду деп. Бусагытда уа, Фазийяны ашырып бара, кыаллай сагышла булганадыла башымы ичинде. Кырегими теренинде уа не кырюле кырмашадыла.

«Келечилик, тенглик борчуна да уллу келлю кырагынды Азнор», – демеймеми бусагытда ичимден? «Мени насыбым - насыпсызлыгым кыюн да алай терен кыайгырыуу жок кереме да аны», – демеймеми? «Мен сунганча ышанулу шуех кыюл кереме да Азнор». – Бу тауусумга келип тирелмеймиди ахырында мени аккылым?

Фазийяны жаратыпды кырегим. Эрттеден бери да аны атын айтып тебеди ол. Фазийядан таза жан да жок жер кыюнде, жаныма андан багалы зат да жок деп жашамаймамы мен. Алай бусагытда уа... Айтырга тилим да айланмайды, алай... «Терге ёшон уруш этиу гынтым а, билеме, жокду, болсада... Хант кыанганы аяк жанына кысылырга, алайда биреуну кыанга кыюн кыозгай олтурурга уа...» – Керемесе, шуехум, кылай болады иш? Биягында «тюз кесимеча ышанган» шуехум, иш былайга жетгени бла «биреу» болду да кыалды. Кырегими

тебиую, жанымы зикири болуп турган Фазийля уа – «биреуну кьанга тьюбю».

«Алай тьююл эсе, – ма былай шыбырдайды бир кьара шайтанчыкь ичимде, – сени ышандырып - сыртландырып, «жумушчукъланы» уа кесине этип нек айланганды Азнор?» «Сен суннганча гюняхсыз мёлекчик болса, – ма былай чулганады ичимде бир уу жилинчыкь, – аллынга кеси келипми кьаллыкь эди Фазийля?»

Мени юсюмден не суйсенг да айт энди, шуёхум. Бедиш кирлерин жакь бетиме, хыликья балчыкъларын юсюме быргъа. Сёк мени, аяусуз аманла. Мен тилерик: алай этерден алгъа, угъай-угъай, оюмунгу ауазгъа сал, манга билдир деп кьысханым жокьду. Башынга бу сагъышны алгъан ууахтында жюрегинг неле айтып тепгенине тынгылап кьой дейме.

Мени ич халымы толуракь ангылар ючюн энтта бир затны билирге керексе, шуёхум, сен. Биягъында айтхан сезимлерим бла бирге, Азнорну бла Фазийляны алларында кечирип болмазлыкь бир уулу харамлыкь эте турганча да кьарайма мен бу сагъышларыма. Фазийлядан кьол жуууп бошар - бошамаз анга былай жууукь болуп кьалгъаныма кьууаннганым бла кьатыш болуп, кесимден жийиргениригими да келтиргенлей барады бу кьужур сезимим.

Фазийлягъа айтыр, сорур затларым кёпдюле, мен а ёз сезимлеримден да айтмайма анга, Азнорну юсюнден да сормайма. Айдан жарыкь, Кюнден бийик Фазийля кьатымда болгъаны азмыды да манга! Аны ич солуун эшите, жюрегини тепгенин сезе баргъаным билмей тургъанымлай табылып кьалгъан жан излемим, тюнгюлюп тургъанымлай толуп кьалгъан умутум тьююлюмюю! Ийнан, бусагъатда кёк бийигинден Аллах кеси: «Эй, тюз кьулум! Энди уа не бла кьууандырайым сени?» – деген ауазын берсе, мен анга: «Эй, сыйлы Бийим! Шо умутума окьуна келтиралмай тургъан насыбымы тапдырдынг, минг шукур санга, минг да махтау!» – деп кьоярыкъма.

Кёремисе, шуёхум, кьалай болады. Жюрек бла акьыл бир тилли болалсала, жаннга да келеди бир ырахатлыкь ансы, бу экиси бир ниетге жегилалмасала уа, сау кёрейим. Ол заманда жан ырахатлыкь да жокь адамгъа, сан тынчылыкь да жокь. Ма бусагъатда мен эте турганча, жашаууну бир жанындан кьарай да, Аллахына махтау сала, бирси жанын бура да, кьадарына налат бере ётдюрюкюнлерин.

Хар адамны ичинде бирен ибилис жашайды дегенни сен да эшитген болурса. Бек тап келишдиргенди муну айтхан ким эсе да. Мени уа: «Хар адамны ичинде экишер губу жашайды», – деригим келеди. Губуладан бири адамны акьыл - сезим халыларын, аладан кесине ау эшерге болуп, кьатышдыра, чырмашдыра барады, бирси уа, ол ауну сёгерге, халылары чырмашхан жерлерин тюзетирге, тьююмчеклерин тешерге кюрешгенлей турады. Адамны кьадар жолу, мен дурус келишдирала эсем, бу эки губудан кьайсы жетишимли кьармашханына кёре болады.

Шош кече бла жулдузлу кёк. Фазийля бла мен. Не кемлик барды сора бу дуняда. Не зат керекди, андан тышында манга. Бир таууш, шо бир аууз сёз кереги бармыды бу чакьда?! Фазийляны акьылында, сагъышлы

уа сагышылды, не болганын билмейме, мен а, асыры кьоркьгьандан, тауушсуз атларгьа, солуууму окьуна тыяргьа кьорешеме. Билмей - сакьламай тургьанымлай инбашыма кеси кьонуп кьалгьан насып кьушуму юркуютоп, кьачырып иш иерме деп кьоркьама. Кьайда эседа бирде жукьу арасында юрген итге да ачыуланама кесим а, жол жаны мурса жоккула бла шыбырдашхан аязгьа да тырманлы кьарайма.

– Айтып кьойдум Азноргьа... – Фазийяны жылы солууу кьулагьымы ичин дыгьыл этди бир заманда.

Сэзню кесим башларыкь сунуп, алай боллугьуна ишексиз ийнанып да келе кёре эдим мен. Нёгерим таба сейирсинип кьарадым, зат а айтмадым. Не айтыргьа билмей кьалдым.

– Уялгьан да этгенме... Экигиз шуёхла болгьаныгьызыны да тергегенме, алай... – Фазийля былай да кьошду.

Фазийля нени юсюнден айтханын ангылаялмадым. Аны таба кьарадым, соргьан а нек эсе да этмедим. Тынгылауну ийгенлей бираз бардыкь. Менден соруу сакьлай болур эди нёгерим, аны эшитмегенинден сора уа, биягьындача, кеси айтып кьойду:

– Сен Азноргьа тырман этме. Терслик болгьан эсе, ол менден чыкьгьанды. Анга берген жууапларымда «хаудан» эсе «угьайны» кёбюрек айтханма.

Муну эшитгенимлей, ичими тынгьысызлыкь сууугьу алды. Ауазгьа салып зат айталмадым мен. Солууум тыйылгьанча болуп, адыргьыдан Фазийяны аллын тыйып кьойдум.

– Да не? Бирге кьошулууну излеген эки жюрекни арасында ючюнчюге жер боламыды да? – Фазийля, кьарамымдагьы сорууну дурус ангылап, былай шыбырдады.

Барабыз. Ол кьарангы, такьыр «дорбундан» ёзен жолгьа чыкьдыкь. Элни бла Арт ёзенни арасы кьум жолду бу, машина чархлары сыйдамлагьан кенг жол. Кьарангы орамдан чыкьгьаныбызгьа кёрюнмеди эсе, не уа мени ичимде жаннган тейри кьылычны жарыгьымы жайылды, кечени биягьындагьы кьалын кьарангысы жукьарып, тёгерегибиз кенгерген этгенча кёрюнюп кьалды.

Жукьусурагьан итлени сылтаусуз - сансыз юргенлери чакьдан бир бузады кече шошлугьун ансы, жер юсюне кьалын ырахатлыкь жатханды. Женгил аязчыкь жол жаны тереклени чапыракьлары бла шыбырдашадды. Не айта болурла ала бир бири кьулакьларына. Бизни юсюбюзден иш а болурму сёлешгенлери? Кьууанып - махтапмы айтадылы экен ала, огьесе зарланып - сёгюпмю кьарайдыла бизге? Жулдузла да, ауазгьа салмайдыла сёзлерин ансы, ушакьны уа кьыздырадыла. Кёремисе аланы бир бирлерине кёз кьысыуларын. Ала уа не кёзден кьарай болурла бизге? Бизни юсюбюзден сёлешгенлери баямды, алай не затла айтадыла да, не тюрлю ниет кютедиле экен ала бизге? Жулдузлада кёзбаулукь болмаз, алан. Зарлыкь да болмаз, таланнган, жулдузла арасында. Огьесе... Аллахды билген. Жулдузла да бу адамла маталлы эселе уа...

Чегем череги. Зауаллы кеси, бир киши бла иши жокьду аны. Кесини жумушун биледи ол. Кеси кесине неле эсе да мурулдай, толкьунларын

эниш тутуп сюреди. Бу ырахатлыкъ тѣшегинде ариу тюшле кѣре жатхан дунягъа бешик жырча эшитиледи черекни шѣндюгю мурулдауу. Алай мамырды ол, алай сабырды, алай къалынды ол, алай татлыды.

Бу байтамал шошлукъгъа берилип келгенибизлей, бизге уа андан ъзге не керекди, сол жаныбыздан адакъа къычырды. Фазийля, билегимден да тартып, манга сахиник къарады. Мен да аны таба бурулдум. Угъай, мен сунганча, адакъаны къычырыгъындан къоркъмагъанды Фазийля, танг ата тургъанын билип сескеннгенди. Бу керти да иги кечени тауусула тургъаны, нѣгериме да хычыуун тиймегенин къууанып эслегенме, ачыууму окъуна къозгъады. Кесим а, бу байтамал кечени аны къычырыгъы къыстагъан кибик, хоразгъа ачыуландым.

Сюйсенг ачыулан, сюйсенг жарсы, ангылайса, Фазийляны юйуне не къадар терк тапдырыгъа керекме. Къарындашы болмагъанча бир огъурлу, жумушакъ къылыкълы адамды, Фазийля уа, нек эсе да, къоркъгъан этеди андан. «Нек эсе да» дегенни уа бош айтама. Къарындашыны кѣлюн бузмаз ючюн, не бек сюйген затын окъуна харам этер бу къыз, аны жюрегин къыйнагъандан эсе, не уллу къыйынлыкълны да кесине алып.

Керти окъуна, Ахмат десе, къарындашыны аты алайды, тюз ауузунан бал къапхан сунарса, аллай бир татлакъсынып айтады Фазийля. Эгеч къарындашын сюеди деп кимни сейирсиндирликсе, алай сюйгенни да сюйген биледи, шуѣхум. Бир бирлерин жаланда ауузлары бла сюйген эгечлени - къарындашланы экибиз да азларын танымайбыз. Мен а тамата къарындашын керти жюреги бла сюйген кичи эгечни юсюнден айтама. Сора Фазийля Ахматдан къоркъгъан этедими дедим биягъында? Былайда да къоркъгъанны да къоркъгъан биледи деп къошаргъа керекме. Нек десенг, огъурсузлукъдан, къарыудан, къара кючден къоркъгъан бла сюйюп, хурмет этип, жюрегин къыйнамаздан болуп къоркъгъан бир туйюлдю.

Тюгел таныгъан окъуна этмеген атасын излетмей ъсдюргенди Ахмат Фазийляны. Ёсдюрген дегенде уа, къаллай къыяма жылланы ичлери бла ѣтдюргенди Ахмат, кеси да сабий жашчыкъ болуп, эгечин. Кѣчгюнчюлюкде. Ачлыкъда бла жаланнгачлыкъда. Кеси къабарыкъ бурхуну аны ауузуна сала, кеси къапларыкъ чепкенин аны юсюне жаба. Ма ол къарындашына кютген терен, таза да хурметиди Фазийляны бу ариу кепден чыгъаргъа къоймай тургъан.

Аны билгеним себепли, Фазийляны кесин, ол Ахматха тутхан назик сезимлени бютюн багъалы кѣреме мен. Ахматны эгечи алай бийикде жюрютген сыйлы къачын эниш этерге да сюймейме. Жолубузну къысхартырдан болгъаным, былайда сол къолума бурулуп къалгъаным аны ючюн эди.

Былайда уа, элни узунлугъун тутуп, суудан толу терен илипин барады. Аны тѣбен кѣпюрюнден ѣтюп алай чыкъгъанбыз биз Арт ѣзенни жолуна, огъары кѣпюрюне дери уа алыкъа иги кесек барлыкъбыз.

Ары озуп кетмегениме да сокъуранама, энди артха бурулмазлыгълны да билеме. Кесим жангыз болсам, илипинни манга тыйгылч этер жери жокъду. Фазийляды ишни башы. Аны къалай ѣтдюрюлукме? Мен

кбайгылы сорууума жууап тапхынчы, илипин жагысына келдик да кбалдык. Энди, бирда болмады эсе да, аны такырырак жерин табаргады муратым. Оггары жанымда аллай жер кералмадым. Тебен жаны да не хазна кыуандырыр мени, дедим ичимден, бусагыат эл бедиглиги болама деген кыоркыууда бурулдум ары.

Хар кыоркыуундан алай кыутулуучу бол, шуехум. Тюз алайда, тогуз - он атлам теберлак барып, болмаганча бир тап жерчик керюп кбойдум. Ким эсе да, бахчасына сууну тынч бурурча, бир алапат кезлеу ишлеп турады. Илипинни жагаларын зылдыла бла бегитип, сууну эшик кыанга бла кесип кыоярча, такырырак да этип.

– Бу бизни бахча болганын а кайдан билгенсе сен?

– Кыарындашынгы тереклерине аз тышмегенме! – Фазийланы сорууна, былай тап келип кбалганыбызга да кыуана, ётюрюк жууапладым.

Кёзлерими Фазийлагга кётюрдюм мен. Фазийланы таза ингиликли бетине кыарарга, аны кыруда жарык, акылы да сагышда сюзюлгенлей туруучу уллу кёзлерин керюрге кыачан да термилгенлейди турганым. Бу жол а, ангылаялыкмыса экен мени, аны ауазын керлюгюм келип кётюргенме кёзлерими. Жангылып айтхан иш сунма: бетин, кёзлерин тыйюл, Фазийланы бу хычыуун эшитилген татлы ёнюн керюрге излегенди бу жол жаным. Хау – ауазын! Хау – керюрге!

Фазийла да манга кыарап тура кереме. Кыарамларыбыз бирге жолу кыдула. Биягында мен кюсеген ауаз керюнемди манга. Аны орунуна бир башха ауаз эшитилип кбалды. Фазийланы кёзлерини жылы ауазыды бу, Фазийланы кыарамыны татлы ёнюдю. Анга тынгылап, акылым - сезимим бла да саулай анга берилип кбалдым мен.

Мени юсюмден сен, битеулю алып, не тюрлю сагышла этгенинг билмейме, шуехум. Не эсе да бир шош ауазны, тюрсюнсюз хауаны бир гитче толкунчугун кёзю бла керюрге кюрешген, не эсе да бир тилсиз - тауушсуз затны ауазын эшитеме деген адам тюз акылы не хазна болсун деригинг баямды. Не айтырга, кыалай сунарга да эркинсе. Кесим сезген затланы, кесими ич халларымы кесиме ангылатырга кюрешеме ансы, мен айтханнга сен да ийнанып кбал деп кысмайма.

Адам тилине сыйырмазлык кёп сейрлик затла эшитдим мен Фазийланы кёзлеринден, минг сёзю бла ангылаталмазлык сезимлерине тышондюрдю Фазийланы ай жарыкылы кыарамы. Ма сен да кыарадынг, шуехум, манга. Сени кёзлеринги ауазын да эшитдим мен, сени кыарамынгы ёнюн да айырдым. Алай болур амалы жокыду дейдиле ала манга. Сен ётюрюклени кыуа олтураса дейдиле. Даулашмайма сени бла. Жаланда, кёлюнге тиймесин ансы, жаным а ауруйду санга.

Да кеси ёмюрюнде ёз кыадарындан бусагыатда мен тапхан саугыаны бир устуккусун алалмай жашаган адамга ким да кыалай жазыксырмаз! Быллай ууахтыны жаннет татыуун сынарга шо бир кере да насыбы тутмаган адамга жан аурутмай не этгин!

Ичимде кюн тийгенча болдум мен, аллымдагы жашауум тейри кыылычны кёп тюрсюнюлю нюр жарыгыча керюндю манга. Ауурлугум

къайры эсе да кетди олсагъат, бир аягъымы илипинни аргъы жагъасына женгил атдым. Ызы бла уа, кесими тынгылы бегитип, Фазийлягъа къол узатдым. Къолун арсарсыз берди манга Фазийля, кесин саулай берип къояргъа уа, бети жетмеди дейме, экили болгъанча кърюндю.

Анга къарай турмадым мен, къолундан къатыракъ тутуп тартдым да, Фазийляны къучагъыма алдым. Аны суйдюмлю бетчигин былай жууукъда къргенимлей, аны токъ ёшончюклерин жюрегими къатында сезгенимлей, туура быллай чекге жетерме деп кимни эсине келлик эди, кеф болдум да къалдым. Андан сора не сынадынг да не сездинг деп сорма, шуёхум. Кесим кесими тас этип къойгъанма. Бу халымда къаллай бир тургъанымдан хапарым жокъду. Кесими тапханымда, эринлерими Фазийляны татлы эринчиклерине къысып тура эдим.

Сынаулу шуёхум, сени кесиме энтта бир кюлдюрлюгюмю билеме, алай болгъан затны жашыргъандан да не хайыр. Эринлерими, исси темирден къачыргъан сунар эдинг, алай ачы элгенип айырдым Фазийляны эринлеринден. Ангылармыса мени, биреуню намысына - сыйына туююл, кесими таза жаныма кеси къолум бла бир аман кирлени жагъа тургъанча болуп къалгъанма алайда.

«Таза жаным» дегеними да терсине тартма, тенгим. Сыйынг тёппемде болсун ансы, тишируну къатына биринчи жанлагъаным туююлдю бу. Алай Фазийляны таныгъанымлай, аны иги да таныгъынчы, огъесе биринчи къргенимлейми, жюрегими теренинде ары дери кесин билдирмей тургъан бир энчи чыракъ жанып къалгъан эди. Саулай ичим, угъай – битеу дуниям бир байтамал жарыкъдан толуп къалгъан эди ол ууахтыда.

Чыракъ деп да бош айтама анга, тейри къылычны жарыгъы болур эди ол. Тейри эшиги ачылгъан болур эди жюрегими ичинде. Артдаракъда уа, къаным бираз сорушхандан сора, алдагъы жашаууму, насыплы къадамы жарыгъына санап къойгъан эдим аны. Фазийляны уппа этгенимде уа, къалай ангылатайым ол чакъдагъы халымы, тюз да фыйгъамбарны намазлыгъына тюркюргенимлей тутулуп къалгъанча сезген эдим кесими. Бу сезимим, садакъ окъ болуп тийди да, ахымы алып къойду. Апчыгъан ууахтымы уа Фазийля мычымай хайырланды. Эс жыйып къарасам, терекле арасы бла будуман болуп барады къыз...

Фазийляны биргесине, ол меники болгъанына да толу ийнанып, бу халда ашыргъан биринчи кечеми унуталмайма. Фазийлягъа тансыкъмы болдум, аны атынмы эшитдим – олсагъат кез аллыма бу кечебиз келип къалады. Гелля манга акъыл юйретгинчи, итибиз тогъуз чибин тутду деген келинлей болуп, Башир селеше туруп да ол кечебизни эсгере олтургъанма мен. Къайда болгъанымы, не эте тургъанымы да акъылгъа алдым бир чакъда, уяллыгъым да келе, Башир таба къарадым. Ол а, мен бош уяла кере эдим ансы, манга аз да эсин бермеди.

Стол артындан чыкъдым. Баширге бурулуп тохтадым. Башир а, анда бир сейирлик затла жазылгъан кибик, къарамын бусагъатда менден алгъан къагъытына туюрегенлей, эси уа къайры эсе да кетип болур дейме, гуппурланып сюеледи. Ачхычланы, иги зынгырдатхан да этип,

столдан алдым. Башир мени бу аман акъылымы жугьутур къулагына аяз къакъгъанча да кёрмеди. Ачхычланы юй тубюне ычхындырдым. Аланы алып ёрге сюелгенимлей а, экибизни къарамларыбыз да бирге жолугъуп къалдыла.

– Атабыз, мен... Къысхасы, мындан ингирге машинангы излеме!
– Баширни хауун - угъайын сакълай да турмай, ишчи отоумдан мушт-ухул чыкъдым...

* * *

Баширге ишими болушундан зат айтмагъанма мен. Айтсам да, ийнаныр амалы жокъ эди сора уа. Ийнанган сени болсун, анга бир тюрлю магъана бермей, кесими да хыликкягъа кётюрюп къоярыкъ эди ол. Болсада айып салмайма Баширге. Муну биреу айтхан болса, кесим да не хазна ийнаныр эдим анга, не хазна акъыл бурур эдим. Жаланда жомакълада бла таурухлада тубейдиле быллай ишле. Санга айтыр муратлы да туйюл эдим муну, шуёхум. Алай, артда хар нени артыкъ бек къыйналмай ангыларса дегенликден, бир къыйырын чалындырайым.

Тау арты бла не эсе да бир къаты туйюмчекге къысыла тургъанымы, Башир ойнап айтханлыгына, кесим жүрегим бла сезе башлагъанма. Алай не тюрлю черекледен ётеригими, къаллай батмакълагъа кирлигими, аладан не халда чыгъарыгъымы алыкъа, бир Аллахны кесинден сора, киши да билмейди. Мен шарт билген, терен ийнанып да болгъан, Башир бош жарсыйды ансы, бу жан атып кюрешген ишим не тюрлю болса да, Фазийляны ары тюртюп, бир башха къызны бери тартыр акъылдан кериме. Кечеги ариу тюшюм, кюндюзгю жарыкъ умутум да Фазийляды. Аны бла алыкъа жаланда акъылымда къуралгъан жашаууму жаннет татыуундан кефейип жүрюйме. Кетино бла байламлыкъда бола тургъан ишлерим а арталда башхадыла.

Кетинону бла мени биринчи тубешиуюбюз кюзгю бетинде болгъанды. Алайды, бир бири кёзюбюзге бек алгъа кюзгюде къарагъанбыз экибиз. Алай сен аны артдаракъда кёрлюксе, бусагъатда уа андан сора узакъ бармай болгъан бир башха тубешиуюню юсюнден айтырыкъма.

Кетино олсагъат окъуна жүрегими кесине алып къойгъанды дерге къалсам, хакъыйкъатлыкъдан артыкъ узакъ кетмегенлигиме, сёзюмю кертисинден эсе жалгъаны аслам боллукъду. Жүрегими ортасында Фазийлягъа деп чакъдыргъан назик гюлюмю бир башхагъа узатыр акъыл жокъду менде. Алай, кесинг да кёрюрсе, Кетинону мелекчигим, обурчугъум деп къубултаным а, кесим кесимден къоркъа, Фазийлядан а уяла сеземе, бошдан болмаз дейме.

Не да болсун, кёлюм кесине алгъанды Кетинону, аны тас этерге суймегенин бек къаты сездиргенди манга. Биринчи кечебизден сора, Шарахны къалауур къошундан чыгъа, Кетино, аллымы тыйып: «Быллай таза насыпны бу жолгъа дери сынамагъанма», – деген эди. Мен а: «Жаннет зауугъу ахыратда угъай, бу дуняда болгъанын бусагъатда сен билдирдинг манга», – деп жууаплагъан эдим. Кетинону бла мени бу ай-

тыуларыбызны сен бусагъатда кесингча ангылап къоярыгъынгы билеме, шуёхум. Небилейим, сукъланганмы этерсе сен бизге, къуанганмы этерсе. Бедишге салып айтыргъа окъуна болурса бизни. Ишибизни бушуулу болушуна уа, жюрегинг да эзиле, бара - бара тюшонюрюксе.

Ма алай айбырылган эдик ол кече. Экинчи тюбешиуюбюзно юсюнден, кюнюн - сагъатын белгилеп, кесгин тауусум этмесек да, бир бирибизни ажашдырмаз муратыбыз болганын экибиз да терен ангылап. Кетино тюзюнлей айтып къойган эди: «Мен санга керек болганымдан эсе, сен манга бек керексе, – деген эди ол, – аны себепли, къайгы этме, мен кесими излетип алай кёп къыйнамам сени».

Мени акъылым да тамам алай болганды. «Къайда да мынга уллу кёллю иш болурса!» – дегенча тепген эди алайда мени жюрегим. «Не да болсун, муну кесингден айырма!» – деп буюрган эди манга не эсе да бир кючлю ауаз. Хау, алай бош айтып къоймагъан эди ол. Буйрукъ этген эди. Кеси уа ма былай кёкле бийигинден келгенча болуп. Ол мени къадарымы ауазы болганын а артда билгенме – аягъымы ахыр атламгъа кётюре.

Алай толу ийнандырып кетди да, кеси уа думп болуп къалды Кетино. Не этерик эдим да, сакълайма мёлегими. Ишими унутуп да туюнлма алыкъа, ишчи жериме олтуруп да кёреме бирде, жазыгъа кёл салып берилалмайма ансы. Юйдегилеге тасхамы билдирмезге кюрешеме, алай Шарахдан, бу акъыллы къартдан, аман жашыралмагъа эдинг халынгы тюрленнгенин. Экинчи кюн окъуна, айтханын лакъырда кебине уруп чыгъаргъанлыгъына, бек терен къайгырып сорган эди ол. Сорууун а эрттеги таулуну юсюнден кесим айтхан чамны да къошуп къурашдыргъан эди: «Таулу болганынга ишегим жокъду, алай эшегинг тешден кетмегенин да билеме. Гепперлеринг нек тюшгендиле сора?» – деп.

Ишими болушун ачыкъ айтып къалай къояллыкъ эдим, къарт кишиден уялмай?! Сылтауну жазыу ишиме буруп айтдым. Тап бара тургъанынлай туюнмчек болуп къалганды да, аны тешалмай кюрешеме дегенча бир затла жаркъмаладым. Ол а, Шарах дейме, ийнанмагъан кёре эдим. Аны экинчи кюнюнде Дауур кирип келди отоуума. Алгъаракълада кесилиги бла да жарсыган эди ол, халынгы тап кёрмейме деп. Бу жол а: «Атам менден башха кёрмейди сени, мен да тюз туугъан къарындашыма санап жашайма, сен а кесинги бизден бир жанлы этип тураса», – дегенни къаты салып тохтады. Дауурну: «Огъесе бу юйню къонакъбайлыкъ этиуюн жаратмаймыса?» – дегени уа сауутсуз - сабасыз этип къойду мени.

Исси - исси айыпла къапдырдым кесиме, кесими ауур - ауур тырманла бла сопакъладым. Керти окъуна, Шарах бла Дауур мени юйю адамы этип, мени къайгылы болуп, мен а, башыма ат ургъан, аланы бир жанлы тюртюп, кесими алагъа къошмай турама! Бу керти да огъурлу, сора жан халаллыкълары, къол чомартлыкълары да бир кибик уллу болган адамланы кёллерине тийгеними акъылыма бек къыйын кёрюп алдым, дагъыда тюзюнлей айтып къоялмадым Дауургъа. Андан - мындан сёлеше келип, Кетинону атын былай сёз орунунача сагъынып оздум.

Дауур, менден бираз кичирек болгъанлыгына, жилиги къатхан, акъылы бишген тынгылы жашды. Кетинону сагъыннганыма ыразы болмагъанын жашырмады ол, алай бир уллу къажаулукъда илинип да къалмады анга. Башха затланы юслеринден иги кесек ушакълашханыбыздан сора, энди Кетинону унутхан окъуна этгенди, дегенме мен, анга алай къайтды Дауур. Анга дегенлигиме, Кетинону атын, тиширыу амалтын бузулургъа жараймыды эр кишиге дегенча, былай ыспассыз сагъынып, мени мудахлыгымы чачар къайгыгъа берилип къалды.

Шуёхум, хар затны башын ача барыргъа айтханма санга. Былайда да жашырмайма. Кесими не халда тутханымы кёрсенг, биягъында да айтдым, мен Кетинону суйюп къойгъан сунарыкъса. Дауур да алай сунуп турады. Кесим а бир зат да айталлыкъ тнойюлме. Кетинону кёрюп болмагъан ууахтыларым кюн сайын да билдиредиле кеслерин. Ма былай чыгъанала болуп чанчыладыла жюрегиме, мурсала болуп кюйдюредиле. Алай аны багъалы кёрмейме дерге къалсам а, ётюрюкчю боллукъма. Не ючюн кёрюп болмайса бу тиширыуну деп сорма манга. Ол санга былай багъалы некди деп да салма сёзюнгю. Кесим кесиме уа, Фазийляны бетими кюйдюре тургъан къарамындан кёз къачыра, азмы сорама алай, жууап табалмайма ансы.

Дауур да, былай бир хаух тюбешиую болгъан эсе да, алай иги танымайды, мен билгеннге кёре, Кетинону. Алай, бу шарайыбы ючюн деп шарт айталмайды ансы, аны суймегенин а, жашыра иш кюрешмей, туура этгенди манга. Ма бусагъатда да Дауур не эсе да бир затла мурулдай башлады, мен а, Кетинону сагъыннганым анга былай ачыу не ючюн тийди деп сагъышлана, ол не айтханын иги айыралмай къалдым. «Эр киши жилиги жокъ кёреме бу мискинни. Биринчи кёргенинлей окъуна... Адетли таныгъаны иш болмай... Туура тукъумун, атын да биле болмаз, кеси уа, кёр муну халын!» – ма бу юзюк - мюзюкле болдула къулагъыма чалынган.

Кетинону юсюнден сагъышым бла бирге, аны акъылымдан къыстаргъа, анда кесинден башхагъа жер къоймазгъа кюрешген кибик, Фазийляны бет сыфаты кёз аллыма келип къалды. Къалай эсе да бир терен мудахлыкъда, не эсе да бир ауур кёлкъалдылыкъда къарады Фазийля манга. Ийнанамыса, ийнанмазгъа уа сылтау табарыкъса былайда, керти да бу мёлек къачлы гюняхсыз жандан, ол менден узакъда болгъанын да биле тургъанымлай, уялгъан этдим. Аркъам терледи олсагъат, жерге кирлик болдум. Кечгинлик окъуна тиледим Фазийлядан.

«Кёремисе, нечик къужур затды бу адам дегенинг. – Былай айтдым ичимден. – Алгъа кесин кирли - ийисли батмакъгъа атады да, андан а тазалай чыгъар гынтты этеди». Да айт, Аллахынг ючюн, къалай болайым да мен, не этейим? Не арым жокъду мени, не берим жокъду. Бу гюняхлы дуняда жашагъанладан бириме. Не озгурлу тазалап кюрешмейме кесими, неда этмеген гюняхларымы алмайма боюнума. Хар затны болгъаныча кёргюзте барама. Кёргюзтюрге кюрешгеним а не санга, не бир башха адамгъа угъай, бек биринчиге кесимеди. Кесим кесими ангыларгъа кюрешеме чынг алгъа. Кесим бла бирге уа – Кетинону да.

«Былай арсарсыз, былай толу эркинликге берип нек кьойгъанды бу кьыз кесин манга?» – акьылымы кьозгъап тургъан биринчи соруу-ум буду. Аны жууабын ызлай барсам, осал тиширыулары юслеринден айтылычу ол аман сёзле да бир келедиле тилиме. Аланы Кетиногъа да жагъып кьояргъа уа кёзюм кыймайды. Эсе да, кючюм къарымайды. Бу кьызны манга былай багъалы этип кьойгъан жашырын къарыу аны менден, эр кишиле тиширыулары бетлерине быргъаучу кирледен дейме, кьоруулагъанлай турады!

«Къыз кесин санга ышанды, сен а аны ючюм анга налат бере, бешиш эте олтураса. Да сен суймеген ишними этгенди ол, сен кюсемеген затнымы бергенди?» – бу уа экинчи сорууум.

Соруула, кынындан чыгъарылгъан къамагъа ушаш, ачыкъла, жютюле да болуп келедиле. Жууапны да тюз ол халда берилирин излеп. Къуйрукъ булгъап, кёзбау сёз айтып кьутулур амал жокъду былайда. Кесинг кесингден къалай кьутулгъун да, къайры къачхын!

Биринчиси, берилиуно да берилиу биледи. «Толу ышаныулукъда» дегенни алай бош айтмагъанма биягъында. Кетинону манга берилиую тиширыуну эр кишиге берилиуюнден арталда башхады. Эр кишини къанын уягычу ол тёзюмсюз иссилик жокъду анда. Сабыр халаллыкъ бла тутхучлу ийнаныулукъ, жан тазалыкъ бла кёзбаусуз ышаныулукъ. Сора мени жанымдан да тюз аланы излеген, табарыгына да ишек-сиз болгъан кёзле къарайдыла манга. Ала, ол кёзле, мени жюрегимде тиширыуну жууукълугъу эр кишини къанын къайнатычу жаныуар жутлукъгъа ахыр да ушамагъан былай бир татлы, бир хычыуун сезимле туудурадыла.

Эслеген болурса, терсликни, анга терслик дерге жарарыкъмыды ансы, бек алгъа Кетинону юсюнде кьояр гынтты этгенме мен. Аны ючюм манга гюнях саллыкъ болмазса. Адам, кёкден тюшген фыйгъам-бар туйюл эсе, терсликни кесине алыргъа суймейди. Мен а, кьатлап айтама, бу айыплы - гюняхлы жерни адамларындан бириме. Алай болгъанлыгыма, аны да кёрдюнг, Кетинода терслик табалмагъанымдан сора болса да, терсликни кеси боюнума алырдан да артха турмайма.

Былайда терслик этилгенмиди? Сен, шуёхум, бу соруугъа кесинг тап кёргенлей жууапла. Мени акьылымдагъын соргъан болсанг а, айтырыгъым буду: Кёк бла Жер, табийгъат кьудурети саулай кеслерине деп кьурашдыргъан, жаратылгъанлы бери тюк тенгли бир бузукълукъ этмей жюрютген жорукъларындан Кетино бла мен да, табийгъатны бирен юзmez бюртюгю болгъаныбыз себепли, чыкъмагъанбыз.

Мен кеси сагъышларыма кетип тургъанлай, акьылына бир сейирлик зат келип кьалгъанча кымылдады Дауур. Мен, жашны бу халын эслеп, анга къарадым, ол а, ичине тартхан хауасынданмы къарылды, акьылын асыры бек кьозгъагъан оюмундан тилими тартылды, ауузун ачханлай иги кесек мычыды. Ахырында уа, къарылгъаны болмагъанды аны, тили да тартылмагъанды, менден бетсинип, айтыргъа бла къалыргъа билмей тирелгенди ансы, таукеллик алгъаны бетинде кёрюне, кесин мени таба берди:

– Кел, – сагъатына къарады жаш, – алыкъа асыры эрттеди ансы, ингир ала сахаргъа бир чыгъайыкъ. Сен, къарайма да, Сухумда бу китап тюкенледен тышында адамны сейирсиндирирча бир зат да болмагъан сунуп тураса. Мында уа алай кёпле билмеген бек сейрлик жерле бардыла! Аланы бир кёрмеген адам Сухумну таныйма демесин. – Дауур сагъатына экинчи кере да къарады.

Дауур мени бу жол къайры чакъыргъанындан билгеним жокъду, эндиге дери къаллай жерлеге элтгенин а жүрек ыразылыгъым бла бирге тутам эсимде.

– Угъай, Дауур, – дедим нёгериме, – биринчиден, сен мени бир элмеген ресторан къалмагъанды Сухумда. Андан сора театрла, кино кёргюзтген межамла, музейле... Шарахны ызындан тагъылыб а ненча базаргъа баргъанма да ненча тюкеннге сугъулгъанма! Сора шахардан тышында да аз ариу жерле кёргюзтмегенсиз манга атанг бла сен. Андан сора кесигизни миллет ашарыкъларыгъыз бла уа азмы сыйлагъансыз!

Мени ёзден сёзлерими къулагъына алмады Дауур, айтханына угъайны салып къоймагъаныма уа ачыкъ къууанды. Кеси кесине ышара, жеринден кёопду ол, босагъа аллында тирелди да, артха бурулду. «Тохта сен алай, ашыкъмай тур. Къаллай жерге элтиригими бла не затла кёргюзтюрюгюю ингирде билирсе!» – аны къарамын ёз тилиме былай кёчюрдюм. Ингирде уа, сакълай кетип, тюнгюлген окъуна этдим жашдан. Не кеси биширген оноуну унутуп къойгъанды Дауур, дедим акъылымда, не уа мени тынгылаууму ёз тилине «угъай» деп кёчюргенди.

Мен жангылгъан этгенме ансы, къарамымы да тюз ангылагъанды Дауур а, тынгылаууму да дурус кёчюргенди. Сагъатына къарай келди ол къатыма: «Атам тынчайгъанча кёрюнеди!» – дегенни нек эсе да шыбырдап айтды кеси уа, сора, мени таба ийилип: «Кетдик!» – деп къаты салды.

Бардыкъ. Барсанг а аллай жерлеге барыучу бол! Десем да, мен танымагъан жер туююлду бу. Биягъы Уллу богъазны ресторанына келип кългъанбыз. Биринчи кере да Дауур келтирген эди мени былайгъа, андан сора уа, адамлары мангылай жарыкълы, берген ашлары таза, татыулу болгъанлары ючюн, кесим жангыз да келе - келе тургъанма. Аны бла да кълмай, чыгъармачылыкъ иште талчыкългъан чархынга солуу алдырыгъа бир аламанат жерди бу. Ахыр да кымылдаргъа унамай тохтагъан мыйынгы къарап - къарагъынчы жангыртып, жашаугъа къайтарып къояды. Мында бир кесек олтурсам, кючлю жүрегини тебиую, терен - терен солугъаны эшитиле тургъан тенгизни ёнчелеп - тергеп болмаз, не арий, не тала билмез къарыуу кесими чархыма къуюла башлагъанча болама мен.

Алай айтханлыгъыма, махтауну саулай тенгизге берип къояргъа жарарыкъ болмаз. Гюржюню дунягъа айтылгъан «жаннет ичгилеринден» жанынг излеген тюрлюлерин жаланда мында табарыкъса. Сора Кавказ халкъланы бек иги ашарыкъларын, ол санда кесибизни жёрмелерибизни бла жалбаурларыбызны да, ма былай сууутмай салырла аллынга.

Муну айтханым: халым теренден бузулуп болгъаны себепли, бы-

лайгъа келтиргени ючюн Дауургъа ичимден ыразылыкъ бердим. Кёлюм кётюрюлюп, мындан къарыу алып, жангырып чыгъарыгъымы, андан сора уа ауур «готонуму» биразгъа дери ойнай - ойнай, женгил - женгил тартырыгъымы къууанчын алгъадан эте кирдим бу юйге. Босагъадан ичине атлай, Махаз таба барулдум мен.

Рестораннга келгенлеге бек алгъа Махаз жолугъады. Жолукъгъанда уа, ма былай толгъан ай кибик, тегерек бетинден жарыкъ ура, хар адамгъа, аны кесине деп къурашдыргъан сунарса, бир энчи ариулары айта тюбер. Аууз сёзюне сыйындыралмагъан кенг, таза да ёзденлигин жарыкъ ышарыуу бла, къолларын чынтты эбизе ойнатыуу бла кёргюзтюр.

Кёресе да, шуёхум, къонакъ алычу Махазны да танийма энди мен, ичинде шапалыкъ этген жашла бла да барды шагъырейлигим, сора стол артларында олтургъанлада да болурла, алай кёп туююл эселе да, энди уа танышларым. Къысхасы, кесими юйлюге тергеп киргенме эшикден. Махазгъа, кесими эрттегили танышымы аллындача тутуп, къол бердим, аны сау - эсен болгъанындан хапар сордум, сол жанымдагъы кенг эшик таба бурула башлагъанымлай а, Дауур билегимден тутуп къойду.

Мени да билегимден алгъанлай, онг къолуна бурулду Дауур. Мен, не этгеними, нек этгеними да билмей, аякъ тиредим. Дауур мени алай бек къыйналмай тартды кесине, Махаз а, былай хыныракъ да атлап, аллыбызгъа сюелип къалды.

– Кесинг билесе, – къолун Дауурну инбашына салды ол, – санга киши угъай демез, тыш адамны уа, – бирси билегин онг жанына атды, – унамаучуду ол.

Махаз шуёхуму бу этиуу дыгъылыма къатылды.

– Кёзден тохтап къалмагъан эсенг, биринчи кере туююл ушайды да саламлашханыбыз, мени уа таныргъа керексе! – Ич хуржунумдан бохчамы чыгъара, Махазны аллына атладым.

– Таныгъанма, кацо. Кёлюнге тиймесин, алай... – Бохчаны ачаргъа къоймады Махаз. – Анда... Сен алыкъа...

– Сен къайгъылы болма, генацвали. – Дауур Махазны сёзюн бёлдю, мени артха ыхтырып, аны кёлек жагъасын тюзетди. – Сёлешгенме, биледи. – Къарамын «ол» болгъан жанына атды.

Махаз Дауурну айтханына иги ийнанмагъанча кёрюндю, анга жууап къайтарыргъа эникледи, бу чакъда уа «ол» болгъан жанында, къабыргъа бла бир тюрсю ишленип кёреме, башха эшик ачылып къалды. Уллу бурунуну тюбюнде жасы къоюлуп узун да ёсген къалын чал мыйыкълары бла бир мазаллы киши чыкъды ол эшикден. Биз, ушакъны тохтатып, ары бурулдукъ. Ол а, Махазгъа не аз да акъыл юлешмегенлей, узун бутларын алгъа - алгъа бир къужурла быргъай, Дауурну аллына келди.

– Дауур! – эки билегин ёрге атды бу киши. – Не заманлы къарайма аллынга! Къайда ажашханса, таланнган, къайры букъгъанса биз гюняхлыладан?! – Дауурну къучакълады, манга да къол берди бу киши. Къолуму, къарыуун билдиргенлигиди баям, къаты къысды. Мени насыбыма, терк окъуна бошлап къойду ансы, андан ары тёзер къарыу жокъ

эди менде. Сора базыкь билегин, бу мазаллы киши аны ауурлугьун кючден кётюргенча кёрюндю манга, биягьында кеси чыкьгьан эшик таба акьырын узатды:

– Хош келигиз, Аллахны ахшы кьуллары! Кьонакь болугьуз бизни бу жарлы кьошубузгьа! – жизги татыуу сезилген мылы ышармышын эте, алтын тишин кёрюзтдю.

Кьонакьбайыбыз алгьа кеси кирди ол жашырын эшикден. Бир жанына атлап, Дауургьа жол берди. Аны арлакь ётдюрдю ол, кеси уа алайда кьалды. Дауур, биринчи кере тьюнюл кёреме хайырсызны бу босагьадан тюшгени, бек тап кирди, мен а, босагьаны ич жаны алай бийик болгьанын билмей, энишге батылып кетдим. Кьонакьбайыбыз, ол бош сакьламай кёре эдим мени атларымы, сермеп ёрге алып кьойду ансы, эл бедешлиги бола эдим. Кьыйналмай кётюргенича, жерге да тыншчыкь салды мени бу эмеген, билегимден тутханлай ашырды нёгерими кьатына. Ёрге узалды сора кьонакьбайыбыз, чыракьны жандырды..

– Айып этмегиз, мен бир кесек.., – кьалкьып болгьанын ангылата, тапчанын кёрюзтдю.

Артыкь уллу болмагьан тёртгюл отоу. Чибинле юсюн кьара сепкилледен толтургьан чыракь, кеси уллу болгьанлыкьгьа, иги жарытмайды. Кьалын кьумачдан этилген терезе жабыулагьа бурдум эсими: «Терезени нек ачмайды бу агьач киши, отоунда хауа болмагьанын кьалай сезмейди?»

Мени акьылымда кьымылдагьан сорууну эшитип кьойгьан кибик, терезе таба атлады кьонакьбайыбыз. Ёпкелерим таза хауа кюсей башлагьанлары себепли, кёлюм жарыды. Бир кьолу бла хыны сермеди кьонакьбай, жабыуну бир жанына учхалатды. Мен терезе сунуп тургьан жерде уа тюрлю - тюрлю шешаладан ауур жюкленнген жыйгьыч тапкала ачылып кьалдыла.

Излей - сайлай иш турмады отоуну иеси, шешаладан бирини боюнундан ол семиз бармакьлары бла буууп, бизни таба бурулуп кьалды. Биягьы кенг ышарыуун этди ол, алтын тишин да кёрюзте, столуну аллына келди:

– Муну татыуун чыгьара, багьасын биче да билген сени атанг Шарах болуучуду ансы, сен а... – шешаны кьолу бла сылай, Дауургьа кьарады кьонакьбай, – болсада, – кьол аязы бла шешаны тюбюнден кьакьды, таууш этип чартлагьан буштукьну кьарамы бла ашырды, – кьонакь бла кьуру кьоллу танышып жарамаз!

Столундан керти да бир омакь ишленнген юч кьошун чёмюч чыгьарды кьонакьбайыбыз, аланы чагьырдан толтурду. Чёмючлени кьолгьа алдыкь. Чёмючюню баш эринин мени чёмючюню тюп кьыйырына тийирди кьонакьбай:

– Жууукь бол, огьурлу кюнде танышайыкь! Мени атым Тарашды.

Мен да атымы айтдым. Тартдыкь. Чёмючюн столгьа сала, манга кьарады Тараш:

– Шарах, биле эсенг, Дауурну атасыды. Танымай эсенг, болмагьанча бир кьолай кишиди, танышхан эт. Аны юсюне уа бек уста мараучудады. Кёзю илиннгени бла, кийик сюрююню ичинде бек семизин да сайлар ол,

илишаннга алгъанын агъызмай да къоймаз!

Тараш бла танышханумы эсгермей къоялмадым ансы, бу хапарымы бир уллу магъанасы барды демейме. Алай айтханлыгъыма, къуру Тараш бла тюбешип да къалмагъанма мен бу отоуда. Сталинни, аны суратын дейме, гюржю юйлени кёбюсюнде кёргенме мен. Сылап - сыйпап, аны юсюне къум къондурмай тутханла, атын ауузларында татлыкъсынып жюриютгенле аз тюйюлдюле мында алыкъа. Тарашны отоуунда уа, жыйгъычны жабыуу ачылгъанлай, бу чечек бетли, къара мыйыкълы ибилисни къатында сыйдам уууртлу, мияла кёзлю сарыуекни да, Берияны юсюнден айтама, кёрюп къойдум.

Былагъа кёзюм илиннгенлей окъуна къаным бузулгъан эди. Сейирмиди да, халкъыбызны башына къан жаудургъан ала болгъандыла сора. Халымы тюрленнгенин жашырып да кюрешмедим мен. Дауур эслеген да болмаз эди дейме ачуланнганымы, Тараш а, манга алай кёрюмеди эсе, бу эки мурдаргъа, манга ачугъа этгенча, былай бир бийик ёхтемликде къарады.

Былайда мени сейирге къалдыргъан энтта бир иш болду. Тараш жыйгъыч таба атлады да, ёрге узалып, не затны эсе да «чыкъырт» этдирди. Мен ары къарадым. Жыйгъыч тапкала, тауушсуз учхалап, бир жанына кетдиле, алайда уа энтта бир эшик кёрюндю.

Къангаладан ишленнген гыбыж атлауучла, атлагъаныбыз сайын ынычхай - сынсый, къайры эсе да бир тереннге тигелетип кетдиле. Жер къарыныны теренинде ишленнген бир къужур мекамгъа тюшдюк ахырында. Къарангы дерча уа тюйюлдю мында, алай чыракъланы жарыгъы, жашил бояугъа ушап, къалын жайылады да, юй ичи хауаны мутхуз этип турады ансы.

Отоуну теренине элтди къонакъбай бизни, алаша тепсичикни артында андан да алаша шинтикчиклеге олтуртду. Биз жерлерибизге орналыр - орналмаз а, Дауургъа бир затла шыбырдап, къайры эсе да думп болду. Бир башха жаш, аны да къайдан чыкъгъанын эслемедим, чагъырдан толу мор къошунчукъну бла эки да аллай чёмючно тепсизбизге салып кетди. Дауур чёмючлеге чагъыр къуяргъа къармашды олсагъат, мен а, бу къужур мекам не зат болгъанын ангыларгъа кюреше, тегерегиме къарай башладым.

Жашырынлыкъ. – Ма бу болду бек алгъа мен ангылагъан. Мекамны теренлиги, хауаны мутхузлугъу, аны ахырда айырып болмаз ачы - татлы, мысты - тузлу къатыш татыуу, анда - мында тепсиле артларында кёрюнген ауанала, къулакъгъа аз - маз чалыннган тунукъ шыбырдашыула. – Кёп соруула туудургъан жууапсыз жашырынлыкъ.

Ала, ол мутхуз ауанала, халларына кёре, къайда болгъанларын, бери нек келгенлерин да биледиле. Мен а ичимден: «Не жерди бу? Мен мында некме?» – дей олтурама.

Сол жаныбызда олтургъан жашла, экисини бетлерин кёрюп турама, биле - биле кефейгендиле. Кефейгенлери да, къарамларындагъы къарангы магъанасызлыкъ, кёзлерини терен жукъусурауда эринчек сюзюлгенлери, аланы басхан къалын туман билдирип къойдула, ичги-

ден тнойюлдо. Шарх - шархдан бла кендирашдан этилиучо дарманды, сёзсюз, аланы бу жаннет зауугъуна кийирген.

Не тюрлю жерге келгеними, не бек да жашырсынла, бу эки жашха къараганымлай биле кетгенме, бери нек тюшгенимден а хапарым жокъду. Дауур биледи аны. Бош жерле да бардыла мында, алай адамла уа иги кесек жыйылгъандыла. Асламы жаш адамладыла. Ма бу тюз аллыбызда олтургъанла. Жаш бла къыз. Сабий къанлары окъуна кетмегенди алыкъа аланы бетлеринден. Кеслерин а не халда тутадыла. Уппа - чуппа этише. Ол къызны жапысына уа бир къара. «Нечик тап затды ол», – дерикди аны кёрген таулу къатын. «Бодуркъу орунуна бахча ортасына сюерге», – деп кёшарыкъды ахырында уа, жийиргенип ышара. Кесим кесиме сейирсиндим былайда. «Баш ёлчемге таулу къатынны оюмун а нек алдым мен?» – дедим, кюле - кюле, ичимден. Ол жашны кёрсе уа не айтыр эди таулу къатын дедим дагъыда. «Къой, аурунгтас, къой!» – дерик болур эди, тейри, кёлу бла хауаны ары - бери айландырып къатышдыра. – Адеп - намыс, уят - бет деген затла кълалмагъандыла эндиги адамлада!»

Бу экиси уа бек ариучукъ олтурадыла. Бери бирине жюзюмчюкле къапдыра, бир бирни ышарыулары блы ийнакълай. Ушагъан да этедиле бир бирге.

– Алан, бу экичиги эгеч бла къарындаш болурла дейме? – чёмючюмо кёлюма ала, Дауургъа къарап шыбырдадым.

Дауур, чёмючюн аузуна элте бара эди ол, мен былай соргъанда уа, кюллюго кысып, аны артха салып къойду. Санга не башхасы барды да, деп ангыладым Дауурну кюлгенин. Кертиси да алайды. Эгеч бла къарындаш эселе, эр бла къатын эселе да, не ишим барды мени! Алай Дауурну кюлдюрген а башха зат кёре эдим.

– Быллай жерге биргесине эгечин алып ким келлик сунаса?! – кюллюгон тыйды, муну айтып, Дауур, чёмючюн алды.

«Быллай жер» дегенин, нёгерим да бир кужур жашырынлыкъ чапдырып айтды, жаратмадым, алай аны магъанасына уа толусунлай тюшюналмагъанма. Бир кесек сагъыш этдим да, Дауургъа, андан болушлукъ излей, къарадым. Мени соруулу къарамымы кёрдю Дауур, алай чёмючюн эринлеринден айырыргъа алай бек ашыкъмады. Тюз Шарахны кесичады муну да чагъыр ичиую! Бу «къыйматы ёлчемсиз» ишин тынгылы битдиргенден сора, чёмючюн да тепси юсюне тынгылы орнатып, алай бурулду манга Дауур.

– Ашыкъма. – Мени таба ийилди жаш. – Бусагъат хар нени да кёрлюкесе кесинг, кёргенинг бла уа ангылагъан да этериксе.

Тынгылауну ийгенлей, чёмючлерибизни эринлерибизге чакъдан бир тийире, бираз олтурдукъ. Адамланы шыбырдашыулары алай бек бузалмагъан шошлукъгъа кюлакъ салдым. Жер юйню ичин, бир жеписин кълалдырмай толтуруп жатхан кълалын хауагъа ушатдым бу шошлукъну. Бир заманда, элгендирген окъуна этип, кёк кюкюрегеннге ушагъан ауур гюрюлдеуле чачдыла бу ауур, бу кълалын шошлукъну. Къайда эсе да кълал кёбуз сарнай башлады. Бираздан сора анга сыбызгыны кълалтырауукъ ауазы да кёшулду.

Бир кёлулдагъы элек маталлы дауурбасын бирси кёлу бла тую,

бир чыганлы кьатын, мен алай сундум, отоуну ара гюренине чыкьды. Мен а кьайда, не тюрлю жерде олтургъанымы игирек ангылай башладым. Тепседи бу кьатын. Дауурбасы бла отоуну дауурдан толтура, шайтан жел болуп бурулду ол, не эсе да бир сарнау эте, боран болуп да улуду. Суу кюзгюсюнде сыйдам уччалагъан кьара кьанкьазгъа ушап, шош - шош сюзюлдю чыганлы кьатын, ызы бла кьутургъан тенгизни толкьунларына тюшген кьайыкь болуп чайкьалды. Жерге жатды андан сора бу кьатын, жилян кибик, ары - бери бюгюлдю.

Мен, мындан эсе кёп да омакь тепсеулени кёре, мындан эсе кёп да ариу тартыулагъа тынгылай келген адам, ангылайса, кёлюм бла кьарамадым бу гепсоркьа оюнуна. Аны ахырын, дауурбасны тауушлары мыйымы чанчдыра, кьатынны ачы кьычырыкьлары кьулакь жиклерими бурдура, тёзюмсюз сакьладым.

Ангылагъан болурса, хапарымы бу кесегинде айтырыгъым жырчыланы бла жырланы, тойчуланы бла тепсеулени юслеринден туйюлдю. Кьонакь болуп не тюрлю жерде олтургъанымы кёргюзтгенлигимди. Чыганлы кьатындан сора да болдула жырлагъанла бла тепсегенле. Ма ол ючюсю – эки кьыз бла бир жаш – бек ариу жырладыла. Десем да, жыр айтмадыла ала, не эсе да бир ариу макъамны кеси ауазлары бла «согъуп» кьойдула.

«Не уста кьобузчу да болсун ол, не алакат кьобузу да болсун аны, тауушланы бирге бу халда ариу келишдирип не хазна согъалсын!» – Дауургъа былай шыбырдадым. Дагъыда бир зат кьошаргъа энikleдим, алай, была кете баргъанлай гюреннге бир башха тиширыу чыгъып кьалды да, акьылымдагъын артха ыхтырып кьойдум.

Айтыр сёзюмю артха жутханым ол кьызгъа эсим кетгенден сунма. Ол жырлап башлагъанда, мен кьызны не агъачын, не бет орамын кьарамыма алмагъанма. Мени бек суйген жырларымдан бирин – «Суликону» – тарта башлады да, ма ол болду мени ауузуму тыйгъан. Бир кесекден а, ийнан сен анга, солуууму окьуна тыяргъа тюшюп кьалды манга. Мени кьарылтхан бу керти да алакат жырдан алгъан зауугъум болмагъанды. Ол ибилис кьатын бу тауушлукь жырны алай аман бузгъаныны ачыуундан чачыкьгъанма.

«Суликону бушуулу кьадарындан эсе «Суликону» шёндюгю жилиулу болуму бегирек жарсытды да, таланган!» – дедим ичимден, Дауургъа уа бу жол зат айтмадым. Акьылымы жырчыдан айырыр амал излей, отоуну аума мюйюшюне кьысылып олтургъан кишилеге кьарадым. Кьартла деп кьояллыкь туйюлсе алыкьа былагъа, алай киши ортасы деген заманларын а, ишекисз, кьууалагъандыла. Кеслери да бу жерни адамларына ушамайдыла. Бетлери, кьурум жагъылгъан сунарса, кьап - кьарала, тишлери уа, аны себепли, бютюн бек агъарып кёрюне. «Была уа, бу кьара жинле, кьайдан чыкьгъан болурла бери?» – дедим акьылымда, сора, Уллу богъазда болгъаным эсима тюшюп, соруууму жууабын тапдым.

Мен ол кишилени юслеринден сагъышлана башлагъанымлай, аланы мени кьарамымдан, акьылымдан да букьдурургъа ашыкьгъан кибик,

чыракъла ёчюлюп къалдыла. Билмей тургъанымлай юсюмю къалын къарангы басып къойгъаны элгендирген окъуна этди мени. «Ма жашырынлыкъны энтта бир шарты!» – ичимден былай айта, сахиник болуп бурулдум Дауургъа, ол а, нажас, бир затны да къулакгъа алмай, чёмючюн бетине дылгамландырып олтурады. Кюллюгюм келди былайда: «Сылтаугъа мени тутханлыгъынга, келген а кесинг ючюн этгенсе, малгъун!» – дедим ичимден.

Мен бош къайгъы эте кёре эдим. Чыракъла ёчюлюп къалмагъандыла. Аладан саркъгъан жарыкъны алгъыннгы женгил жашил тюрсюню къалын ауур моргъа айланнганды ансы, олтургъанланы къарелдилерин алай бек къыйналмай тутадыла кёзле. Аны бла кёлюмю баса, чёмючюме узалдым. Тамагъымы къургъакъсыгъаны ючюн болмаса, мындагъы чагъырны ауузума иш аллыкъ туююл эдим. Шарахны чагъырына жетерге къайда бу мысты суугъа! Чёмючге узалдым, алай, Дауур жингирик жютюсюн къабыргъама жетдирди да, анга бурулуп къалдым. Ауазгъа салып зат айтмады нёгерим, башы бла отоуну орта гюренин кёргюзтюп къойду.

Алайгъа чыгъа келген тиширыуну кёрдюм да, тамагъымы жибитир къайгъыны унутуп, чёмючню артха салдым. Айтама да, аны къалын ауанагъа ушагъан къарелдисиди кёргеним ансы, субайы - чырайы дегенден зат эсленмейди. Эсими уа ол тиширыуну тепсеуде алай женгил бурула келгени тартханды. Тенгизни жууаш толкъунуна тюшген чапыракъгъа ушайды бу тиширыуну хауада чайкъалгъаны. Ма алай бурула, аны бла бирге уа хар санын бир ариу энчиликде сыйдам - сыйдам ойната чыкъды ол. Гюрен ортасында уа, угъай, тепсегенин къоймагъанды, бир кесек сабырландыргъан этгенди ансы, тёрт жанына кезиу айланып, къонакълагъа баш урду.

Бу жер юйню къалынлыкъы, мыстылыкъы да бир кибик аман сезилген мутхуз хауасын, тюз анга ушаш ауур шошлугъун да къарс тауушла буздула. Гюрен ортасындагъы бодуркъу уа, биринчи кере эшитгени болмаз аланы, къарслагъа, сызгъыргъан, ёкюрген тауушлагъа аз да эс бёлмеди. Къара къушну къанатларына ушагъан кенг женглерин эки жанына шош кётюрдю, энишге да тюз алай акъырын учалатып тюшюрдю аланы. Жеринде хайнух болуп бурулду сора бу къара къуш, къанатларын ёрге атып, гюрени терен къарангысына ташайды.

Бу тиширыу кесини гепсоркъа усталыкъларындан бирин да кёргюзтмегенди алыкъа, мени уа эригиулюк бийлеп къойгъанды. Мындан арысында гюрен ичинде не зат боллугъу да сейрсиндирмейди мени, былайдан теркирек кетеригим бекден - бек къыса барады. Жер къарынына терен кирип орналгъан межамны хауасы алгъын да хоча туююл эди, энди уа, чагъырны мыстысы бла тютюнню ачысы къатыш болуп жайылгъанды да, кёлюмю аман этдире башлагъанды. Алай ишни башы уа анда болмаз дейме.

Ал кезиуде бу жер юйден бла аны хауасындан жийиргене эдим мен, энди уа, ангылаймыса, кеси кесимден окъуна чийсине башлагъанма. Халымы ангылатыр эдим деген акъылда Дауур таба къарадым,

айтхан а этмедим. Биринчиден, дедим кесиме, бирсиле былай тап жарашып олтургъан болумну мен да, аладан къарыусуз туююл ушайма да, кётюрюрге керекме. Экинчи жанындан а, мен кьонакъма. «Кьонакъ кьойдан жууаш», – деп нек айтадыла? Кьонакъбайны сыйлы кёрюу керекди. Аны ююю - журтун, ашын - сууун ыспассызлап кетиу неге ушар? Сора Дауур а - Дауур? Ол да, жаратамамы - жаратмаймамы, манга игилик тежегенден чакьыргъанды бери.

Кесим эслемегенме ансы, бу сагьышланы барын да Дауурну бетине кьарагъанлай этгенме мен. Дауур кеси уа, акьылы гюрен ичинде бола тургъан оюнлагъа кетип, мен не халда олтургъанымдан хапарсызды.

Мен да ары кьарадым. Жыйрыкъ этеклери жерге суйреле чыкъды энтта бир бодуркъу. Ол гюрен ортасына жетер - жетмез чыракъла, кёзлерими кьысаргъа окьуна тюшдю, алай жарыкъ жанып кьалдыла. Кёзлерими ачханымда уа, аланы чыракъ жарыгьындан эсе бек кьаматхан затны кёрюп кьойдум: тепсей тургъан тиширыуну эки ёшюнунден бла уятлыгьындан кьалгъаны кьыппа - кьымыжа!

Быллай оюнланы тыш кьыраллада кёре - кёре тургъанма мен. Ол болмады мени сейирге кьалдыргъан. Тыш кьыраллада кёргенинг бир, ол тюрлю айыплы - беишли, уятсызлыкь - бетсизлик затлагъа кесибизни Совет Союзда да жолугъуп кьалгъанынг а башха!

Германияда, ол да ГДР - де туююл, ФРГ - да: «Бир хирург, багъа тургъан саусузуну, сокьур чегисин кетерирге деп жаргъанлай, бир буюрегин алып, башха саусузгъа сатханды». Американы байладан бири уа, «Африкагъа уугъа баргъанында, бир кьара жашчыкьны урлап кетгенди да, кесини кьаратон шуёхуна саугъагъа бергенди». «Тиширыула, баш кечиндирирге ёзге мадар тапмагъандан, кече сайын кеслерин эр кишилеге сатадыла». «... Анда эр кишилеге ундурукъла бла бирге тиширыула да берген кьонакъ юйле ишлейдиле». – Быллай хапарланы окьуйбуз газетледе. Ол затланы этгенлеге налат бере, жийиргенгенден аркъабыз кьалтырай окьуйбуз. Кесибизде аллай зат болур деген оюмну уа шо акьылыбызгъа иш келтиралмайбыз. Не айтырса, кёкню жетинчи бийигиндеча сезебиз кесибизни. «Коммунизмге ётерге жангыз бир атлам этериги кьалып тургъан кьыралда жашай ушайбыз да, таланган, биз!» – деп махтанабыз.

Аллай ауур гюняхлы харам ишлени неге айта турама былайда. Уручуланы бла ичгичилени, юйсюзлени бла жерсизлени, ёксюзлени бла сакьатланы кьой, биз анга толу ийнанып жашайбыз – садакьачы окьуна жокьду бизде. «Огьесе биз... Александр Солженицин... Ол кьадар ётюрюкню, аны китапларында уа, бизни терен ийнандырып айтханларына кёре, шо бир керти шарт жокьду, кьалай кьурашдыралгъанды бу жазычу!» – ма былай келип кьалады ёз кьадарыбыздан сагьышлана олтургъан сагьатларыбызда акьылыбызгъа. «Ол жазгъан затла керти иш а болурламы?» – дегенни уа шо соруу халда окьуна айталмайбыз кесибизге.

Алан, сейир туююлмюдю бу! Совет кьыралны ниет кёрюгюн басханланы уста ишлегенлерин айтама. Биз, сен бла мен, бизни кибик

мингле да, жашау гюренинден тышына атылып, турушубузгъа багуш болуп турмадыкъмы? Тюк тенгли бир терслиги болмагъан миллетибизни саулукълу урлугъу урушда жоюлуп, къалгъан кесегини асламы сюрдюнюкде къырылмадымы? Зорлукъну бла терсликни отунда алай къара кёмюр болуп чыкъгъанлыгъыбызгъа, къыралгъа бурулгъан къарамыбызда не ачыу, не дерт ауанасы нек жокъду. Бизни алай жан ауруусуз кюйдюрген къыралны не жашау къурулушунда, не ниет ишлеринде шо бир къара тамгъа эслеялмай жашагъаныбыз не себепден болгъанды? Бек алгъа миллетибизни огъурлулугъун, жан тазалыгъын бла ниет тюзлюгюн кёреме мен бу шартда. Бирси жанындан а, бу сейирлик шарт къыралны кёрюкбасларыны жилин тилича иничке, уулу, къама ауузуча жютю, кюйсюз усталыкъларын кёрдюзтеди.

Охо да, энди хапарыма къайтайым. Анда да ол жилинны уулу тили бла ол къаманы кюйсюз ауузу салгъан жараладан бирин кёрдюзтюрюкме.

Былай узалды, алай къымылдады деп эслеялмадым мен, орта гюренде тепсей айланган тиширыу дейме, ёшюнлерин жашырып тургъан быстырын къолуна алып къойду. Быстыр деп да туююлду кеси уа, бош аты санына жорютюлген иничге баучукъладыла. Мен аны кишеннге ушатып къойгъанма. Аны да къамичи этип хауада ойната, айланжюк болуп, ары таба учду бу къыз, бери айланды да, хайнух болуп бурулду. Олтургъанла уа къарс урдула бу «тамашалыкъгъа», къычырдыла, сызгъырдыла.

Былайгъа дери Дауур шуёхум кесини барын - жогъун билдирмей олтурду. Бу чакъда уа, кесин тыялмады дейме, къарамын мени таба атды ол, жингирик къатысын къабыргъама иги да сездирип ийисгетди. Къарсха чакъыргъанлыгъы кёре эдим бу. Мени сангырау сезимими уяталмагъанындан сора уа къарсны кеси жангызлай, дейме да, анда - мында олтургъанлагъа къошулуп, къыздырды.

Биягъы мени кюллюгюм келди. Гюрен ичинде кюлкюлю тюрлениу болмагъанды. Тепсейди биягъы къымыжа тиширыу, сюзюледи, хауагъа учады бирде, бирде жерге тюшеди. Несине кюлгюн аны, неге къууаннгын. Дауурну ауузун, кёзлерин да бир кибик керип, бу бедешликге алай кёлю бла сейирсинип олтургъаны келтирди кюллюгюмю.

Бурула - сюзюле, хауагъа уча да жерге къона, юй туюбуне олтура да инбашларын бла ёшюнлерин ойната, бу тиширыу иги кесек мулжутду Дауурну. Мен а андан эсе Дауургъа бегирек сейирсинип олтурдум. Эки кёзюн гюрендеги ауанадан айыралмайды бу жаш. Мени таба кёз бакъдырыр заманы жокъду аны. Бусагъат кеси да гюрен ортасына секиреди дерсе, олтургъан жапысын кёрсенг.

Дауур, хайырсыз, алгъадан билип, бу ууахтыны марап тура кёре эдим да, кесин ёрге атды. Къатыбыздагъы жашча элгенип угъай, къуунып, къарс уруп къопду Дауур. Аны былай къууанч тыпырлы этген а, ангылагъанса, къымыжа тиширыуну бек сейирлик, угъай - угъай, жашырылыргъа бек тийишли жерлерин ачыкъ кёргениди.

Чыракъла, эр кишилени жутларын къозгъап, Дауур кибиклени уа аууз сууларындан къарытып, кѣп турмай жукъландыла. Гюрендеги тиши-рыу, мутхуз хауада акъсыл ауана болуп, биягъы тепсеулерине киришди. Къачан не заг боллугъун алгъадан билип олтургъан Дауур къуймучун шинтикге ышый башлады бир заманда. Мен да, асламында Дауурну сейирине къарайма, аны халына алданып, гюрен таба бурулдум.

Акъсыл ауана, бир къолун ёрге ата, бирси билегин энишге бошлай, бизни таба учхалай башлады. Аллыбызгъа хар неси да иги кѣрюнюрча жууукълашды бу ибилис. Мен кѣзюмю жумуп ачхан такъыйкъада уа, ат кишеннге ушагъан быстырын къайры эсе да быргъап, уятлыгъын аз - маз жашыра тургъан кѣнчекчигин, анга кѣнчек дерге къалай жарасын ансы, къолуна алып къойду.

Тойчу гинжибиз кѣнчекчигин, кеси уа тепсей турады, ёрге атды. Тѣ-герек бурулду да, къанатлары сыннган кѣгюрчюннге ушап тюше келген быстырчыгъын бууунуна къондурду. Ол аллын бизге бургъан чакъда уа, биягъындача, чыракъла жандыла. Къарагъанла къарс урдула. Эр киши ауазла, халжаргъа бекленип тургъан бугъалача, базыкъ - базыкъ ёкюр-дюле. Сызгъыргъан тауушла да эшитилдиле бу жол.

Тепсей тургъан гинжибиз аякъларын жерден айырды, ышаргъан да этип, хауада бурула, бизни таба учхалады. Дауур шуёхум мени унут-ханды. Мен а не, кесин окъуна тас этгенди жаш. Тюп жаягъы энишге кетгенди аны, жут кѣзлери бла ашайды бу тиширыуну. Ол а, тойчу гин-жибиз, бет тюрсюню иги кѣрюнюрча жууукълашды бизге. Биягъында, аны эринлери ачылгъанларын, тишлери агъаргъанларын ышарыугъа санап къойгъанма мен. Бусагъатда уа жазыкъсынып, жаным эрий къара-дым аны бетине. Къарыны къан бургъан сагъатда жыйырылады адамны бети алай, адам жүреги тѣздюрмезден чанчхан ууахтысында чайнайды эринлерин бу халда.

Айтама да, жаным чексиз ауруду тойчу къызгъа. Аны кѣз тюпле-ринде жылтырагъан жилимукъ тамычыланы эслегенимде уа амалсыз болдум, андан болушлукъ табарыкъ кибик, Дауур таба бурулдум. Тау-лула айтычулай, гяуурну окъуна жаны аурур эди бу къызгъа, Дауурда уа ол тюрлю сезимни шо бир женгил ауанасы да жокъду. Ачыуум келди Дауургъа, къаным къайнады, эки кѣзюмю сюнгуле этип чанчдым аны бетине.

Нѣгерими бетин къарамым бла кюйдюрюрге кюрешеме, ол а ургъуй-ну къанат желине да нек санасын. Бусагъатда да, тойчу гинжи кесин артха алай хыны атмагъан болса, ачыулу кѣзлерими Дауурну бетинден не хазна айырыр эдим мен. Ма алай хыны секирди бу къыз артха, бир аягъы бирсине абынып, жыгъылыргъа да аздан къалды. Сын къатды алайда гинжи. Бизни таба бурулду. Ышармыш кибик да этди дейме ол. Ахырында кесин къолгъа алгъанча кѣрюндю. Аны насыбына, чыракъла да ёчюлдюле.

Бу ууахтыда тойчу гинжибиз не этгенин, кесин не халда сезгенин билмедим мен, кесими уа турушума гыжы къатханлай тапдым. Алай нек болгъанынги айт деп къысма. Ангылаталлыкъ туююлме. Неден

арыгынымы, неден юйюкгеними кесим да билмейме. Мен шарт сезген – кюн узуну аркъам бла таш ташыгъан кибикди халым. Талкъы ауузундан чыкыгъан терича ийленгенме. Жаннет хауасындан да тазагъа санап жашагъан жерибизде быллай чирик, аман ийисли батмакъ болгъанын билип къойгъаным ючюн! Ант этейим, асыры жийиргенгенден ичиме макъа мыллыгын жутханча болуп къалдым.

Алай болуп тапдым кесими. Къыз а, анасындан туугъан ууахтысындача, жалаңды аны юсю, тюз мени аллымда сын болуп турады. Къарамымы аны бети таба кетюрюр гынтты этдим, болалмадым ансы. Кёзлерими къызны «сейирлик жерлеринден» айыралмай къалгъан сунуп, гоняхыма кирме, шуёхум. Кесим кесимден уялып, ол а не болсун, кесим кесимден жийиргенип олтурама. Быллай сылыкъ жерге келгеним ючюн!

Бу ууахтыда уа, ийнаныргъа да къыйынды мынга, Берияны бет орамы, мияла кёзлери да сууукъ жылтырай, кёз аллыма келип къалды. Биягъында Тарашны ишчи отоунда кёргенме мен бу суратны. Алай анда акъ къагъытны юсюнде, жансыз - къансыз болгъаны билине, соллуусуз - къымылдаусуз тура эди ол. Бусагъатда уа жер юйню къалын мутхузлугъундан мылы эринлерин къыйсыкъ ышарта къарайды манга. Хыликъя этгенча.

«Сени кибик ангсызла акъылларына окъуна келтиралмагъан, биле баргъанлары сайын сени бусагъатдагъы халынга кире турлукъ кёп ишчикле этгенме мен!» – ма быллай айтып къарайдыла бу жийиргенчли метекени мияла кёзлери манга.

Бир заманда, мени насыбыма, тойчу гинжи артха учхалады. Шайтан тепсеуде бурула, хауагъа уча да жерге къона, гюрен ортасына кетди. Юйюкген жаныма женгиллик келгенин сездим мен, алай туура солуу айландырыргъа окъуна заман бермеди ол къыз манга. Кесин хауагъа кетюрдю да, быллай бир ариу женгилликде уча келип, тобугъума къонуп къалды. Бурула - чулгъана, бюгюле - тюзеле, тобугъудма олтургъанлай да иги кесек тепседиде бу ибилис. Ахырында уа жалан билеклерин боюнума чулгъады ол, жаягъын жаягъыма къысды.

Бетими бир жанына къачырдым мен, жаягъымы къызны жаягъындан айырдым. Ол а, хыйлачы обур, жалан къуймучун тобукъларым юсюне тап жарашдыра, мылы уууртун мени бетиме жабышдырып къойду. Хауа къалынындан эки уллу кёз къарадыла сора. Мени таба шош учхалай, жууукъ келдиле. Къарылгъач къанатлагъа ушагъан къара къашланы топлеринде узун къара кирпичлерин иш да кёрдюм.

Фазийяны кёзлерин кючден таныдым. Дайымлы сабырлыгын угъай, къутургъан тенгизни къайнауун кёрдюм суйген къызымы кёзлеринде бу жол. Алай ачыуланып къарамайдыла ала манга. Алада огъурсузлукъ жокъду. Терен кёлкъалдылыкъны бла ачы ёнгелениуно уа бек жютю сездиредиле.

Фазияны бу тюрлю къарамын, аны алай болуп биринчи кереди кёргеним, кетюралмай башладым. Андан бет къачырып акъылгъа келгенимлей а Фазийяны кёзлери, жилимукъдан да толуп, артха учхалай

тебиредиле. Бу чакьда менден жийиргенгенлерин жюрегими ачытып сездирдиле ала, ичлеринден жилимукъла тѣгюле, хауа къалынына ташайдыла.

Жашырмай айтайым, кесими бир сынаулу кишиге санап тургъанлыгъыма, бек абызырадым былайда. Солууум тыйылды. Акъылымы жыйгъанымда, ол къыз кесин манга къысханлай, мен а, нек эсе да, чагъыр чѣмючюмю къолума алып олтурама.

Бир затдан хапарым жокьду. Гепсоркъа тиширыуну хар этгенин аны алгъадан белгиленип болгъан бир оюну сунуп турама. Бу ууахтыда гюрен ортасында бир башха къарелди кѣрюндю. Энди ол бардырлыкь кѣреме оюнланы дедим акъылымда. Ол а ма былай будуман болуп ѣтдю гюренден, бизни къатыбызгъа муштухул келди да, тойчу къызны жыйрыгъын юсюне атды. Ол къатын, тюз келгенича, кенг этеклерин боран этдирип, къайры эсе да кетди. Тойчу гинжи уа билеклерин боюнума чалишдиргенлей, башын мени инбашыма салып олтурады.

Ийнанырмыса, шуѣхум, къалырмайса – билмейме. Кесим да не ийнанган, не ангылагъан эталмагъан бир иш болду былайда. Бу гепсоркъаны, ма былай хыны да тюртюп, юсюмден атаргъа угъайым жокьду. Алай этерге да бир болдум, санларымдан шо бирин къымылдаталмай къалдым ансы. Жазыкъсынганмы этдим бу тиширыугъа, жийиргенгенми этдим андан, огъесе ол манга бир багъалы - сыйлы затчамы кѣрюндю – айталлыкь туююлме. Бу къара обур хыйны этип къурушдурду кѣреме санларымы дедим ичимден. Не да болсун, эр кишини ичинде тиширыугъа айланып къозгъалыучу сезим а, аны бла шагъырейлигим барды, туююлдю бу.

Кесин менден акъырынчыкъ айырды къыз. Бетиме ышанлап къаргъанча кѣрюне, ѳрге къопду. Мен а, неге жашырама, кесими бир уллу барамталыкъдан къутулгъаннга санадым, жаныма бир уллу эркинлик, бир чексиз азатлыкь келгенча сездим. Алай мен алданган этгенме. Жыйрыгъын юсюне ашыкъ - бушукь къаплады гинжи, аллымда сир болгъанлай бир кесекчик сюелди. Сора, алай этер деп мени эсима иш келмегенди, сермеп бууунумдан алды да, къаты тартып, кеси уа, хайырысыз, бир къарыулу зат кѣреме, ѳрге къобарып къойду.

Бетиме иш къарамады бу обур, бир сѣз айтмады, къайры эсе да тартып кетди. Андан - мындан тюлкую юрген, бѣрю улугъан, бугъа ѳкюрген тауушла чыкъдыла Аякъ тирерге да бир болдум мен, иги хайт десем, ангылайса, кесими бу гинжиге не хазна сюйретир эдим, алай, нек эсе да, эркинликни анга берип къойдум. «Нек эсе да» дегеним бошдан туююлдю. Эр киши кесин тиширыугъа «хорлатхан» башхады. Мени бу обурчукъгъа бой салдырып къойгъан къарыуну атын а алыкьа билмейме.

Бир такъыр тыгъырыкъланы ичлери бла ѳтдюре барды мени бу обур, къангадан ишленген гыбыж атлауучла бла энишге тигелетди. Энди уа керти да жер юйге тюшдюк. Мында къарангыды, алай манга ие болуп баргъан обур аз да чырмалмайды. Онг къолуна да эркин бурулады ол, бираз барып, сол жанына айланып да тартады мени.

Тохтадыкъ. Ачхыч тауушла. Эшик ачылды. Босагдадан атладыкъ. Энтга тохтадыкъ.

– Сен былай тур. – Обур шыбырдап селешди, къолун бууунумдан айырды. Аякъ тауушлары, менден аз - аз узая барып, къайда эсе да тохтадыла. Отоуну узакъ мюйюшонде чыракъ жылтырагъанын, алайда уа бу къужур къонакъбайымы къарелдисин да кёрдюм. «Обур деп бош айтама анга, – былай келди акъылыма, – обурдан эсе къара жиннге бек ушайды». Андан сора уа: «Обурланы бла къара жинлени бир иги таныгъан адам кибик!» – деп да кюлдюм кесиме.

Къара жиним артха келди. Биягъыча бууунумдан алды да, эни асыры такъыр, узунлугъу мардадан озгурлу кёрюннген отоуну чыракъ жарыгъы боз бет берген жерине элтди. Алайда бийик аякълы гитче столчукъну, къанкъазгъа да ушата, кёрдюм. Аны арты къабыргъада бир - бир жерлеринде жылтырауукъ бояуу кетген эски кюзгю, бери аллында уа, ол да тозурап кёрюнеди, артлы шинтик.

Къара жиним таба бурулдум, отоуну бу «омакъ тизгинин» акъылымда чертгенден сора, мен. Ол а мени сейириме къарап сюеледи. Кёзлерими къара жинни бетинде тохтатмай, аны артында ундурукъгъа кёчюрдюм. Гюняхы кесини болсун, ундуругъун бек тизгинли тутады къонакъбайым. Ундурукъ артындагъы кюйюзчюк, аякъ тюпге жайылгъан жугъутур тери да шарайыпсыздыла.

– Сюрреп келтирдинг мени бери! – Ачыулу болуп къарадым отоуну иесине. – Энди уа не?! – Ауазыма темир тауушла да къошуп айтдым. Керти окъуна, бек ачыу тийди манга кесими быллай жийиргенчли жерде кёргеним. Бу мекамдан бла бу тиширыудан угъай эсенг, кесим кесимден да жийиргене айтханма.

– Жууукъ бол, зор бла келтирилген сыйлы къонагъым! Олтур былайгъа, кечгинлик да бер... – Къонакъбайым а, ундуругъун кёргюзте, бир ариучукъ шыбырдап къойду.

Бу шош, жумушакъ, алай хар тауушу шарт эшитилген жылы, хычыуун да ауаз, былай да бола кёреме, акъылымы къатышдырып, кеф этдирип къойду мени. Къонакъбайымы бетине къарадым, бир зат айтырыгъым да келди анга, тилими уа айландыралмадым. «Бу ауаз... Къайдан келип эшитилди манга бу? Огъесе... Угъай - угъай! Фазийляны ауазы туююлдо ол. Да сора... Алай эсе... Ким болду да селешген? Къайда, къачан чалыннганды мени къулагъыма бу ауаз?» – Алай тамашагъа къойду манга шагъырейча кёрюннген, кимники болгъанын а билдирмей къойгъан бу ауаз.

Алан, кесими сезимлерими, халларымы, ич турмушуму тюрлениулерине къарай келсем, чархым бир тюрлю мардагъа, жорукъгъа бойсунмай ишлеген сунуп къояма. Ма бусагъатдагъы ауаз. Ол мени къулагъыма къатымда сюелген тиширыуну аууздан келгенин билеме мен, алай болгъанына уа ийнанмайма. Узакълада бла кенгледе излеп кюрешеме аны!

– Сен... Олтургъан этсенг эди... – Ёнюн кётюререк этип къатлады къыз, къолу бла уа, биягъыча, ундуругъун кёргюзтдю. – Олтурчу! – муну уа таза малкъар тилде айтып къойду.

Бу жангыз сёз, быллай жерде кесими ана тилимде зат эшитирме деп турмай эдим да, тюз элия ургъанча этип кьойду мени. Биягъындагъы ауаздан апчыгъаным бош кёре эдим, барымы - жогъуму да унутдуруп, кесими тас этдирип кьойду ол сёз. Сёз кеси тьойюл, аны бла байламлы болуп ургъан сезим. Ана сютюча таза, аны кибик сыйлы да тилибизни сёзю бу кирли жерде быллай сыйсыз адамны ауузундан чыкьгъаны алай аман сындырды мени.

Ана тилни кьыйматыны - къачыны юсюнден керти да закий шайырла жазып аз назму окъумагъанма мен. Жырлагъа, таурухлагъа салынып да айтылады ол затланы юслеринден. Аланы окъугъаным, акъылымда биширгеним себепли, ана тилни юсюнден кесим этген оюмланы да алагъа кьошуп, аны магъанасын билеме - биле деп тура эдим бусагъатха дери. Бусагъатда уа терен жангылып жашагъанымы билип кьойдум.

Шуёхум, бир жангыз аууз сёзню юсюнден аллай бир чайнап неге кюрешеди бу дерге да болурса сен. Башы - аягъы да бир гитче аууз тылфьу, хауаны бир къарьусуз толкунчугъу ушайды да ол дерге боллукъса. Мени аллымда уа ол къыхса сёзчюк, кесими сенден акъыллы этип кёргюзтюрге кюрешген сунма ансы, къуру мени угъай, саулай миллетибизни да бийик къачына тенг болуп сюелгенди. Аны бу керти да кирли, жийиргенчли жерде айтылгъаны уа, тамам аллай жерге тьошюп тургъанымы бусагъат сен да билликсе, кимни эсе да харам кьолу халкъымы бетине бир чирик, бир аман ийисли кирлени жакьгънча кёрюнюп кьалгъанды.

Къонакьбайым билегиме къатылмаса, кесиме алай терк келлик болмаз эдим. Биягъындача, акъылымы жыйдыргъандан сора, ундуругъун кёргюзтдо къыз. Ундурукьгъа олтурургъа унамадым мен, шинтикни, ол а бир аман гыбыж зат кёре эдим, бери хыны алдым да, ачылуу къарамым бла къонакьбайымы бетин кюйдюре, хаух чёкдюм:

– Сен, соргъанны айыбы жокьду, кимсе? Мени тилиме къайда, кимден юйреннгенсе? – ичимде кётюрюлген сезимледен къарыла сордум мен. – Сора мен малкъар адамы болгъаным да мангылайымда жазылып тьойюл ушайды да! – былай кьошмай да кьоялмадым.

Къанымы бузулгъанын кёрдю къонакьбайым. Бу халгъа келгеними сылтаун излей болур эди акъылында, алайда симсирегенлей бираз сюелди. Сора, кесине келгенин билдире, башын кётюрдю. Не эсе да айтыргъа эникледи ол, айтхан а этмеди. Эринлерин кысып, тамагъын тьокюрюгюн жутхан халда кымылдатып кьойду.

Мени таба атлады ахырында къыз, кьолун инбашыма салды. Сагъышха берилип, тыкыл болгъанлай энтта иги кесек сюелди. Артха туракьлады сора, ундуругъуну аякь жанына чёкдю. Къалай эсе да бир теренден ауур кючсюндю ахырында. Угъай, кючсюндю дегеним дурус тьойюлдю – ынычхагъан этди бу тиширыу. Таулула айтычулай, гяуурну окъуна жаны ауур эди, аны кёкюрегинден чыкьгъан амалсызлыкь тауушну эшитсе. Ма алай ауур, алай теренден тыхсыды ол.

Жаным эриди къонакьбайыма, зат а айтмадым. Тюгел сорууума жууап излеп да къарамадым анга. Ичимден а сагъышландым: «Да не

сейриллиги барды аны? Алайда олтурган негрле жерни ары жанындан келгендиле. Аланы тиллеринде да биле болур бир - эки сёз бу обур... Таулу жашла уа алайдан былайга атлаялмаганмы сунаса?»

«Бу кыз кеси бизни миллетден эсе уа?!» – бу соруу башымы ичинде элия атылганча болуп келди акылыма. Ийнан, жүрегим чанчды былайда, кёзлерим кьарангы этдиле. Алай, аллай зат болур дегенни, мени насыбыма, акылым кесине алалмады, терк окьуна тышына атып кьойду. «Хоу бирда, таланган! – кесиме айып этдим. – Алай болур амалы жокьду!»

Кесими бу жууапда тьйдым мен, солуууму эркин айландырдым, не эсе да айтыр муратда кьонакьбайым таба бурулдум, ол а кеси сёлешип кьойду:

– Узунду аны хапары, болмаганча кьыйындады. – Былай сытылды, жилимукьларындан кьарыла, кьонакьбайым, бетин манга кьыйналып ача, не эсе да кьошарга башлады.

Эшик кьагьылды. Мен, кесими биреуню юйюн тонай турганлай тутулган адамча сезип, элгенген окьуна этдим, буюкьдум. Отоуну иеси уа, сахиник кьарамын мени таба кьысха атды ансы, эшик кьагьылырын сакьлап тура болур эди, бир уллу сан этмеди. Ёрге кьобарга эникледи сунама, кесин алга берди да, дагьыда, сокьуранып, ауурлугьун артха салып кьойду.

Манга алай кёрюнгенди ансы, эшик кьагьылганын сансыз этип кьоялмаганды кьыз. Алай этерге, мен артдаракьда билдим, эркинлиги жокьду бу кьыйынлыны. Жилимукьдан толу кёзлерин, эринлерин да чайнай, менден букьдурургьа кьорешди ол. Эшик экинчи кере да кьагьылды. Кьыз дагьыда кьопмады, эшик таба бурулду да, ауазын жилимукьладан тазаларга кьореше, ариу халлы сёлешди:

– Харихан! Бу жол, тилеп айтама, мени кьыйнама. Кёрген эдинг да кесинг. Кьонагьым барды...

– Кьонагьым?! Ол дегенинг неди! Санга кьонакьланы ким келтиричюсюн унутханмы этгенсе?! Огьесе сен, мен да билмей турганлай, оноунгу кеси кьолунга алып, былай азат бийче болупму кьалганса? Ач бусагьатдан эшикни! – Харихан, атына кёре, тиширыду, сёлешген а тютюнчю, ичгичи да кишини ауазы бла этди.

Отоуну иеси, ышармыш этергеми кьорешеди кеси да, огьесе жүреги чанчпымы жьыйрылды, кьарамын эшикде тутханлай, кёз кьыйырын манга кьысха жетдирип алды.

– Харихан! Бу жолну кьой, Аллах ючюн! Кьулунг - кьарауашынг болурма. Кимни келтирсенг, не заманда десенг да, ауузумдан сёз чыгьармам. Шо бу жолну! – Уялып, ма былай жерге кирлик болуп кьарады манга бу кьыз, сынып - ууалып, турушуна насыпсызлыкь кеси болуп кьарады, кьулагьын а эшик таба сагьайтханлай турду.

Кесими бу ууахтыдагьы халымдан а не айтайым, шуёхум, санга. Не тюрлю жерге тюшюп турганыма, кьатымдагьы тиширыу мында не кьуллукь жүрютгенине, ол тышындан сёлешген ауаз не затланы юслеринден айтханына толуракь тюшюне башлагьанма да, не этерге, кьалай

болургъа, кесими къайры атаргъа билмей къалгъанма. Къапханнга тюшген къоянны дыгаласын кёз аллынга келтир да, аны халына мени кеси кесимден, ол а не болсун, битеу дуниядан да жийиргенип, кесим кесиме, битеу адам улусуна бир кибик ачуланып олтургъанымы къош. Сора бу насыпсыз жаннга жазыкъсыннганымы да терге.

Мени халымы толуракъ ангълар эсенг деп, энтта бир зат къошайым. Мен Ленинчи Комсомолда ёсген жаш коммунистме. Жаным - къаным бла, акъылым - сезимим бла да коммунист болгъаныма шагъатлыкъ этген китапчыгъым, ал бетинде да В. И. Ленинни сураты бла, ич хуржунумдады – жюрегими къатында.

Мени партиядан таза ниетли да жокъду, мени сартын, дуняда, мени къыралымдан огъурлу да жокъду. Къаным, жилигим да бу ниет бла байыкъланыпды. Жашаууму орта чигинжиси, баш къыйматы да бу ийнаныуумду. Ол бюгюлюр, сынар деген къоркъуу аз да жокъламайды мени. Былайда уа...

Былайда уа къазах жерини жаханым мюйюшюнде тобукъланып, исси жилимукъларын мёлек къачлы сабийчиклерини къабыр тёбелерине агъыза сытылгъан таулу къатын кёз аллыма келип къалды. Ызы бла кесими анамы да кёрдом мен. Къансыз билегин замансыз ёлген къызчыгъыны ызындан узатханлай тарала келди ол кёз туурама. Ёксюзле юйюнден къача да сабийле тутмагъына тюше, андан ычхына да уручула жыйынына къошула айланган тыкыраякъ къарамайчыкъны да кёрдом мен, анда уа кесими таныдым...

«Таза ниетли партия?» – дегенни биринчи кере сордум кимге эсе да ичимден. «Огъурлу къырал?» – деп да шыбырдадым былайда кесиме. Сордум, шыбырдадым, алагъа жууап излей а турмадым. Кесиме айып этип, сорууларымы терен букъдурургъа кюрешип къойдум. Кимден жашырама да къайры букъдурама кесим а аланы? Кесимден! Ёз жюрегими теренине!

Кёремисе, бизни къаныбызгъа нечик терен сингдиргендиле бу къыралны ниет кёрюкбаслары кеслерини мыйларында ёсдюрген алдауланы. Мен, мен а не, менден акъыллыла, таматала окъуна, ала уа къырал саясатны чюйреликлерин бла кюйсюзлюгюн менден эсе минг кере кёп, къаты да сынагъандыла, ма ала окъуна ишексиз ийнанып, толу ышанып, таза жюрекден къулланып да жашагъандыла анга.

Сталинни ёлген хапарын айта тургъан радиону, ол а элни ара майда-ныннда сюелген бийик къурукъну башындан сёлеше эди, тюбюнден ёрге къарап, кёкюреклеринде жылтырагъан майдалларын кёз жашлары бла жибите жилигъан таулу кишилени бир да унуталмайма. Ала, ол кишиле, ёлюр сермешлеге Сталинни атын айта, ёз жанларын артха салыр акъыл а этмегенлей, кёп кере киргендиле.

«Деу къыралыбызны жашау кючу, Совет халкъны терен акъылы, бийик намысы да болуучу, аланы хорламдан хорламгъа кёллендириучо огъурлу атабызны алф жюреги тохтагъанды», – деп сытылады къурукъ башындагъы акъкъалай табакъ. Кишиле уа, ажал бла бетден-бетге жолукъгъанда кёз къакъмагъан батырладыла ала, бюгюн а, кими акъсакъ,

кими чолакь, кеслерин тыялмай жилийдыла.

Радио терен - терен ахтына айтады бушуулу хапарын, солууу тыйла, кьайгы сёз бередитынгылаганлагъа. Была да, бу кишиле, солдат шинеллерини зыбыр женглери бла жилиямуькъларын сюрте, бушуулу тынгылайдыла. Мен а, уллу кишиле жилий билмеген сунган сабий жашчыкь, аланы кёзлеринден, зыбыр, арыкь жаякъларын жибите, ёшюнлерине тёнгереген жилиямуькь тамычылагъа армаулу сейрсиниуде кьарайма. Кёзлерими бу «жилияуукь кишилени» кьарамларына келишдире, кьурукь башындагы акткьалай табакьгъа да кётюреме мен. Аны тюп эрининден ычынган тамычылагъа, кирши кюндю, ол да жилий тургъан сунуп, кёлум тола кьарайма.

Къазахстанны Къумжатарларыны бла Къумбеллерини, Къаракъумларыны бла Къызылкъумларыны кьуу жолларын юйюрлерин излей кьыдырып, бир бирлеринден хапарлары болмай жолугъуп кьалгъандыла бу кишиле былайда. Кеслерини уа бирини кьартларын, бирсини сабийлерин, кёбюсюню саулай юйюрлерин, тукъумларын да Къазахстан кьуму жутханды.

Ма алай жилийдыла таулу кишиле. Ёз бушууларын унутуп, Халкъла атасыны жилияун этедиле. Кеслерини кьартларын бла сабийлерин, юйюрлерин бла тукъумларын Ол кеси кьолу бла кьырып тауусханына уа ийнанмайдыла. Алай болур дегенни акткьыларына терен экиликде окьуна келтиралмайдыла ала. Ишни болушу алайды деген чыкьса уа, ант этейим, бичакь алып чабарла анга.

Кьонакьбайым бла мен бу кьыйын апчылукуьда тыкьил болуп тургъанлай эшик ачылуу - ачылуу кьагьылды. Экибиз да, теренден да элгенип, кьарамланы ары атдыкь. Хариханны зыбыр ауазы дагыда эшитилди: «Унамайды! Алгьын жол сенде болгъанды бу. Энтта санга барыргъа сюеме дейди. Не этейим да мен, багъангы да телегенди сора».

Эндиге дери экили бола, ачыкълана келген бушуулу шартланы акткьылгъа алмазгъа кюреше, кесиме ол адыргылы амал бла болуша олтургъанма мен. Бусагъатда уа, Харийханны бу жолгъу сёзлерин эшитгенимлей, жашау кертилиги терен эришилике толу ачылып, ма былай, бу аман ушатыуум ючюн кечир, кирден бла кипчикден, кьуртдан бла кьумурсхадан толу аякь жолгъа батылып кетгенча болуп кьалдым.

Узун ушакь туююдю, кёресе, бу, манга уа алай кьыйын, алай ауур да болду – ким эсе да боюнумдан буууп, солуусуз этип тургъанча, алай узун да кёрюндю. Биягьындагы сорууларым а, алай тереннге букьдуралмагъан кёре эдим аланы, жангы кюч бла кётюрюлюп, жюрегиме кьаты - кьаты урдула. Мени окьуна ахыр чекге жетдирген азапны бу кьарыусуз жан кьалай кётюредит деп жазыкьсындым кьонакьбайыма. Ызы бла уа, жазыкьсыныуум кьайры эсе да кетип, аны орунун кёрюп болмау, жийиргениу сезимле толтуруп кьойдула.

Кимге ачыуланама мен, неден жийиргенеме? Бу тиширыугъа? Бу тиширыудан? Бу сылыкь мекамгъа? Бу сылыкь мекамдан? Огьесе кесим кесимеми ачыуланама мен, кесим кесимденми жийиргенеме? Кьырал жерини бу жаннет мюйюшчюгюнде быллай сылыкь ишлени этдирген,

адамны инсанлыкъ къачын ууатып, кюйдюрюп, жокъ этип къойгъан ме-
кямны къурагъанла уа? Аны кюйсюз тегейлерин бюгюнледе да былай
бузукъсуз айландырып тургъанла уа?

Совет къыралны жериндеми боладыла бу ишле?! Аланы болдур-
гъанла уа совет адамламыдыла?! Кёзлерим бла шарт кёре, битеу ичим
бла жютю сезе тургъанымлай да кесими ийнандыралмайма, таланнган,
алайды деп. Хакъыйкъатлыгъы туура болуп тургъан затха угъай деп да
айталмайма.

Не бу тиширыуда, не менде бир тюрлю затны сезер онг къалма-
гъанды. Кюйгенбиз экибиз да, тауусулгъанбыз. Таулула айтычулай,
ичибизге бичакъ урсанг да, бир тамычы къан чыгъарыкъ туююлдю
бизден. Ма алай, тилсизле, сангыраула да болуп, иги кесек олтурдукъ.

Кесинг кесинги талкъы ауузуна салып нек тураса дериксе, билеме,
шуёхум, сен. Кесинг кесинге бу къыйын азапны чекдире нек олтураса
дериксе. Керти окъуна, шынжырла бла тагъып къоймагъандыла да мени
мында, къолларым - аякъларым эркин ушайдыла да. Сора неге деп ол-
турама мында? Бу харам, бу кирли, бу бедишлик жерден башымы алып
нек кетмейме?

ЧАНАЧЫГЪЫМ УЧХАНДА

«Къыргыз кёкню тюбюнде» деген документли повестьден

Занкишиланы Хажидаутну жашы Хусейинни окъучуларыбыз бла танышдырыр кереклиси жокъду. Ол Россейни Журналистлерини эм Жазыучуларыны союзларыны члениди, Нальчикде малкъар, орус тилдеде сегиз китап чыгъарганды. Алада халкъыбыз сюрюнде чекген азап, аны кишилиги, тёзюмлюгю, кюзгюдеча, ачыкъ кёрюнедиле. Автор миллети не кыйын кюнде да адамлыгын, ёхтемлигин сакълай билгенин ариу бояула бла суратлайды.

Занкиши улу шендю кесини «Къыргыз кёкню тюбюнде» деген жангы китабын жаза турады. Бюгюн биз окъучуларыбызны ол чыгъарманы бир кесеги ба шагъарей этебиз. Анга автор быллай ат бергенди: «Чаначыгъым учханда».

1. Биргемесиз, кишиликге юйретген кюнге!

Бушууну къууанч унуттурады. Заман жашауда терсликлени тюзетеди, хар затны кеси жерине салады. Бу оюмланы тюзлюклерине къайсы бирибиз да кёп кере шагъат болгъанбыз. Алай дуняда хар зат да алгъындан, белгиленгенича болуп бармагъанын да кесигиз кёрюп турасыз. Жашауда бир ёлчемге, кепге сыйынмагъан, законнга, тохташдырылгъан жорукълагъа бойсунмагъан ишлени болгъанларын да билебиз. Сёз адам улуну эсини, бизни эсибизни юсюнден барады. Жер жюзюнде жашагъанла бир-бир затланы ёмюрледен бери эслеринде тутадыла, кеслери кёрген зарауатлыкъны, чекген азапны, жүреклерин аурутхан зулумчуланы атларын сабийлерине, туудукъларына белгили эте.

Мында уллу магъана барды. Эндиге дери жашагъанланы сынаулары бизге дерс боладыла, баш кечиндирирге болушадыла. Алайды да, адамны эси, жер юсюнде сенден кючлю, сени жокъ эталлыкъ зат алыкъа чыкъмагъанды эм чыкъмазлыкъы да баямды! Аны алайлыкъы бизни халкъны тарыхында да ачыкъ кёрюнеди.

Къыркынчы жылланы башында миллетибиз, таулула жомакълада айтылып эшитмегенча, ажымлы кюннге тюбеди. Сабан сюрюп, мал кютюп, ёз кыйыны бла жашауун бардыргъан, халал жүрекли, бир кишиге хатасы тиймеген халкъымы зорлукъ бла аталарыбызны тауларындан къыстадыла. Жюк ташыучу вагонлагъа къуюп, къартланы, тиширыулары, сабийлени, урушдан жаралы болуп къайтхан жашланы да узакъ да, кыйын да жолгъа ашырдыла. Хауа жетишмеген тар, сууукъ поездде ёлгенлени темир жол жанына атып къойдула. Кёпле кебинсиз, къабырсыз, белгисиз къалдыла! Сауларыбызны уа, кёп кече

бла кюн баргъандан сора, къзаз, къыргъыз, юзбек эллеге къуш тюгюнлей чачдыла.

Мен сабийлиги суйген тауларыбыздан узакъда къалгъан, кѣп къыйынлыкъны кѣтюрген, алай миллет энчилигин тас этмеген халкъны бир келечисиме, журналистме. Журналистге уа жюрегин тынгысыз этдирген затны толу ачыкъларгъа итиниу тѣреди. Аны себепли жерлеринден зор бла кѣчюрюлген малкъарлыланы юсюнден сагъыш этмей болалмайма.

Иш кѣллю таулула неге да чыдадыла! Аякъ тиредиле, хорладыла! Азат тангы атды! Бизни кѣпден бери ашыгъып сакълагъан Малкъарыбызгъа къайтдыкъ! Энди жашауну не бѣлюмюнде да бизни жашла, къызла бир миллетни келечилерине да озурмайдыла. Уллу Россейде окъуу-билим жаны бла малкъарлыла ал сатырда болгъанларына ъхтемленебиз. Жерлеринден кѣчюрюлмеген, биз сынагъанны жаланда хапарладан билген халкъланы кѣплерин озгъанбыз. Бир сѣз бла айтсакъ, жашауубуз алгъа барады, кѣчгюнчюлюк салгъан жарала сынтыл болгъандыла дерчады.

Россейни эм Къабарты-Малкъарны оноучулары миллетибизге болгъан терсликни кетерир ючюн кѣп мадарла этгендиле. Республикабызны биринчи Президенти Валерий Коков 28-чи мартны, Малкъарны къыраллыгъы къайтарылгъан кюнню, энчи указы бла байрамгъа айландыргъанды. В.М.Коковну жашауу замансыз юзюлюп къалды, Сыйлы Аллах жаннет, ахлусу этсин. Халкъыбызны, битеу Къабарты-Малкъарны жангы байрамы уа жыл сайын жарыкъ халда белгиленеди.

Болсада сегизинчи мартны бушууун бир таулу да унуталмайды. Аллаи ажымлы ишле унутулгъанны къой да, тѣлюден-тѣлюге айтыла барлыкъларына не сѣз!

Мен да, сабийлигимде кѣргеними унутургъа не бек итинсем да, кѣз аллымдан кетерирге эсим манга боюн салмайды. Алайды да, мен бюгюн, жарыкъ байрамыбызны аллында, бир затны чертирге сюеме. Биз, кѣчгюнчюлюкню сабийлери, ол къара кюнледе окъургъа, билим алыргъа итингенбиз. Аны хайырындан бир-бир тенглерим белгили алимле, къырал къуллукъчула болуп, миллетни деберин бийикге кѣтюргенлерине бек къууанама. Ёз культурабызны, искусствобузну айнытыугъа мени сабий заманымда шуѣхларым да къошумчулукъ этгенлери бек хычыуун кѣрюнеди!

Узакъ Къыргъызстанда, Юрьевка элни орта школунда биргеме окъугъанланы юслеринден айтама. Техника илмуланы доктору, профессор Чеченланы Хусейин илмугъа жолун анда башлагъанды. Ол бир ненча жылны ичинде Къабарты-Малкъар къырал университетни проректору болгъанды, республиканы Правительствосуна башчылыкъ этгенди. Бусагъатда Чеченланы Жабраилни жашы Хусейин Россейни Парламентини депутатыды, Федерация Советни билим бериу эм илму комитетини председателиди. Ол окъуу китапла да жазады. Кѣп болмай аны «Российская и мировая атомная энергетика» деген чыгъармасыны биринчи китабы басмаланганды.

Юрьевканы школунда билим алган Гузеланы Жамал филология илмуланы, Малкъондуланы Хамит а эл мюлк илмуланы докторлары болгъандыла. Мени бла бир классда окъугъанла Акъайланы Светлана бла Гузеланы Исхакъ да медицинадан эм историядан кандидат диссертацияла къоруулагъандыла. Гузеланы Исхакъ кёп жылланы «Заман» газетни баш редактору, басма эм информация министрни заместители болуп ишлегенди. Къудайланы Керим да медицина илмуланы кандидаты болгъанды, республикабызны алгъыннгы жарыкылау министри Тёппеланы Магомет да историядан кандидат диссертациясын къоруулагъанды. Аны кичи къарындашы Азрет а «Кабардино-Балкарская правда» газетни баш редакторуну экинчиси болуп ишлегенди.

Бу кюнледе мен, жаш заманым ётген жерни эсиме тюшюрюп, озгъан ишлени кёз аллыма келтиреме...

2. Ахча машок – нартюх бахчада

Кёчгюнчюлюкню юсюнден жазгъанла нек эсе да бир шартха эс бурмай къоядыла. Анда къарыныбыз ашдан тоймагъан, юсюбюз жалангач болгъанда да, биз, школгъа жюрюп, билим алыргъа интингенлей тургъанбыз. Алай атам манга школгъа жюрюп, дерслеге хазырлан деп къысханна къой, мен не этгениме, къайры баргъаныма, къайдан келгениме эс окъуна бурмай эди. Хар ата бла ана сабийлери билимли болурларын, жашауда тийишли жер табарларын сюедиле. Мени атам ол затха сансыз нек къарагъаныны юсюнден кёп сагъыш этгенме. Ахырында быллай акъылгъа келгенме. Кюн узуну колхозну бухгалтериясында, кёзюн къагъытладан айырмай кюрешген, дайым сабийлерини жарсыулары башын бийлеген атабызгъа биз къалай окъугъаныбызны тинтирге заманы жетишмей эди.

Атабыз мында, алгъыннгы Фрунзе областьны Ивановка районуну Сталин атлы колхозунда, тамата эсепчини бла кассирни къуллукъларын тамамлап тургъанды. Былай къарагъанда, кюннге кюймей, жауунга жибимей, кабинетде заманын оздургъан аман да кёрюнмез. Алай атамы иши къыйын, хакъы да аз болгъанын мен сабийлигимде окъуна ангылагъан эдим. Ма кесигиз хыйсап этигиз. Колхозну кассасына ахча бек аз тюшюучю эди. Жаз башында бал туз чюгюндюрюню урлугъун сепгенде, аны ёсдюрлюкlege аванс бериучюлери эсимдеди. Тирлик ючюн а колхозчула ахчаны не къышхыда, не экинчи жылны жаз башында алычуларын да унутмагъанма.

Авансха ахча алгъан заманы атамы ишинде бек къыйын, къоркъуулу кюнлери, кечелери болуучусун битеу кюншуларыбыз, Синташ (тургъан элибизни аты алай эди) биле эдиле. Нек? Атабыз район арадан келтирген ахчасын ол кюн окъуна юлешип бошаялмаучу эди, аны кългъанын сакъларча сейф а жокъ. Колхозчуланы къыйынын жербаш юйчюгюбюзде сакъларгъа уа къоркъуулу эди: уручула, харамдан, гюняхдан къоркъмагъанла азыдыла къайда да?! Ма аны ючюн атабыз, ахчадан толу жангы машокну тышындан эски машок кийди-

рип, Балиланы Ибакъны, не Болатланы Томайны, не башха жууукъ адамларыны юйлерине элтиучюсюн унутмагъанма. Аны бла байламлы бир иш эсима тюшдю.

Бир жол атам район арасы Ивановкада банкдан кѣп ахча алады. Бир затдан да хапарлары болмагъан атам бла «Победаны» жюрютген Асан (кыргызлы шофѣрну аты) эл таба жол аладыла. Аланы ызларындан башха машина тебирегенин эслеген милиционерле да жолгъа чыгъадыла. Биз ол кече юйюбюзню милиция сакълап чыкыгъанын артда билген эдик. Сейир этдирейим сизни. Хышты-мышты машоқдагъы кѣп ахча кече узуну нартюх бахчада сансыз атылып тургъанын не уручула, не бизни кѣоруулагъанла билмегендиле. Бюгюн да сейирсинеме аллай бир байлыкъны тышында кѣююп, атамы кѣзюне жукъу къалай кирген болур эди?!

Кыыш айлада, сабанчыла солугъан кезиуде, колхозну бухгалтериясында кече ортасына дери чыракъла ёчюлмеучюсю да эсимдеди. Баш бухгалтер къарачайлы жаш Абазалыланы Хамзат арый-тала билмеген адам эди. Аны болушлукъчулары Зумакулланы Мустафаны жашы Керим да, Болатланы Томайны жашы Ахмат да, атам да кѣп узун кыыш кечелени иш юсюнде ётдюрюп, танг аласында, кѣзлери кысыла-кысыла, юйлерине къайтычуларын бир жерлилерибиз да биледиле.

Бухгалтерияда ишлеген таулу жашлагъа колхозну председатели Къарыпбай Къурманов бек ыразы болуучусун чертип айтама. Бу ахшы къураучу, мюлкню айнытып, кеси да Социалист Урунууну Жигити болгъанына къарачайлы эм малкърлы жашла уллу себеплик этгенлерин да белгилерге сюеме. Нек десегиз, Сталин атлы колхозну бизникиле алчыланы санына кѣошханлары белгили шартды.

Огъурлу, халал жюрекли, бетинден да нюрю тѣгюле тургъан оноучу киши бизге амалсыз кюнюбюзде къарындашылыкъ этгенди. Къарыпбай атам бла тенглик, шуёхлукъ жюрютгенди. Кесин да кѣубултуп сѣлешир эди. Атам дин ахлусу, намазына, оразасына сакъ адам болгъаны себепли, ол (башха кыргызлыла да) анга былай айтычулары эсимдеди: «Молдоке, айланайым...» («Эфенди, жанынга къурман болайым»).

Халкыбызны кыыйн сагъатында шуёхлукъ кѣолун узатхан кыргызлы къарындашыбыз, кесини колхозунда ишлегенлени унутуп кѣоймагъанды. Огъары Жемталада да анга жарыкъ тюбегендиле. Къарыпбай мында хар юйню сыйлы кѣонагъы болгъанды. Абазалыланы Хамзат эм Салпагъарланы Борис да келген эдиле бери атабызны кѣрюрге.

3. Таматалагъа оздурмай

Болсада узакъ Кыргызстаннга, кѣчгюнчюлюкню унутулмазлыкъ кюнлерине къайтайыкъ. Биз тургъан колхоз кѣоншу мюлкледен мажал эди. Жыл сайын иш хакъгъа будай, аз-маз ахчачыкъ да бериучю эдиле. Алай баш кечиндирир ючюн башха мадарла да этерге тюшгенди. Бизни юйюрню юсюнден айтайым. Бал туз, чай, хант туз, сапын, патеген алып

ючюн ахча тапмагъан кюнлерибиз аз болмагъандыла. Кесибиз ашаргъа сукълана тургъанлай, ийнегибизден жыйгъан жаучугъубузну, жумуртхаланы Юрьевканы базарында сатып, юйде бек керекли товарланы алычум эсимден кетмегенди. Болсада адамла келир замандан ахырыда умут юзген эдиле дерге жарамыз. Ала, насыплары тутуп, жашаулары къуралыр кюннге жетериклерине ийнанганлай тургъандыла.

Биз, школгъа жюриген сабийле, аталарыбыз бла аналарыбыз къалай къыйналгъанларын кёрюп, алагъа къолубуздан келгенича болушханбыз. Жай каникулланы кезиунде сабан ызда къалгъан будай башланы жыйгъанбыз. Арбала бла ындыргъа мирзеу ташыгъанбыз, саламдан, биченден тишле къалагъанбыз. Ол жумушланы кюн аямай къыздыргъанда тындырып тургъанбыз.

Хапарны кертисин айтыргъа керекди. Сабан ишлени бек къыйынына бал туз чюгюндюр ёсдюрююну санайма. Колхозчу тиширыула жаз башындан кюз артына дери бахчаланы къайгысын кёргенлей тургъандыла. Биз, школчула да, алагъа болушургъа кюрешгенбиз. Артыгыракъда чюгюндюр зыгытланы жукъартхан кезиуде колхозчула бизсиз болалмаучуларын айтыргъа сюеме. Таш кибик къатхан жерде эрттенден ингирге дери, тёрт бюкленип, бу жумушну тандыргъан сабийни угъай, абадан адамны окъуна бек эрикдире эди, арыта эди, алай биз, жарлылыгыбызны ангылап, къолубуздан келгенича ишлеп тургъанбыз. Битимлени тизгин араларын хансладан тазалаугъа жумушатыргъа, сугъарыугъа да тири къатышханбыз. Тирлик жыйыу башланганда уа, школ жабылып, барыбыз да чюгюндюр къазыучубузну унутмагъанма.

Сабий заманыбызда иш юсюнде чыныкъгъанбыз, низамгъа сыйыныргъа юйренгенбиз. Ол артда бизге кёп кере жарагъанды. Мен Къыргъызстанда болгъан жылларымда эрттенликде эртте турургъа, кеч жатаргъа, бюгюн этерик ишими тамблагъа къоймазгъа юйренген эдим. Солуу, байрам кюн дегенни билмегенме. Школда окъугъан заманымда алгъан ол къылыкъларымы мен артда да къоялмагъанма. Шёндю, ортада аллай бир жыл озгъандан сора, биз кюн сайын эл бла бир ишни къалай бла тамамлап тургъаныбызгъа бек сейир этеме.

Кесими юсюмден айтханда, школдан юйге жыйылгъанлай, бек алгъа ийнегибизни суу ичирирге сюре эдим. Андан сора мал орунну ичин тазалап башлай эдим. Ол жумушланы къыш айлада этгенме. Жаз башындан кюз артына дери уа башыбызны бахчадан чыгъармай жашагъанбыз, 30 сотух жерде нартюх ёсдюрюучю эдик. Тюзю уа жерни бир кесегине картоф, хыяр, бурчакъ (фасоль), наша, сохан да салыучу эдик.

Бу битимледен не къадар кёп тирлик алып ючюн къадалып ишлерге тюшгенди. Мында хауаны къургъакълыгы сабанчылагъа къошумча жумула туруучусун тенглерим иги биледиле. Юлгюге, къызыу кюнле жерни мылысын «ичгенден» сора, ол, ташча къатып, сюрюрге жарамай къалады. Биз жерни сугъарабыз, жумушатабыз. Ызы бла колхоз аны атла бла сюрдюреди. Сора биз, топуракъны мылысы къуругъунчу,

урлукъланы жерге тышюрербиз. Зыгытла жерден ёрге айырылганлай, тирлик ючюн кызадан-кыза барады. Эсигизге салама, бахчаны чагалау, нартюх, картоф, башха битимлени кылау, сабаннга суу салыу кибик жумушланы кезиуонде тындырып турганбыз. Алайсыз Орта Азияны болумунда бахчала илерин кыуандырмай эдиле.

Биз, Кыбарты-Малкярда жашаганла, асламысында сабанлагъа суу салып кюрешмейбиз: жерни кесини мылысы жетишеди. Алай мени сабийлигим озган кыргъыз жеринде уа не жауунлу жылда да жайны исси кюнлеринде бахчаланы 2-3 кере сугъарыучубуз эсимдеди. Кыургъакъ жылда уа сабнлагъа 5-6 кере суу салычу эдик. Бу кыйын иш болгъанын элде жашаганла иги ангылайдыла. Алай кюн кыызганда, суу кыт болуп, адамланы бек жарсытханды. Аны хар литрин, кечекюн демей, хайырлангандыла. Суу ючюн кёп даулашла, туююшле да болуучусу кёз аллымда турадыла. Мен жашар ючюн башларына мадар этген сабанчыланы ангылайма. Кесегиз оюм этигиз. Тюнене «суусапдан» хууерилип, башларын энишге ийген нартюх сабакъла, кече суудан кьаннгандан сора, тюзелип, шатык болуп сюеледиле, жел ургъанда, ёхтем чайкыладыла. Кюн таякълары жылтыратхан кьарелдим нартюх бахчаны накъышлыгъы кёлюнго кётюрюп, озган кече суу салып кыйналгъанынгу унутуп кыояса.

Дагъыда бир затны эсгермесек, нартюхню юсюнден хапарыбыз жартылай кыалыр эди. Юйюбюзню кыатында отуз сотух жерде ёсдюрген мирзеуюбюз бизге азлыкъ этеди. Бахчаны кенгертирге уа онг жокъ. Колхозла сабанларын ортакъгъа бермеучюлери да белгилиди. «Ортакъ» деп малкярлыла арендагъа айтадыла. Алай биз Кыргъызстанда жашаганда, ол зат жюрюмегенди. Коллектив мюлкню башчысы уставда кёргюзтюлген отуз сотухдан сора колхозчулагъа бир метр жерни да берирге эркин туююл эди. Биз жашаган колхозну башчысы Кырманов ол жорукъну ангыламаган адамладан болмагъанды. Сора бизге эм башха колхозчулагъа эки тенгнге бирер гектар нартюх бахчаны берирге, закондан кьоркъмай, кылай базынган болур эди ол?! Бу соруугъа мен кёп заманны жууап излегенме. Ахырында быллай оюмгъа келгенме.

Биринчиден, председатель кереклерин иги тапмаган таулу юйюрге болушургъа асыры суйгенден, колхоз законну бузгъанын эслемей ишми кыйган болур эди? Экинчиден, иесиз турган бахчалагъа иш кёллю малкярлы сабанчыла кьарасала, тирлик эки-юч кереге ёсеригин алгъадан окъуна кёргенденми берди эки тенгнге ара мюлкню жерин? Кыаллай оюм бла юлешген эсе да, юлешинмезлик сабанны, бир затны арсарсыз айтыргъа боллукъма: Кыуранов уллу адамлыгъы да, кыарыусузлагъа онг тапдырыргъа итиннгени да, кишилиги да бир кибик болган оноучу эди.

Хар зат да кюз артында Кыарыпбай акъыл этгенча болду. Биз да, бай тирлик жыйып, аны жартысын колхозгъа ётдюрген эдик. Дууларыбыз алтын бетли, уллу кочанладан толуп, юйюбюзге монглукъ, берекет келгенин да айта кетейим. Андан сора биз мирзеу кытлыкъ сына-

магъанбыз. Нартюх бахчаланы эки тенгнге берген председательни да районну оноучулары жууапха тартханны кьой да, аны башламчылыгъын тюзге санагъан эдиле.

4. Изеу

Алай эки тенгнге мирзеу ёсдюрюу тынч иш болмагъанын кесигиз да сезе болурсуз. Тирлик ючюн кюреш элден арлакьда, «ташкьайырма» деген жерде, кьыйын болумлада бардырылады. Бахчаны ташы, заранлы ханслары кёп эди. Жауундан сора топуракъны кюн кьатдырады, чаганы жерге урсанг, ол, ташха тийгенча, артха чартлайды. Алай, не бек кьыйналсакъ да, нартюх зыгытланы хансладан тазаларгъа, къадалып ишлерге кюрешебиз. Аны бла байламлы бир зат эсима тюшдю.

Жайгъы кёкню тюрюу тешилгенча, бир кьауум кюнню жауун жаугъанлай турду. Артда кюн кьысыды, сабанны топурагъын бетонча кьатдырды. Атам, нартюх зыгытладан эсе заранлы ханслары кёп бахчагъа кьарагъандан сора, былай айтды:

- Экибиз муну чагалап бир айгъа да бошайлыкъ тюрюлюбюз. Изеу этип, бир ыйыкъны ичинде хансланы кьурутургъа керекди...

- Изеу дегениг неди, ата? – деп сордум.

- Тамблагъа дери чыдасанг, изеуню кёзюнг бла кёрюрсө, жашым...

«Изеу деген сёзню магъанасын теркирек билир ючюн тангны атарын ашыгъып сакъладым. Кюнню алтын таякълары кьыргъыз таулары тёпелерин жылтыратханда, биз, жетеулен болуп, «Ташкьайырмагъа» келдик. Атам тамата эгечини жашлары Маммеланы Далхат бла Ахмадияны чакьыргъан эди болушургъа. Далхат а эгечинден туугъанла Геляланы Кемалны, Жамалны эм Билялны да биргесине алып келген эди.

Мычымай хар ким бирер тизгиннге тохтады. Арып, суусап болгъаныбызда, ким эсе да кьычырды: «Чалап!» (Сууукъ суу бла жукъартылгъан айраннга кьыргъызлыла алай айтадыла). Салкьында сакъланган чалапдан ичебиз, суусабыбызны кьандырабыз. Гумух болгъан чагаларыбызны да тишеп, ишге жангыдан киришебиз. Бир бирге лакъырда, чам эте, алгъадан-алгъа барабыз.

Болсада мени сорууум алыкъа жууапсыз тургъаны жюрегими бираз кьыйнайды. Атамы эсине салама:

- Ол изеу дегенни кьачан кёрлюкме?

- Кёргенсе. Кесинг да аны кьауумуна кьошулуп тураса. Изеу – ол биригип ишлеудю, кьыйын жумушланы тындырыуда бир-бирге болушууду. Ма бюгюн эгечден туугъанла бизни бахчаны хансын артыргъа келгенча...

Жашла ышардыла, хансла бла кюрешни жангы кюч бла башладыла. Алай, биз не къадалып кюрешсек да, тутхан тизгинлерибизни ахырына жеталмайбыз. Нек? Биринчиден, хар нартюх зыгытны тегерегинде хансланы кьурутургъа, жерни жумушатыргъа кёп заман кьоратабыз. Экинчиден, болмагъанча узундула. Кюн ортагъа дери сабанны бирси

кыйырына чыгъалмадыкъ. Арыдыкъ. Солурга олтурдукъ. Бир кескен Кемал ишленирик тизгинлени санап келеди. Сора, кюнчыгъыш жанына къарап, аллыбыз а ары эди, эки къолун алгъа этди да, жюзген адамча, аланы артха къолтукъ тюбю бла ёткерди. Дагъыда, къолларын алгъа чыгъарып, къолтукъ тюбю бла артха узатды. Алай этгени сайын, бу сёзлени айта эди:

- Ары барып, бери келсек...

Биз кюлмесек, Кемал къолларын ойнатыуун, «барып-келсекни» андан ары бардырлыкъгъа ушай эди. Болсада ол кесини хапарын былай бошады: «Ол заманда ишни ахырына жетдирликбиз»...

Биз, жетмишни аудургъан кишиле, сюрюнде къалгъан сабий жылларыбызны унуталмайбыз. Ол кезиуде кёп кыйналыргъа тюшген эсе да, мени тенглерим абызырамагъандыла, терс жолгъа тюшмегендиле. Арымай-талмай ишлерге, бир-бирге билеклик этерге, онг тапдырыргъа, жашаргъа, хорларгъа – бу бек керекли затлагъа юйретген сабийлигими жарсыулу да зауукълу да кюнлерине ыразыма.

5. Отунчу жашчыкъла

Биз тургъан Сынташ элни жарсыуларына отун бла жалчытыууну кыйгъысы да къошула эди. Мында жай айлада, кюз артында отун орунуна кыйлыкъ битимлени саламын, нартюхню къаурасын хайырланабыз. Къышхыда уа тауладан чырпыла келтирирге тюшеди. Бу кыйын да, зауукълу да жумушну мен да этип тургъанма. Бир да эсимден кетмейди, жашла, къауум-къауум болуп, чаналаны да сюйреп, окъумагъан кюнлерибизде таугъа барыучубуз. Кимни чанасы игиди, кимни отуну мажалды, ким кёп отун келтирди, отундан ким алгъа кыйтды, деп, эришебиз.

Бюгюн мени жыл санымдагъылагъа башда сагъынылгъан затла тузсуз-мыстысыз, магъанасыз хапарча кёрюнурге да болурла. Аллайлагъа айтырым былайды: «Сабийликни школун кыйсыгъыз да бошагъансыз. Бизни жашау жолубуз андан башланнгады. Аны бизден киши да сыйыраллыкъ туююлду. Ол дайым биргебизгеди. Аны эсгере туруп, болгъанын болгъаныча айтыргъа борчлубуз». Алай эсе уа, тын-гылагъыз.

Биз къол чана ишлерге Алтууланы Рамазанны жашы Ахматдан юйренген эдик. Ол менден бираз таматады. Аны къолдан усталыгъына сукъланыучу эдим. Тик сыртлада чырпыланы базыкъларын, къургъакъларын табып, чанасына жюклеп, эки жеринден жип бла къаты къысдырып, командирча, аллыбызда тебиреучюсюн сюйюп эсгереме.

Тыпхыт жол тёшден энишге айланса, - къууанабыз, зауукъ этебиз. Нек? Отунну юсюне къапланып, чана бла бирге бийик сыртдан, жел этдирип, энишге учабыз! Бу такыйкъаны зауукълугъун къаллай ёлчем бла ёнчелегин?! Аллай ёлчем алыкъа чыкъмагъанды! Болсада бу къоркъуулу оюн эди. Чананга сыйыннганыча бир чырпы жюклеп, тик таудан энишге учсанг, ол, тюбю башына айланып, аягъымы-къолуму

ачытырма деген акъыл башынга келмеучо эди. Алай бола да тургъанды, насыпха, бир жерими да ачитмагъанма ансы.

Тюзге тюшгенлей, къууанчым ёчюле эди. Къар терен басхан жерден чананы тартып, адамла жюрюген жолгъа чыгъаргъан болмагъанча къыйын эди. Экеулен-ючеулен болуп, бир бирибизни алышындыра, чананы жолгъа тартып чыгъарсакъ, бир кесек баргъаныбызлай, биягъы тёш жерге жетер эдик.

Болсада хар тёш да бизге болушуп, къууандырып турмагъанды. Кюн тийген сыртлада, къар эрип, жол къаралып къалыучусун да айттайым. Ауур жюкленген чананы къарсыз тёшге, ючеу-тёртеу болуп, кючден чыгъарыучу эдик. Сыртны башына чыгъабыз, дагъыда жол энишге айланады! Дагъыда учабыз. Андан сора тюз жолгъа чыгъабыз. Энди аллыбызда чырмау жокъду. Юйюбюзге жетерге эки къычырым да къалмагъанды. Чананы юсюне къаланган отунлагъа таянып, бир кесек сюелеме. Энди билдим ач да, суусап да болгъанымы. Къююнуудан сары нартюх къалачны чыгъарып, эки-юч кере къапдым. Ол манга эндиге дери ашагъан гыржынларымы барындан да татыулу кёрюндю. Алай, нек эсе да, къарылдым. Жумушакъ къардан, жуммакъ этип, бир ненча къапхандан сора, ашагъан гыржыным ичиме кетди. Тенглерим да, гыржынны къар бла хам-чом этип, ёретинлей ауузландыла.

Андан сора бююннюгю жолубузну ахыр метрлерин къоратып башладыкъ. Къаты тикде чанала женгил учадыла. Жашладан бири былай айтды: «Аман эшек юйге жууукъ терк барыр!». Алай «эшек» деген сёз кишини да кёлуне тиймеди. Нек десегиз, тенгибиз бурунгулунаны сёзлерин керекли жерде айталгъан эди. Кюлдюк да къойдукъ...

Чанамы арбазгъа кийиргенimde, ыйыкъгъа жетерча отун келтиргениме, махтарны орунуна, тырман сёзле айтдыла: «Сен неге ушайса?! Бармакъларынг да чабырларынгдан къарап... Чибижича къызарып... Табанларынг да жыртылгъандыла да...»

Не айтырыкъ эдим кесимден таматалагъа: ала манга иги болурун сюйгенлерине не сёз. Мен сизге жаш отунчуну бир кюнюн суратларгъа кюрешдим. Алай аны къыйын да, бек керекли да жумушун къошмай-къоратмай айталмагъынымы сезип турама...

6. Къыйын ишни зауукълу такъыйкъалары

Сынташдан Юрьевканы школуна да къышхыда чабырла бла жюрюгенме, юсюмде да жангыз кёлекчигимден башха кийим болмай. Кёп заманны ичинде биз юс, аякъ кийим алыргъа онг тапмай, тап кийингенлеге сукъланып жашагъанбыз. Ёсюп, бир кесек аякъланнгандан сора, колхозда ишлеп кирпич этип, алай бла юсюбюзге-башыбызгъа бир затчыкъла мажарыргъа кюрешгенбиз.

Саман этген къаллай къыйын иш болгъанын мен айтып жетишдириллыкъ туююлме. Биз элден узакъда ишлей эдик. Жылы аш, таза суу кёрмей. Кюн а, асыры къыздыргъандан, чыгыр башдан къурт агъыздырырча эди. Суусапдан ауузубуз къургъакъсып тургъанлай, бир

минутобузну зырафына жибермей, ишлеп тургъанбыз.

Эгечден туугъан Маммеланы Мусаны жашы Далхат бла мен жай каникулланы кезиуонде Эпкин деген кыргыз элге топуракъдан кирпич этерге барабыз. Колхозну оночуларындан бири, бизни тирлиги жыйылгъан будай сабанны кыйырына келтирип, былай айтды:

- Кирпич этерге былайдан тап жер жокъду. Жаратамысыз?

- Балчыкны къангача тюз жерге жаймасақ, кирпичле хыштымышты, къынғыр боллукъдула, - деди Далхат, – сюрюлмеген, къаты жер табыгъыз...

- Биз сизни кирпичигизни Битеусоюз кёрмючге жиберлик туюлюбюз, - деди оноучу, - элни кыйырында сарай ишлерикбиз. Анга уа бек аламанат къурулуш материалланы излеми айланыкъ?! Сиз а, ахшы уланла, сабанны гетменле бла тюзетигиз, кирпичле ариу болурларын сюе эсегиз...

Даулашхандан хайыр чыкъмазлыгъын ангыладыкъ. Кирпич жаярыкъ жерибизни, къолубуздан келгенича тазаладыкъ, тюзетдик. Ызы бла кюреклени, гетменлени ойнатдыкъ. Талай жерни къазып, юсюне суу бошладыкъ. Ала бири бирин тапхандан сора, балчыкны аякъларыбыз бла малтадыкъ, уллу гетменле бла бир ненча кере къатышдырдыкъ, ары-бери аудурдукъ. Ахырында хыра балчыкъгъа кереклисича топан салам къошдукъ, дагъыда малтадыкъ. Пыж-пыж эте тургъан балчыкъгъа къарап, къарындашым ышарды:

- Биз тамбла кюн таякълары бла бирге келирбиз санга!

Кюн жарыгъы Тянь-Шань тауланы тёпшелерине къоннганда, салкъын аязчыкъ да бетлерибизни хычыуун сылай, кирпич кеплеге балчыкъ къуюп башладыкъ. Далхат, бир кесек ишлегенден сора, быллай борч салды кесибизге: «Бюгюн 1500 кирпич этгинчи, юйге барлыкъ туюлюбюз!» Тюзюн айтсам а, мен аллай бир кирпич этерге къолубуздан келмезлик сундум. Болсада кесинден тамата бла даулашхан бизни адетге келишмегенин эсге алдым. Тюш болгъанлай, кирпичлени санадым. Къарындашым менден иги да алгъа кетгенин билдим.

Дагъыда къадалып ишледик. Арыдыкъ. Суусап болдукъ. Къарынларыбыз гъурулдап башладыла. Тамата буйрукъ берди: «Келтир азыкны. Бир зат къабайыкъ»... Мен салам тюбюнден эки чулгъамны чыгъырдым. Биринде – акъ ётмекле, экинчисинде уа бал туз. Жумушакъ ётмекден бироз ашагъанлай, Далхат былай айтды: «Суу тапсанг, шербет этип ичерге боллукъбуз».

«Терк окъуна Ыссыкъ – Атадан таза суу алып келейим, - дедим мен, къарындашымы арыгъан, мудах кёзлерине къарап. – Черек бла арабыз юч-тёрт къычырым жолду...» Алай тамата унамады. Заманны аяды. Суусап а бизни амалсыз этгенди. Къатыбыз бла чюгюндюр бахчаладан чыкъгъан сары суу барады. Далхатны айтханын этип, челекни сары суудан толтуруп, алып келдим. Балчыгъы тюбюне чёкгенлей, сууну башындан бирер кружка алдыкъ. Кюн кюйдюрген сабанланы иссилигинден мытыл болгъан саргъылдым сууда бал тузну эритдик. Андан да уртлай, ётмекден да ашай, къарынларыбызны тойдурдукъ.

Дагъыда кирпич кеплени къолгъа алдыкъ. Кече кесини бийлигин къолгъа алгъынчы, тохтаусуз ишледик. Алай мен хапарымы жартылай къоймайым. Экинчи кюн, къобалмай, тюшге дери салам юсюнде жукълап тургъан эдик. Ким биледи, колхозну председатели уятмаса, биз дагъыда жатарыкъ болур эдик. Бетлерибиз да, къолларыбыз да куююп, бутларыбызгъа да балчыкъ жабышып, экибиз да хурулдап – ма ол халда кѳрген эди бизни мюлкню башчысы. Жукъубуз кетип, иги аязгъандан сора, председатель сорду:

- Нѳгерлеригиз а къайдадыла?

- Мында экибизден башха адам ишлемейди, - деди Далхат.

- Ийнанмайма, къуру экигиз быллай бир кирпич эталлыкъ туююл-сюз. Аллаи ауур ишни ѳгюзле окъуна тамамлаяллыкъ туююлдюле...

Кѳп къыйынны бир тынчы дейдиле. Эпкинде мангылай къыйыныбызгъа алгъан ахабызгъа башдан-аякъ кийинип, каникулланы кезиуюнде колхозда ишлеп аха алмагъан тенглерибизни да сукъландыра, школгъа алай баргъан эдик.

Энттада Эпкинде ишлеген кюнлерибизни хапарына къайтайыкъ. Анда кѳп къыйналыргъа тюшген эсе да, ол жылланы жашаууму бек жарыкъ, къууанчдан, ахшы умутладан, алгъа талпыныудан толу кесегине санайма. Кюн узуну ауур балчыкъдан толгъан кирпич кепни тартхандан, кѳтюре-тюшюре айлангандан арыйса, аякъ юсюнде кючден сюелесе. Иги кесекни солугъандан сора, арлакъда илипин таба бараса, мыллыгынгы суугъа атаса. Ол, къарап-къарагъынчы, юсюбюздеги балчыгъыбыз бла бирге арыгъаныбызны да кетереди, кѳлюбюзню кѳтюреди. Биз жангырабыз, арымагъан жашлагъа ушاپ къалабыз.

Аллаи затла уа эсингде къаладыла, дуняда жашагъан къадарында. Ма андан турадыла кѳз аллымда сабийлигими унутулмазлыкъ суратлары, бирде кюн таякъларыча жылтырай, бирде жашил жазча кѳгере. Алай, белгилисича, жашаубузда болгъан ишле экинчи кере къайтмайдыла. Хар зат да, къалай кѳрген эсек да, алай къалады кѳз аллыбызда, фотоаппарат бла алынган суратча. Аны бла байламлы жаланда бир юлгю.

Биз Эпкинде колхозну завхозуну сарайын жангыртдыкъ. Ол бек иги миллет азыкъларын аллыбызгъа салды, сыйлады ишчилерин. Сора бизни терек бахчада жатдырды. Бишген жемишлени ариу ийислери бурунубузгъа ура, бетибизни, къолубузну да таудан ургъан аязчыкъ сылай, юйню иесини сейирлик хапарларына тынгылай, къалай эсе да жукълап къалдыкъ. Кечени бир заманында, башыма терекден тюшген алма тийип, сескенип уяндым. Далхат а, къырт-къырт этип, алма ашай эди. Мен да анга нѳгер болдум. Алай ол мени уятхан алманымы огъесе башхасынмы ашагъан болур эдим? Ол ѳмюрге да ачыкъ болмазлыкъ жашырынлыкъларгъа къошулду.

Андан сора бирми неда экими жыл озду, билмейме. Биягъы жай каникулла башландыла. Биягъы мен колхозгъа кирпич этеме. Алай бу жол кесибиз тургъан Сталин атлы колхозда ишлейме. Нѳгерлерим да башха жашладыла. Маммеланы Сулеменни жашы Харун эм Геляланы

Индирисни жашы Билян.

Сынташны башында жер сайладык. Алай, топуракъ асыры къатыдан, кюрек кирмейди, уллу къыргъыз гетмен да артха чартлайды. Тенглеримден бири былай айтды: «Керки бла къазаргъа керекди», Ючюбюз да кюлдюк. Болсада, заманны бошуна оздурмай, ишлерге керекбиз. Биз сюелген жерден узакъ бармай, Къудайланы Жабра жашагъанды. Энди ол туугъан жерине, Чегем аузуна кетгенди. Бахчасы сюрюлмей къалгъанды, кеси да эки илипинни арасындады. «Топурагъы жумушакъ, суу юсюнде, кирпич этерге алапат жерди!» - деп ойлады. Негерлерим оюму тюзге санадыла.

Колхозну башчысы бла отуз минг кирпич этерге келишдик. Хар затны ачыкъ этдик. Он минг кирпич этгенибизлей, колхоз бизге азыкъга бир къой береди. Андан тышында хар минг кирпич ючюн эки жюз сом ахча да төлейди. Балчыкъны ийлерге деп ёгюз да береди.

Былыр нартюх ёсдюрюлген жерни тазаладык, тюзетдик. Ишлеп башладык. Хапарны узуннга созмай, сёзюбюзге кертчи болгъаныбызны айтайым. Колхозну ревизия комиссиясыны башчысы Ашим, аты эсимде къалгъанды, кирпич къалауаны санап чыкъды, ишибизге чурум тапмады. Каникулла бошалып, Харун Фрунзе шахаргъа кетди: ол анда техникумда окъуй эди. Билян да, мен да школгъа жорюбюз.

Сабан ишле бираз селейгенлей, колхоз мал орунну ишлерге киришти. Ол кезиуде Къарыпбай Къурманов манга тюбеп къалады. Этичюсюча, жарыкъ саламлашады, былай айтады:

- Кирпични эки арыкъны ортасында, айрыкамда, этгенсиз. Айтчы, энди аны арбала бла къалай ташыйыкъ?!

- Кёпюр ишлегиз, - дедим, кёп сагъыш эте турмай.

Председатель, бу кишиге аманлыкъ излемеген, сабыр адам, ышарды:

- Хар арыкъны юсю бла кёпюр салырча онгубуз болса эди уа...

Колхозда суу салыу ишле бошалгъандан сора, арыкъны бир жерин ташдан толтуруп, арба ётерча жол салдыла. Сууукъла тюшгюнчю, ат арбала бла кирпични мал орун ишленирик жерге ташыдыла, межамны къабыргъаларын къаладыла. Хар не да тап болду. Мени, школчу жашчыкъны, сабанлагъа суу берген илипинни юсю бла кёпюр ишлегиз дегенни да киши эсге алмады. Бара-бара, ол унутулуп къалды. Алай кесибиз «айрыкамда» кирпич этип, анга кёпюр салдырыгъа кюрегенибизни айтып, бюгюн да кюлебиз. Кертиси да, жашлыгъыбызда аз тюрлю затха тюбемегенбиз, адамланы кюлдюре, сагъышларын чача!

7. Саман – топуракъ кирпич - этгенибизде

Энди Къарыпбай Къурманов бла байламлы башха хапарыма тынгылагъыз.

Кенав ёсдюрюочюле, иш хакъларын алалмай, жарсыйдыла. Мен аны юсюнден «Путь к коммунизму» деген район газетибизге жазама. Кёп бармай, статьям басмаланады. Райкомдан тырман эшитген пред-

седатель атама былай айтады: «Молдоке, газетге жазып кюрешмей, кесиме айтып кьойсанг а. Кьоншу кабинетледе олтурабыз да»...

Атабыз ёмюрюнде редакцияга бир сёз да жазмаганына ийнадырды Къарыпбайны. Алай Занкишилада аты Хажидаутдан сора аты «Х» харф бла башланган дагыда ким барды? Эл клубну таматасы Хасан. Ол да, бу ишге кьатышмаганын ангылатып, председателге былай билдирди:

- Бизни тукьумда Хусейчикден сора газетлеге жазган адам жокьду. Молдокени жашы...

Мен а ишими бардырама. Район газет дагыда бир письмому басмалайды. Анда элибизде радио болмаганыны юсюнден айтылады. Бир кьауум кюнден башындан келгенле мен жарсыган затны тюзлюгюн тохташдырып кетдиле.

Газетге жиберген башха статьянда колхозчу тишируулары кьыйнаган, алагьа ишлерге чырмау болган затланы юсюнден жазама. Кьысхасы, эрттенден ингирге дери чюгюндюр бахчалада ишлеген жаш аналаны сабийлерине детсад ачаргьа кереклисин чертип айтама. Эллилеге водопровод ишлеп, жолланы тапландырыгьа заман болганын да эслерине салама жууаплы адамланы. Аз сёз бла айтханда, колхозубузну жашауунда тубеген кемликлени бетлерин ачаргьа, халны игилендириуну онгларын ачыкьларгьа кюрешеме. Ишими тюзге санайдыла, кьолуму окуна тутайдыла: «Сау бол!» Алай мен жазган затла ючюн таякь тийгенле уа атама тарыгдадыла: «Жашынг бетибизни жояды. Бизни бла кюрешгенин кьоюп, акьылын окууугьа бёлсе уа...»

Колхозну председатели Кьурманов да, намысы бийикде жюрюген улуу киши, мени бла ачыкь кюреширге уялган болур эди. Атама уа былай айтханын манга жетдирдиле: «Молдоке, жашынгы тый».

Алай кьуру район газетден сора да «Комсомолец Киргизии», «Ленинчи жаш», «Кьыргьызстан пионери», «Советская Киргизия», «Советтик Кьыргьызстан» кибик басма органлада материаллары чыгьа турган, журналист болургьа кьаст этген жашха жазуу ишни кьойдурлукь кюч кьайда?! Мен, Сынташда жашап, Юрьевкада окугьаным себепли, асламында бу эки элде болган жангылыкьланы Ивановкада эм Фрунзеде чыгьыучу газетледе билдирип турганма.

«Путь к коммунизму» газетни хар номеринде эки-юч материалым басмаланып турганды. Аны ишине тири кьатышханым ючюн даражамы кётюредиле: манга, школчу жашха, газетни штатда болмаган корреспонденти деген шагьатлыкь кьагьыт бердиле. Алай бла Юрьевка МТС-ни зонасында (районну жарымы) элге барып, анда жыйган затларымы редакцияга жетдирип турганма. Ишими игилендирип ючюн аякь машина да сатып алама каникуллада ишлеген ахчама.

Несин жашырайым болган ишни, республикалы газетледе тукьуму кёрсем, аякь тубюмде чёп сынмай, кёлум кёкге кётюрюлюп, жер юсюнде кесимден насыплы адам жокь сунуучу эдим. Кертиди, Фрунзеде материалларымы кьысхартып басмалаучу эдиле. Алай, ёпкелеп, редакцияла бла байламлыкьны юзмегенме, жазуу ишни кьояргьа

эсеме окъуна келмегенди. Газетге жиберген затымы бир экземпляр-ын юйде къалдырама. Аны басмада чыкъгъаны бла тенгледиреме, жангылгъан жерлериме эс бурама. Жиберген халатларымы андан ары-сында къатламайма.

Башда сагъынылгъан затла журналистикагъа баргъан жолум-да манга уллу себеplik этгенлерин чертирге сюеме. Бу къыйын да, сыйлы да усталыкъны алыргъа кёпледен юйреннгеними да сизден несин букъдурайым. Алай устазларымы кёбюсюн таныгъан да эт-мейме, ала бла чыгъармачылыкъ байламлыкъ жюрютгенни къый да. Къыралыбызгъа да, андан тышында да атлары белгили журналистле бла ара газетлени бетлеринде тубешип тургъанбыз. Тюсю уа, аланы «Комсомольская правда», «Сельская жизнь», «Правда», «Литературная газета», «Известия» газетледе басмаланнган очерклерин, зарисовка-ларын, статьяларын, фельетонларын кёл салып, сейирсинип, тинтип, усталыкъларына сукъланып, баш уруп – ма алай окъугъанма тамата къалам къарындашларымы жазгъанларын. Бу фахмулу авторладан жазаргъа юйрениуден уллу школ а къайда!

Болсада алыкъа мен сизге кимни «хатасындан» журналистиканы жолуна тюшгеними айтмагъанма. Газетде бир кюн да ишлемеген, чыгъармачылыкъ союзланы биринде да болмагъан Маммеланы Мусаны жашы Далхатны «хатасындан». Кёчгюнчюлюкде болгъаныбызда, ол къыргъыз школда окъугъанды. Аны жазгъан затлары республикалы «Ленинчи жаш» газетде басмаланып тургъандыла. Жаз башыны чууакъ кюнлерини биринде школчула айбат терекле орнатадыла. Далхат аны юсюнден жазгъан информациясын орус тилге кёчюрюп, «Комсомолец Киргизии» деген газетге жиберими тилейди. Экиге айланнган къарындашны тилегин толтурдум. Бир ненча кюнден аны къысха билдириую газетни бир мюйюшюнде чыкъды, тубюнде... «Д.Маммеев» деген сёзле уллу къара харфла бла жазылып.

Мен къарындашыма сукъландым, аныча, тукъумум республикалы газетде чыгъарын сюйдюм. Нени юсюнден жазгъанымы унутханма, алай «Комсомолец Киргизии» газет, биринчи письмому къысхартып, 25-30 тизгин этип чыгъаргъаны уа эсимден бюгюн да къайдан кетсин! Биринчи къууанчыма барлыкъ жолуму жарытды! Жазаргъа, эринмей-талмай ишлерге талпындырды, таукеллик, кюч-къарыу берди! Газетни тукъум атым жазылгъан жерчигин биргеме окъугъанлагъа кёргюзт-дюм. Ала да мени биринчи атламыма, кесимча, къууанырыкъ сундум. Школну арбазында мени къайгъылы болмагъанлагъа да билдирдим газетде статьям басмаланнганыны юсюнден. Махтаннган этеди дегенле болгъанларын да билеме. Алай ол кёлюм кётюрюлюп тургъан кезиуде, къууанчым махтаныудан, ёхтемлениуден, кесими башхаладан озгъан-нга санаудан узакъда тургъанымы кимге, къалай ангылатырыкъ эдим?

Заман а, эмилик атча, чапханлай барады. Мен да, андан артха къалмазгъа кюрешгенча, къадалып жазама редакциялагъа. Фрунзеде чыкъгъан газетле эки тилде да, орусча эм къыргъызча, жазгъанларымы кёпден-кёп басмалайдыла. Эндиге дери манга сёлешмеучю сабийлени

кьой да, абаданла окъуна, жазгъанларымы атларын айтып – алай саламлашып башладыла тюбеген жерде. Бир-бир танышларым а къатыма да жетгенчи кычырадыла: «Къалайса, корреспонденция!» («Корреспондент» дерни орунуна). Болсада уллуну кичини суююп неда масхаралап айтханларына да чыдайма. Кесими ишими кьолумдан келгенича итинюден башха манга не керек эди!

Бир затны эсигизге салама. Кесигиз ангылагъандан, адамла дайым тамамлап тургъан ишлеринден эрикген, анга сансыз кёзден къарагъан кезиулери да болады. Журналистика аллайладан болмагъанын артдаракъда, бу огъурлу да, халкъгъа бек керекли да ишни кеслерини жашау юлюшлерине санагъанлагъа кьошулгъандан сора билдим. Алайды да, мени къалам къарындашларымы болжалгъа салынмазлыкъ ишлерини ахыры жокълукъдан алагъа эригир кюн чыкъмайды. Сора жазма ишсиз туралмагъан адамла журналистиканы къалай сансыз этерле, аны суюден-сую баргъан болмасала! Кечигиз, хапаргъа кызып, алгъа, бюгоннго кюнюме, жетип кьалгъаныма.

Алай эсе, узакъ Къыргъызстанда эллинчи жыллада болгъан ишлеге къайтайым. Школдан келгенден сора заманымы асламысын редакциягъа материалла хазырларгъа береме. Жиберген затларымы газетлени бетлеринде кёрюрге асыры ашыкъгъандан почтальонну келир жолун сакълайма. Кесим да сезмегенлей, ол сабийлигими жоругъу болуп къалады. Къалай унутхун почтальон атыны къанжыгъасына тагъылгъан сахтиян артмагъындан жангы, басма бояуланы ийиси кетмеген газетлени манга узата, былай айтыучусун:

- Бююн да басмалагъандыла жазгъанынгы.

Бир-бирде уа почтальон гонорарчыкъ – жазгъанларым ючюн ахча саугъачыкъ – келтирив эди. Биз, кёчгюнчюлюкню жарлы сабийлери, ол кюнню, байрамныча сакълаучубузну унутмагъанма. Гонорарчыгъым кьолгъа тюшгенлей, шуёхларым бла тюкеннге барып, бек учуз конфетледен алыр эдик. Кесибиз да зауукъ этип, юйдегилерибизге да юлюшле чыгъарып.

Дагъыда эсигизни бу затха бурургъа дурус кёрдюм. Редакцияла бла байламлыкъ жюрютююм сёзюме табылыргъа, этиллик жумушну белгиленген болжалда тамамларгъа, тюзлюкге кьуллукъ этерге, кече-кюн демей жазаргъа эм дагъыда ала кибик адамгъа бек керекли жорукълагъа юйретгенди. Биз, жаш корреспондентле, республикалы жаш тёлю газетлени сёзлери бла айтханда, бек алгъа жашау кертичиликни кьорууларгъа итингенбиз. Аны юсюнде бир адамгъа да бет этмегенбиз. Жууукълукъну, тенгликни да унута эдик, тюзлюкню сейрлерин сакълай.

Басмада жашау кертичилик ючюн экиге айланган къарындашым Маммеланы Далхат бла мени арабызда сууукълукъ туудурады. «Къыргъызстан пионери» газетде мени зарисовкам басмаланады. Анда сёз тенглерим жай каникулланы кезиунде колхозну кендраш бахчасында халал кёллю ишлегенлерини юсюнден айтылады. Редакцияда ол материалны басмагъа хазырлагъан журналистни терслигинден уллу халат

кетеди. Аны эслеген Далхат, манга бир зат да айтмай, редакциягъа, тюзлюкню тохташдырыларын тилеп, къагъыт жазады. Эгечден туугъанны билдириуюн тинтирге пионер газетни редакторуну экинчиси Исабек Исаков келгени кёз аллымда турады. Орта бойлу, къара шинли, жумушакъ ауазлы къыргызлы жаш поэт мени Далхат бла тубешдирди. Уллу къонакъны (бизге ол алай эди) алтымыш километр жолгъа атландыргъан командировкасы бир ненча минутну ичинде бошалады. Ишни башы мында эди. Кендрашха къыргызлыла «къара къурай» дейдиле. Газетде уа ол «къара будай» деп басмаланнган эди. Биз жашагъан жерде къара будай ёсдюргегенлерин а сабийле окъуна биле эдиле. Сыйлы къонагъыбыз мени эгечден туугъан бла жарышдырып кетди. Болсада мен, иги кесек заманны, ёпкелеп, эгечден туугъанны къатына бармай турдум.

Сабийлигимде эслеген бир ахшы къылыкъны юсюнден айтмай болалмадым. Таулу жашчыкъла тенглерине оздурмазгъа итинедиле, алда баргъанны жетерге кюрешедиле. Алчылагъа тенг болууну уа не хатасы барды?!

Сёз ючюн, кесими юсюнден айтханыма айып этмегиз, Маммеланы Далхатха тенг болама деп, журналистиканы сайлагъаныма не аз да сокъуранмайма. Сора, манга эришип, башха жашла да газетлеге жазып тургъанларына не сёз.

Биз жашагъан элде «Ленинчи жаш» газетде Алтууланы Рамазанны жашы Ахматдан кёп материалы бирибизни да чыкъмагъанды. Бир номерде 2-3 информациясы басмаланнганларын да билеме. Гузеланы Исмайылны жашы Исхакъ, Зумакъулланы Мазанны жашы Далхат, Малкъондуланы Алийни жашы Хамит эм башха тенглерим да республикалы басманы ишине тири къатышханларын билиригизни суюдюм. Ала барысы да жашауда жерлерин тапхандыла.

ЗАНКИШИЛАНЫ Хусейин.

ЗАМАНСЫЗ ЁЧЮЛГЕН ЖУЛДУЗ

Теммоланы Хамитни жашау жолу кысха болганды. Анга да кырамай, ол чыгъармачылык иши бла миллет адабиятны тарыхында тийишли ыз кыойганды. Хамит жазыу ишин 1930 жылда башлайды. Ол эсин бек биринчиден кёчюрмечиликке бурады: орусчадан малкыар тилге жаш поэт П. Германны «Ёргеден-ёрге» деген, М. Голодныйни «Партизан Железняк» деген белгили жырларын кёчюреди. Теммоланы Хамитни чыгъармачылыкыны эстетика магъанасы кеси заманыны излемине кёре уллу болганды. Аны суратлау сёзге усталыгы бек биринчиден кёчюрюю иште энчи эсленеди. Анга 1930 жыллада кыараны билмеген, окъуугъа-жазыугъа энди кёз ачып тебиреген малкыар окъуучуну башха миллетли классиклени чыгъармалары бла ана тилинде шагъырей этерге кыолундан келгенди. Хамит А. Пушкинни «Чыганлыла» деген поэмасы бла малкыар халкыгъа орус халкыны маданият эшиклерин ачханды. Кёчюрюлген чыгъарма ариу эм тынч окъулады, магъанасы ангылашыныулуду. Бу шарт а Теммоланы Хамитни чыгъармачылыкъ жигитлигини белгисиди.

Хамит, кыуру кёчюрюю иш бла чекленип кыалмай, малкыар тилде бир кыауум назму, очерк да жазганды. Аланы саны кёп туююлдо, болсада профессионал миллет литератураны ал атламларына себеплик этгендиле. Теммоланы Хамит 1934 жылда СССР-ны жазычуларыны биригиюне членнге алыннганды. Жаш поэтни аты Уллу Совет энциклопедияны (1936 ж.) «Кыабарты-Малкыар АССР» деген бёлюмюнде республиканы адабиятыны юсюнден сёз баргъан жеринде башха миллет жазычулары санында сагъынылады.

Чыгъармачылыкъ ишден сора да поэт кесини кыадарын устазлыкъ бла да байлайды. Огъары Басхан эл школну бошагъандан сора Нальчикде Ленин атлы окъуу шахарда устазла хазырлагъан техникумда окъуйду. Аны бошاپ, туугъан элинде малкыар тилден дерсле береди, аны ызындан Кыашхатауда интернатда да ишлейди. Хамитни иги устаз болганы, аны адамлыкы кёплени эслеринде кыалганды. Айтылгъаннга шагъатлыкъ Уллу Ата журт урушну ветераны Чеченланы Шамилни эсгерююдо: «... Хамитни бет сыфаты, тизгини бюгюн да кёз аллымдадыла, сабийлени эркелетип айтычу сёзлери кыулагъыма эштилгенлей турадыла. Кыалай эсе да мен кесими жашауумда аны бек билимли, бек намыслы устазгъа санагъанма. Ол кертиси бла да алай эди. Биз, сабийле, хар кюнден аны ана тилден бла литературадан дерслерине тансыкъ болгъанча келгенбиз. Ол аллай ариу сёзлю, хар бирибизни журегибизге ачхыч тапхан устаз эди. Аны ючюн кыалганды Хамитни уллу адамлыкы эсибизде. Мен аныча сабийле ючюн кыайгыргъан устаз кёрмегенме. Ол жаланда классда тынгылы дерс беруу бла чекленип кыалмаучу эди. Кезиуден кезиуге хар сабийни юйюне

барып, анасы, атасы бла сёлешип, окъургъа къаллай онгу болгъанын кёргенди. Жашау къолайлары къарыусузлагъа кийимле алыргъа болушханды. Аллай болушлугъ 'а къыралны школда устаз фондундан этилгенди. Хамит манга да бир жол ол ахчагъа эки чурукъ алып бергенин бюгюн да унутмагъанма. Биз ол заманда сабийле эдик. Жашаугъа, педагог ишге да тийишли магъана не хазна бералайыкъ. Алай ол заманнга бюгюннго акъылыбыз бла къарасакъ, адамлыкъгъа къаллай уллу магъана берилгенине тюшонесе. Ол а къалай насып эди хар инсаннга да» (1).

Теммоланы Хамит не жаны бла да терен билим алыргъа итингенди. 1934 жылда Железноводскеде газет ишчилени экиайлыкъ курсларын бошайды, «Социалист Къабарты-Малкъар» газетни жууаплы секретары, маданият бёломно башчысы болуп ишлейди, 1936-1937 жыллада уа -республиканы китап басмасында литература къуллукъчусу.

1939 жылда Теммоланы Хамит жалгъан дау бла ажымлы жоюлгъанды, «кезиусюз ёчюлген жулдузладан» бири болгъанды. Жаш поэтни ажымлы къадары кёплени жарсытханды, бютюнда къалам нёгерлерин. Аллаиланы санында Къулийланы Къайсын да болгъанды. Ич сезимлерин жашырмай, ол, Хамитге атап, мудах назму жазады:

*Алай жеталмадың келлик кюнлеге,
Уллу сёз-тил жетди сени ызынгдан,
Тенг болдунг къазауатда ёлгенлеге,
Жолда окъ тийгенлей тау ауузунда!..*

*Сен да тау ауузунда кетип баргъанлай,
Жашил, жаш кюнлеринге да къууана,
Иги умутларынг алда тургъанлай,
Жарты жолда тёгюлдю таза къанынг.*

*Жырларынг, бишмегенлейин юзюлген
Кёгетлеге ушап, алай къалдыла,
Ол думп болгъан иелерин излеген
Жаш жырларынг таулада жилидыла.*

Хар тизгинде да лирика жигитни ич жарсыулары теренден-терен ачыкъланадыла. Къайсынны эсинде Хамитни жарыкъ сыфаты сакъланады, аны эси толуду хурметли эсгериуледен:

*О, бюгюн кибик турады эсимде
Сары шиллирек, узун жаш болуучунг,
Биз къауумда болмай сени кесингден
Лакъырдачы, кён кюлдюре туруучунг...*

*О, бюгюн кибик турады эсимде
Сени жарыкъ, жумушакъ ышаргъанынг!..
Не айтайым назмуланы юсюнден? –
Кён да иги болур эди жазгъанынг...*

*О, бююн кибик турады эсимде
Жаз башында биз бирге барыучубуз,
Дуня жашиллигине суююне,
Чакъгъан тереклеге къууаныучубуз.*

Кертиси бла да, Хамитни назмуларын окъугъан кезиуде аны жүрегинден жашауда бола тургъан тюрлениулеге къууаннганы ачыкъ эсленеди:

*Къууанама, жашагъанынга къарап,
Ёсюмюнгю таусалмайма санап,
Эски къабынгы юсюнгден ташладынг,
Къанат къагъып, жарыкъ кюлюп башладынг, -*

деп жазады «Нальчик» деген назмусунда. Хамит жангы заманны жарыкълыгына, тюзлюгюне ийнаннганды. Аны жашау жоругъу да игиликге, тюзлюкге къуллукъ этиу бла байламлы эди. Ол себепден къууанч сезимледен толу эдиле «къалын» жазылгъан назму тизгинлери да («Жангы Эл», «Насыплы жашау»). Хамитни назмулары асламысында заманны халына, идеологияны излемине кёре къуралгъандыла («Эркинлик ючюн кюрештиуден», «Жюрек тамырланы титиретген шургу», «Унутулмазлыкъ Лениннге», «Сюйюлюннген партия» эм д.а.к.). Ол тёреде башхала да жазгъандыла. Сез ючюн, Будаиланы Азрет, Улбашиланы Ахмадия, Хочуланы Салих, Гуртуланы Берт, Этезланы Омар. Болсада, ол шарт аланы фахмуларын эниш этмегенди, адабиятыбызда аланы чыгъармачылыкъларыны магъаналарын азайтмагъанды.

Теммоланы Хамит эсин политика болумлагъа кёп бере эсе да, бек алгъа ол миллетине суюмеклигин, аны кенг эм жарыкъ жолгъа турлугъун, айнырыгъын суюгенин билдиреди.

*Жашна, журтум, кючлю атла,
Санга къууанып къарайма.
Сенде жашагъан инсанны
Эм насыплыгъа санайма, -*

деп жазады ол «Туугъан журтум» деген назмусунда. Поэт ашыгъышлы санайды жашауда бола тургъан жангы тюрлениулени, аны бла бирге табийгъат да къууанады. Былайда поэт жансалыу (олицетворение) мадар бла эркин хайырланады:

*Таракъ тауларынг къарайдыла ышарып,
Салкъын аяз бла алгъыш этелле.
Акъ булутларынг башында узалып,
Къучакълан, ийнакълан, ёрге ётелле...*
(«Нальчик» деген назмудан юзюк).

Неда «Жангы Эл» деген назмусундан:

*Сакъ жсаун аязып, эрттенде кюн тийсе,
Чууакъ кёкден таякъларын эсерге ийсе,*

**Ма андады хауаны таза игиси, -
Къандырады кырдыкланы токъ ийиси.**

Поэтни лирика сезими туугъан жерине, аны табийгъатына аталгъан назмуларында «уянады». Жашауда болгъан тюрлениулени юсюнден (колхоз къурулуш, производство урунуу, окъуу-билим, жарыкъландырыу бла байламлы ишле) ол хапарлау халда, «къургъакъ» тизгинле бла билдире эсе, табийгъатны суратлагъан строфалада поэтни «ауазы» (ёню) тюрленеди, макъамлы болады («Кавказ таула», «Тауларыбыз», «Жангы Эл», «Нальчик»). Былайда назмучуну, саясат чакъырыуладан азатланып, инсан илишанланы ачыкъларгъа итиннгени баямды.

Жазыучу кесини фахмусун уллу лирика жанрда да сынаиды : ол 1936 жылда «Октябрь» поэмасын жазады эм «Жангы кюч» деген альманахны бетлеринде басмалайды. Илму жаны бла тинтирге къалсакъ, Хамитни поэзиясында суратлау кемчиликлени белгилемей да жарамаз. Аланы юсюнден илму, кесамат ишледе да айтылгъанды (назмуланы агитациялы формада къуралыулары, алада декларациялыкъ, поэзия сезим идеология сезимге хорлатханы, антитезагъа бойсунуу). «Кертиди, ол жылладагъы назмулада жангы ниетлени жыйыу, ариу къылыкъгъа юйретиу алыкъа къарыусуз амалла бла бардырылады, - авторла адамны хар кюнде не этерге кереклисин белгили жорукъла бла чеклерге кюрешедиле. Алай болгъанлыкъгъа да, назмулада жангылыкъ сезилип турады», - деп жазады кесаматчы Урусбийланы Фатимат (2).

Белгиленген суратлау жартылыкълардан азат болурча, табийгъатдан келген фахмусуну отун «къызыу жандырырча», айнытырча жазыучугъа чыгъармачылыкъ ишинде сынау, сынау бла бирге уа заман да керек эдиле. Былайда поэтни жашагъан заманыны тарых энчилигин чертирге тийишлиди. Белгилисича, озгъан ёмюрню 30-чу жыллары саулай да къыралыбызны тарыхында огъурсуз жылла болгъандыла, бу кезиуде халкъ кёп азап сынагъанды. «30-чу жылланы эки бети бар эди, – деп ачыкъ жазады Толгъурланы З.– Бир бети – халкъланы итиндирген жарыкъ эди, огъурлу, берекет, къарындашлыкъ, шуёхлукъ тежеген. Башха бети къара эди, кюйсюз, огъурсуз, адамланы, миллетлени шош къапхан, – ол халкъладан жашырын эди, аны кёпле кёралмагъандыла» (3). Заманны кюйсюзлюгюню, зорлугъуну хатасындан, жарсыугъа, Хамитни жашау жулдузу замансыз ёчюледи: поэт ийнанып, къуллукъ этип тургъан жангы власть аны кеси жояды.

Кесини чыгъармаларын Теммоланы Хамит тарых-жашау кертиликге бойсундургъанды. «Назмуну алай къурай билиу – ёмюрден бери да поэзияны бек къыйматлы, бек баш шартларындан бириди. Поэтни чыгъармаларыны асламында халкъны тюзлюкге, жашау тириликге талпыныуу, сабанчыланы, малчыланы умутлары бла ниетлери, аланы ата оякъларына, туугъан жерлерине соймекликлери суратланады», - деп жазгъанды Мокъаланы Магомет (4).

Назмудадан тышында Хамит къаламын къара сёзде да кёреди. 1933 жылда ол «Рамазанны ал атламлары» деген очеркин жазады. Бу чыгъармасында автор баш жигитни къадарын жангы тарых болумлада суратлайды.

2000 жылда «Заман» газетни бетлеринде биринчи кере «Рамазан» деген повестини кесеклери басмалангъандыла. Бу чыгъарманы мурдоруна, биз этген оюмгъа кёре, «Рамазанны ал атламлары» деген очерк салыннганды.

Бусагъатдагы окъуучугъа саулай да чыгъарманы суратлау жетишимлери-ни юсюнден айтыргъа кыйынды. Болсада берилген юзюкде авторну тил байлыгы, суратлау мадарла бла тири хайырланыуу фахмулугъуну ишек-сиз шартларыдыла.

30-чу жыллада жазылган чыгъармалада табийгъатны суратлагъан ол кезиуде тохташхан суратлау төреледен бири болгъанды. Кесаматчыла аллай шартны кемчиликге санагъандыла. Кертиси бла да, табийгъат болум-лагъа артыкъ эс буруу окъуучуну сюжет ыздан ажашдыргъанды, ол болум а чыгъарманы эстетика кючюн азайтханды, суратлау даражасын тюшюр-генди. Теммоланы Хамитни «Рамазан» повестинден кесеклени окъугъанда уа, башха сезим туады. Жазыучу, белгиленген төрени бузмай, табийгъат суратланы да кийиргенди чыгъармасында. Алай болгъанлыкъга быллай суратлау «кийириуле» кысхадыла, сюжетте «заранлыкъ» этмейдиле. Юлгюле келтирейик: «Кёкде жулдузла бир бирлерине ышарып къарай эдиле. Бир бирлерине кьонакъга баргъанча, артларында узун сары ызыкъла кьоюп уча эдиле. Таракъ-таракъ къаяланы, ёре жухланы, сыйдам аркъа сыртланы артларындан жылтырап къарай эдиле. Бугъейлени, чыран-ланы суулары да, кеслерини тохтамай эшитдириучю жырларына тюрлю макъамла берип, шорхулдап бара эдиле. Минги Тауну жанындан ургъан аяз кёкге чыгъа келген булутланы кесини ичинде эритип, тас этип кьоя эди.

Бир кесекден толгъан айны жарыгы бийиклени төппелерин жары-тып, юслерине сары кийим кийдирип тебиреди. Айны жарыгы Рамазанны ыстауагы бла бирге кесини ичине жыйды...»

Дагыда бири: «Тангны жарыгы къаяланы башларына жетип ышар-ды, бир кесекден Минги Тауну башына кюн жетип, кюмюшню алтын суугъа боягъанча, къарап тоймазча ариу тюрсюнлю этди. Андан да энишге салына, кьалгъан тауланы да башларына кюн кесини ариу, толу жарыгын берип, акъ бармакълагъа алтын оймакъла сукъгъанча этди». Бу берилген юлгюледе жазыучуну тил байлыгы, суратлау сёзюню жютюлюгю, бир къауум суратлау мадарла бла (жансалыу, тенглешидириу, эпитетле) бла хайырлана билгени чыгъарманы эстетика даражасын белгилейди, поэтика энчилигин чертеди.

Повестни баш жигити сегизжыллыкъ ёксюз жашчыкъ Рамазанды. Аны кьадары Хочуланы Салихни «Сафар бла революция» деген хапары-ны жигити Сафарны кьадарына ушайды: экиси да жалчылыкъны азабын сынайдыла. Ёксюзлюк, жалангачлыкъ, зорлукъ, артыкылыкъ сабийликни жорукъларына келишмеген затладыла. Болсада аладыла Рамазанча, Сафар-чаланы сабий дунияларын ажымлы, мутхуз этгенле. Хочуланы Салихни жигити жюрегинде дерт алыргъа итине эсе, класс душманны кёрюп болмай эсе, Рамазанчыкъда ол сезимле энтта туумайдыла. Ол сынагъан кыйынлы-кьларыны сылтауун жаланда ёксюзлюгюнде кёреди. «Ол (Токъболат бий - С.А.) мени атам, анам болмай, ёксюз кьалгъаным ючюн артыкылыкъ эте болур», - деп ахтынады жашчыкъ. Алай окъуучу ангылайды баш сылтау неде болгъанын – Токъболатчаланы адамсызлыкъларында, кюйсюзлю-клеринде, заман туудургъан тенгсизликде. Рамазанны сабий жюрегинде аздан аз азатлыкъга итинген сезим туады. Аны бошдан айтып кьоймай, жазыучу сюжетте огъурсуз къара кышну бла къарыусуз жумарукъну ара-ларында юрешни кийиреди, аланы сыфатларыны юсю бла жигитлерини

къадарларын, къылыкъларын ачыкъларгъа итинеди. «Рамазан, элгенерек да болуп, ёрге къарар-къарамаз, бир уллу къара къуш хуна чауулну ичинден бир жумарукъну тюклерин боран этдирип, жютю, гылжы тырнакъларын къабыргъаларына беклеп, къарын тюбюне къысып, жыйып, кётюрюп, чегетге учду. Ол ариу къанатлычыкъны ол огъурсуз къушну зорлукъ, жыртыучу тырнакъларыны ичинде бир затдан да болушлукъ болмай, титиреп, буюгъуп баргъанын кёргенде, Рамазан Токъболат аны къалай къыйнагъанын, сыйсызлагъанын, хакъын, ашагъанын, дагъыда кесине жетген кёп къыйынлыкъланы эсине тюшюрдю.

Жалчы жашчыкъ бу сагъышлагъа кёл ийип, жумарукъну сермеген къуш ол насыпсызны къалайда чачарыкъды деп чегетге къарап бир талай турду. Ол къолайсыз жумарукъну жыртыучу, огъурсуз къушну тырнакъларындан ычхындырып, ол ариу таулада, жумушакъ татыулу, ёрюшлю, хычыуун сериуюнлю зыгъыр этеклеринде эркинлик жашауда ёмюрюн азатлыкъ болумгъа салыргъа бек суйгенлей къалды». Адамланы бла чыпчыкъланы къадарларын тенглешидириу чыгъарманы мурдорун къурагъан класс келишюсюзлюк бла байламлы суратлау чюйреликни кючлендиреди.

Чыгъармадан юлгюлени эркин келтириу бошдан туююлду. Окъуучу суйгенича, «Рамазан» повестъни кесеклери бла шагъырей болалмайды: айтханыбызча, чыгъарма тогъуз жыл мындан алгъа «Заман» газетни бетлеринде басмаланып къалгъанды. Быллай болум а Теммоланы Хамитни чыгъармачылыкъ хазнасына сакъ болууну излейди.

Башында белгилегенибизча, Теммоланы Хамитни биринчи назму китабы «Хорлаулары жырлары» деген ат бла 1935 жылда басмаланады. Экинчи кере поэтни жангыз жыйымдыгъы 1959 жылда чыгъады. Бюгюнлюкде ол китап жангыдан «жашау сынаргъа», ары къара сёз бла жазылгъан чыгъармалары да кийирилип, жыйымдыкъ къуралыр керекли болуп турады. Хамитни чыгъармачылыгъына уллу кёллю болургъа жарамаз. Бютюнда бусагъатдагъы окъуучу заманны бийиклигинден аны суратлау ишине тюз кесамат кёз бла къарап, анга тийишли багъа берирге, суратлау-эстетика даражасын белгилерге борчлуду.

Эсгертиуле:

1. Чеченланы Шамил. Суйген устазымы эсгере // «Заман» газет. 2000 ж. 16-чы декабрь.

2. Урусбийланы Фатима. Хорлагъан социализмни литературасы // Малкъар литератураны историясыны очеркleri . Нальчик, 1978 ж. б.110.

3. Толгъурланы Зейтун. Малкъар литература. Нальчик, 2000. б.51.

4. Мокъаланы Магомед. Жалгъан дау жойгъан поэт // «Заман» газет. 2000 ж. 16-чы декабрь.

САРБАШЛАНЫ Алёна,
Къабарты-Малкъар гуманитар тинтиу
институтну тамата илму къулдукъчусу,
филология илмуланы кандидаты.

КАВКАЗ ТАУЛА

Эки тенгизни уллу толкъунлары,
Гюрюлдеб, юсюнге таукел ауалла:
Ёшюнюнгден чартлагъан бурчакълары,
Артха айланыб, ызларына жауалла.

Чиран сууларынг чучхурладан агъыб
Ауалла къая ташланы къучакълаб;
Тыкъ булутларынгдан жарыкъ от чагъыб,
Салкъын жауунларынг жауад чачхалаб.

Аркъангы кемсиз бийикге элтгенсе,
Булут озмайд, алагъа ёшюн урмай;
Санларынгы да терен къол этгенсе,
Турмайд аланы чиран суула жырмай.

Ёшюнюнгде акъ булутла тёшек этиб,
Юсюнге аладан сериуюн жетиб.
Салкъын сыртлада жатыб кийиклеринг,
Къайырылыб къарайла бийиклеринг

Темир бет алыб турад чиранларынг,
Майна, алайда къаяларынг, ыранларынг,
Кёреме бугъейинги, куртунгу къараб,
Мен сени къайдан тауусайым санаб...

Сени сейирлик затларынг кёб барды,
Бир жеринг чучхурду, бири уа жарды,
Сийдам къая, чынгыл ичлеринг тарды;
Бек бийиклеринг'а ёмюрлюк къарды.

Талгъыр къушла, къанатларын кенг жайыб,
Этеклерин тюрлю жасамла къоюб,
Таракъ къаялы, кезли ауушларынг,
Бийикледен акъгъан суу тауушларынг,—

Сени берекетли мюйюшлерингде
Ариулугъунгу кёргюзтюб къояды,

Сени сериуюнлю тау ичлерингде
 Колхозчу зауукълу мюлкден тояды.
 Кёб миллетлени жыйгъанса кьойнунга,
 Жарыкъ жашау ичинде айнытаса
 Кьонакьбайлыкьны алгъанса бойнунга,
 Шуёхлугъунгу энди танытаса.

Альпинист, турист кьонушла чюйлейбиз,
 Хар жерингде гетен чатырла кьуруб.
 Ариу агъач чегетинги бийлейбиз,
 Курорт юйлени аллын санга буруб.

Сен акъ кьаяларынг сунуб да турма
 Ёшюнюнгде большевик кьалаланы.
 Танг аласы жулдузларынг да сунма
 Аланы ичинде жарыкъ жаннганланы.

Бир заманда кьара уучу кьушларынг
 Кьалкьыучу эдиле мыллыкдан тоюб,
 Энди уа, учханлы темир кьушларынг,
 Кьачадыла темир кьушха жол кьоюб.

Жияу киралмагъан такьыр жолунгу,
 Ёхтемленген, терен чауул кьолунгу
 Кенгертдик, машинала да барырча,
 Колхозчула кьууанч жашау салырча-

Машинала чырмау алмай, сюзюлюб,
 Жарыкълары жолну жарытадыла.
 Баралла, айланч жолунгда тизилиб,
 Моторлары тохтаусуз тартадыла.

Минги тауунгу тюз иер кьашында
 Дагъыда, колхозну хар-бир кьошунда
 Телефон аппаратланы кьургъанбыз:
 Сууларынгы биз айтханнга бургъанбыз.

Кавказ тау, кьызгъанмайса байлыгъынгы,
 Эркин этдинг, кьышлыгъынгы, жайлыгъынгы.
 Кёбден бери сакълагъан магъаданынгы,
 «Ач деб, башладынг — кесинги санынгы».

Сени хапарынгы кёбле санай,
 Мынча махтау сёзюн да санга бериб;
 Хуржунларынга ишанлаб кьарайла,
 Анда сени саугъларынгы кёрюб.

Жангы жашау бла бирге байламлы,
Магъыдан кьююларынгы чачабыз,
Игиликлеринде алгъа сайланган,
Молибден, сурьма ёзекле ачабыз

Къызыл аскерни жигитлери барыб,
Курт чунгурларынгда къошун салалла.
Шекерча, акъ щаугютлеринги жарыб,
Тюз тѣпбенге таукелликде баралла.

Майна, сени сууунг этген бир жарда
Олтуруучу эди къыш уллу къар да.
Жаз башында тели хансла чыгъыучед
Ма, ол формада мадуллай туруучед.

Жолоучу, къайта келиб, кеч болуб,
Ёгюзлерин ол жагъада ийиучед.
«Кесим да бир тынчайым» деб, солуб;
Юсюне жамычысын да кийиучед.

Бу мен айтхан мадул, тогъай къоюнда
Темир-бетон къабыргъала сырылды:
Хыны шорхалы Бакъсан суу бойнунда
Бакъсан ГЭС-и — жарыкъ чолпан кьюрулду.

Суу, кючюн турбин чархлагъа тик уруб,
Цемент тырхыкъда чулгъаныб барады.
Жарыкъ тиякъларын хар жерге буруб,
Республикге жангы кьюуанч салады.

Жерге къарасанг, — машина келеди,
Къыйын тарларынгы сыйдам жол этиб.
Аэроплан кѣкде къанат кереди,
Къыйырлары булутларынга жетиб.

Къолтугъунгда, къабыргъангда, белингде
Тутуш агъач бийлеб тургъан кенгингде
Ишлени, белинги бюгюб саначы,
Ненча колхоз жарыкъ айныйд, къарачы!

Кютюлелле колхоз малла жерингде,
Ариу тау кырдыкларынга жарашыб,
Колхозчула кьюуаналла элингде,
Бу зауукъ жашаугъа бирден къарашыб,

Ма, айланыб къара тау жайлыкълагъа,
Колхоз ёсдюрген уллу байлыкълагъа.
Тау аязла сюзюттген жашил чатла,

Анда отлайла сайлама колхоз атла.

Колхозчу, кьойланы кириш тартдырыб,
Кюнлюмюнде гелеулени сылайды,
Сюрюююн салкьын чегетде жатдырыб,
Санга кьараб, кьууанч жырла жырлайды.

Кенглерингде, ариу жайлыкъларынгда
Колхоз кьошла стауатла салалла.
Хайырланыб, хар бир байлыкъларынгда
Кьууанчлы жашауда ёсюб баралла.

Нечик зауукъ жашаулуду колхоз кьош,
Анда ишсиз бир адам да турмайд бош:
Бир колхозчу сют машина бурады,
Майна, бири ийнек сауа турады.

Сени бек насыблы жерге санайма,
Танг атханлай кюн да санга тиеди.
Кёз кьакьмайын, санга суююб кьарайма,
«Не ючюн» десенг, — жеринге колхоз иеди.

Ишчини, колхозчуну берч кьолу бла,
Бешжыллыкьны тюз салгъан жолу бла
Урунганла жарыкъ жашау алдыла,
Эллерине жарыкъ тюрсюн салдыла.

Тайдырабыз кирли, заранлы кьылыкьны,
Зулмучула кьоюб кетген терс ызлыкьны.
Ёсдюребиз жангы, акьыллы адамла.
Алгъа атлайла жигер, таукел атламла.

Колхозчула малларын иги кютюб,
Аланы барын кьоранчсыз ёсдюрюб,
Бек сайламлары да орден алалла,
Алгъа барыргъа кьууанч юлгю болалла.

Хар ишчини, колхозчуну жашауу
Кьолайлыды аны мюлкю, ашауу.
Кетди юсюнден кьарангьлыкъ баш ауу,
Ишге заран болгъанд аны баш жауу.

Санга былай толу жарыкьлыкъ берген,
Сени хар мюйюшюнгю ариу керген,
Большевик колхозланы ишлериди!
Урунганланы жигер кючлериди!

Къабарты-Малкъар ёседи, жашнайды,
Бир хорлауну бошаб, бирсин башлайды.
Чырмауланы къоркъмай таукел ташлайды.
Къартланы да къуандырад, жашлайды.

Къалай уллу хорлаула этгенинден,
Махтаулу юлгюлеге жетгенинден,
Айтыб къысха тауусургъа къыйынды, —
Ол хорлау'а хар неден да сыйлыды.

Партияны салгъан жолунда барыб,
Малчылыкъда уллу хорлаула алыб,
Жерчиликде большевик низам салыб,
Колхозчу къууанад жашауу жарыб.

Бизде ёседи жаш тёлюню насыблысы,
Жангы дуньяны ёзеге эм татлысы.
Ала окъуулу, билимли ёседиле,
Къарангылыкъны тамырын кеседиле.

Большевик ишни къолгъа тюз аладыла,
Техниканы теренине барадыла.
Культураны оюлмазча къалайдыла,
Чууакъ кёкде эртден кюнча жанадыла.

Ёсед колхозларыбызны маллары,
Кюнден ёсед кёб жанына санлары;
Игиленед агъачлары, санлары,
Берекетлид жайлыкълары, ашлары.

Сабанланы темир атла жырадыла,
Урлукъларын сеякала сырадыла,
Сабанларыбыз тирликден толадыла,
Тирликлени комбайнала орадыла.

Колхоз сабан тенгиз кибик чайкъалад,
Сары жибек жайгъанча толкъунланад,
Колхозчу ол байлыкъгъа жарыкъ къарайд,
Жюрегинде жарыкъ чиракъ да жанад.

Партияны хар сёзлерин алабыз:
Ол сёзлени жарыгъында барабыз,
Жарыкъ жашау шахарларын салабыз,
Ма, бир бузулмазлыкъ кючлю къалабыз.

Бу хорлаула бизге чек туююдюле,
Алгъа бютюн таукел атлаб барлыкъбыз.
«Ишибиз тамамд» деб, артха турмабыз;
Жангы-жангы хорлауланы аллыкъбыз

1936 ж.

ТАУЛАРЫБЫЗ

Къара тенгизден башлаб,
Каспийкеге тартылыб,
Кавказ таула турадыла,
Ол арагъа саркъылыб.

Ариубуз деб, тиш ишартыб,
Булутланы чакъыралла,
Татымлы жайлыкъларында
Къой сюрюуле макъыралла

Къараб тоймаз кибикди
Къалын агъач тамакъла;
Ийнан, алтын кибикдиле
Сууларында чабакъла.

Сыртлада жумарыкъ ёрюш
Кёк жабыу жайыб турады;
Таугъа айланыб къарасанг,
Ариу аяз да урады.

Тауладан акъгъан суула
Кюмюш кибик жаналла.

Адамла узакъладан
Аны кёрюрге баралла

Нарат терекле бардыла
Толкъун болуб юслери,
Ауругъанны сау этелле
Аланы ийислери.

Бу тауладан бирлери
Артыкъ юлюш алгъанды,
Къалгъан тауладан эсе
Кёб да ёрге баргъанды.

Эркелетиб, аны таула
Махтаб, ариу кёргендиле.
Буздан, къардан уллу юлюшню
Бийик таугъа бергендиле.

Билигиз, бу эркеленген,
Дунья билген Минги-тауду;
Тёрт жаны да жарты болмай,
Ариуду, толуду, сауду.

Бир-бирде ол акъ булутдан
Чиммакъ бёркюн да киеди,

ГЕРЮКЛАРЫ

Герюклары сейир къадарлары болган тукъумладан бирине саналадыла.

Бурунгу заманлада Гюржюде Додриани деген тукъумну жашы Герюк эрли тиширыучукъну суюгенди. Аны бла бир тилли болуп, ол ожакъ шынжыр бла жашырын отоугъа тюшгенди, алай, билмей турганлай, тиширыучукъну эри келип къалганды. Алайда экиси да къама уруш этип башлагъандыла. Жаш, онглуракъ болуп, тиширыуну эрин хорлагъанды. Суюгенин сыртына алып, къалауурла кёрюп къоярла деп къоркъса да, жаш ожакъ шынжыр бла артха чыкъганды. Дерт жетдирилде деп къоркъуп, Уллу Къарачайгъа келгенди. Къарачайда орналып, ол уллу бай юйюр къурагъанды. Туудукълары акъ офицерле болуп, Россейге къажау турганла бла уруш этгендиле. Революция башланганда, къызыл аскерге къошулгъандыла. Революциядан сора къуллары аланы тукъумун алып къойган эдиле деучюдюле. Алай, репрессиялагъа тюшюп, аланы кёплери, сау эселе, шау эселе да, хапарсыз болуп къалгандыла. Къачалганлары Америкагъа къачхандыла. Герюкню сау къалган туудукъларындан бирини юй бийчеси Боташланы къызы болганды, ол, жашчыкъ табып къутулганлай, ёлюп къалганды. Сабийчиклени атасы аны Малкъарда эмчек анагъа бергенди. Кеси да сабийине келе-кете турганды. Алай бир келгенинде, Уяналадан бир тиширыугъа бюсюрегенди. Аны эри эртте ёлюп, ол къызчыгъы бла жашай эди. Алайлыкъ бла ол Малкъарда орналады. Аны туудукъларындан Малкъарда юч юйюр барды. Кеси уа кёчгюнчюлюкде тюз да ары жетгенлей, хауа жарашмай, ёлгенди. Аны бир къызы Асият Къарачайда къонакъда турганлай, Къарачай бла кёчюрюлюп, Къазахстанны бек сууукъ жерине тюшген эди. Жаш къызчыкъ болуп, ол анда кёрген къыйынлыкъларыны юслеринден былай айтады: «Ачдан бла сууукъдан адамла кёбюп ёле эдиле. Биргебизге, будайгъа букъдуруп, алтын, кюмюш да алган эдик, алай алтын бир тюкге да саналмай эди. Жангыз бир кере бир алтын бууундукъну бир ётмекге алышхан эдик. Атамы эгечини ёлюгюн чыгъара туруп, аны боюнунда алтын минчакълары юзюлюп, жерге тёгюлген эдиле, аланы жыяргъа киши ийилмеди. Алтын минчакъла тёгюлгенлей къалган эдиле. Къышхыда ёлюклени юй башына жыйып, жай жылыуу жетгенлей, къыйынлы таулула алай асырай эдиле. Насыбыма, урушдан сау къайтхан тамата къарындашым мени сора-излей келип тапхан эди.

Ол мени Талды-Курганнга анама келтирди. Артда къарындашым юйюрю бла Нарсанагъа кёчюп кетген эди. Бир эгечим а, эри ёлюп, тёрт сабийи къалган эди. Ала да, биз да бир юйюр болдукъ. Барыбыз да чюгюндюрде ишлей эдик. Бек гитче эгечибиз Фатимат биз ишден келирге, салам отда гыржын биширип туруп эди. Бир эгечим а, Хазик, сабийлеге къараргъа анабызгъа болуша, окъуусуз къалганды».

УЯНАЛАРЫ

Мени анам Герюкланы Хажимырзаны кызы Хазинер, къартладан эшитгенме деп, былай айтычуду.

Бурун заманлада таулу эм эбизе жашла бир бирлеринден малла сюрюп болгъандыла.

Таулу жашла аллай бир чабыууллукъ этгенде, тон тюплерине букъ-дуруп, бир гитче жашчыкъны да урлап, атла бла келе болгъандыла. Къаядан таш тюшюп, дауур этгенде, жашладан бири: «Уянады жашчыкъ», - дегенде, бирси жаш: «Аты Уяна болсун» - дегенди. Эбизе халкъны адамыны кёбюсю сарычач, акъбет, кёк кёзлюдоле.

Уяналаны субай санлы жашларын, сарычач, кём-кём кёзлю кызыларын сормай таныргъа боллукъду. Мен билгенликден, къарт анамы къарындашлары алгъа заманлада акъ аскерде офицерле болуп, революцияда кызыл аскер жанына къошулуп, уруш этгенди, ала репрессиялада думп болуп кетгенди. Уяналары ишни суйген, хурметли тукъумдула.

УЛБАШЛАРЫ

Мени къарт анам Уяналаны Гокка айтханнга кёре: «Улбашлары акъ шинли болуучу эдиле, чачлары бал бетли. Къызчыкъларын бек эрке юйрете эдиле. «Ой, Улбашлагъа келин болгъана а не насыплыды!» - деп болгъандыла. Эрге баргъан кызыларыны ызларындан къара къаргъа къаргъагъанды деп, алай да айтычу эдиле. Тюрлю-тюрлю байрамлагъа жораланган къууанчлада Улбашланы кызылары, жашлары да, чиммакъ кийимле да кийип, Раубазы терекни тегерегине гюрен туруп, бир бири къолларындан тутуп, сейир ариу тепсеп, кеслерине къаратычу эдиле. Раубазы терекни тюбуне татыулу азыкъла келтирип, терекге да сыйлы къумачладан журунчукъла неда ариу инжи тигилген къол жаурукъчукъла кысып болгъандыла.

Малкъарда Улбашлары уллу тукъумладан бирине саналадыла. Тукъумну асламысы Уллу Малкъарда Шаурдатда жашай эдиле. «Къара ишни суймеучу эдиле, кеслери да къара ёзденле болгъандыла. Къул тутмагъандыла, башхалагъа да къуллукъ этмегенди. Жарлы эм къарыусузларына бек болушуп болгъандыла. Таулулада: «Улбашланы сызгъырыучусу кибик, не сызгъыраса?» - деген сёз барды. Алай нек айтылады? Къартла айтханнга кёре, тукъумну «Юй иеси» болгъанды. Ол къабыргъа ташны артында жашырын отоучукъда жашагъанды. Ушхууур ашап бошасала, юй иесине деп, хант къангада юлюш къойгъандыла. Ол, азыкъгъа бюсюремесе, неда анга аш салыргъа унутуп къойсала, табакъны табакъгъа уруп, къыжырыкъланып болгъанды. Халкъыбыз Азиядан къайтыргъа эркинлик алгъанлай, тукъумдан къарт тишируу, жашы, келини эм тудукъчугъу бла биринчи болуп Шаурдатха къайтханды. Жашы: «Анам, жангы юй ишлер эдик», - дегенни эшитип, юй иеси ташны ташха уруп, мурулдап, ол оноугъа бюсюремегенди. Алай, анга

къарамай, жаш агъачдан терек суйреп келгенлей, юй иеси аны къаядан атханды. «Бир Аллах, Малкъар кѣчюп келгинчи, асыры сабийге къоркъгъандан, келинчик да, мен да аны ортабызгъа салып, алай жукълаучу эдик. Алай эрттенликде туруп къарасакъ, сабийни тѣереги ууакъ ташчыкъладан толуп туруучу эди. Насыпха, Малкъар кѣчюп келди да, биз да, энишге энип кесибизникилеге къошулдукъ деп, ол тиширыу алай айтыучу эди», - деп, тукъумда аллай хапар жюрюйдю. Тукъумну кѣп къарты, къарыусузу, сабийи Азияны исси хауасы жарашмай, аны юсюне да ачлыкъ къошулуп, ёлдюле. Жашларыны кѣбюсю урушда къырылды, тас болду.

Тукъумда аты айтылгъан жашладан бири Улбашланы Келлет болгъанды. Улбашланы Ахмадияны уа власть, назмуларына бюсюремегени ючюн, жыйырма жылгъа ГУЛАГ-да азап сынаргъа олтуртханды. Балетмейстер Мутай гитче заманчгъында Орджоникидзени аллында аriu тепсегени ючюн, ол анга саугъагъа аякъ мешина бергенди. Ол заманда аллай саугъа бек сыйлы саугъагъа саналып болгъанды. Азиядан къайтхандан сора «Кабардинка» деген тепсеу ансамбльни тепсерге юйретип, битеу дунягъа респуликабызны атын айтдыргъанды. Ол «Кабардинкадан» кетгенден сора «Балкария» деген таулу тепсеу ансамбльде балетмейстер болуп ишлеп тургъанды. Улбашланы Азнор да культурабызгъа улуу къыйын салгъанды. Ол халкъыбызда бек уста жырчыларыбыздан бириди. Улбашланы тукъумда директорла, врачла, устазла, жерчилик бла, малчылыкъ бла кюрешгенле да бардыла. Малкъардан тышына кетип, анда ишлеп, жашап къалгъанла да бардыла. Сѣз ючюн, Улбашланы Рамазан жаш заманында, Горисполком Москвагъа жиберип, ол анда Москваны Бауманский районуну комсомолуну инструктору болуп тургъанды. Энди ол Мосгорстройну таматарындан бириди. Жашы Артур тюкен таматасыды. Андан сора да медицинада аты айтылгъан тиширыу да барды. Жаш тѣлюбюз бир жерде да кеслери не терс сез айтдырмай урунадыла. Улбашлары тынч, жууаш адамлагъа саналадыла.

ЦАКОЛАРЫ

Цаколары Улуу Малкъарда жашап болгъандыла. Репрессияланы заманында Сыр-Дарьягъа исси къумлагъа тюшгендиле. Жолда кѣчюрюп баргъан заманда, бир эгечим ауруп, жолда чечен жанында тас болуп, сау эсе да, ёлген эсе да, хапарыбыз болмай къалгъанды деп, мени къайын атам алай айтычуду. Амалсыздан жер юйчюкле ишлеген заманда, жерден жилиян, кеселке да, макъала да чыгъа эдиле. Жумуртханы юзмезге салгъанлай, иссиден бишип болгъанды.

Тукъумну асламысы, хауа жарашмай, Сыр-Дарьяны къумларында къырылгъандыла.

Къабарты-Малкъаргъа кѣчюнчюлюкден къайтханла бир жыйырма беш юйор болурла. Малкъарда, Нальчикде, Эльбрусда жашайдыла. Ала

окъуугъа, ишге да бек къатыдыла: медицина жаны бла ишлегенле, усталыкъ этгенле, мал тутуп, жер иш бла кюрешгенле да бардыла.

Тукъумну таматасы Цаколаны Ацейни жашы Мустафады. Къабарты-Малкъарны бек ариу эллерини биринде Ташлы-Талада жашайды. Ол, уруш башлангынчы окъуна, аскерде къуллукъ этип болгъанды. Алайдан урушха кетгенди. Атасы, анасы да анга жети ай болгъанда ёлген эдиле, эгечи ёсдюргенди, аланы кёчгенлеринден хапары да болмай, Украинада къазауат уруш этип болгъанды. Ол айтылгъан разведчик Николай Кузнецов, немецлидеде обер-лейтенант «Пауль Зиберт» сунган, орусла жаш бла бирге партизан отрядда Ровнода пулеметчик болгъанды. Кёп майдалы, ордени да барды, кеси да Александр Невскийни орденини кавалериди. «Отряд особого назначения» деген кино аланы отрядыны юсюнденди.

Отрядны таматасы Медведев жазып : «Они сражались за родину»- деген китап да чыкыгъанды, кёп газетледе статьялада барды. «Аппа, къайдан чыкыгъанды тукъум?»- деп соргъанымда, ол манга: «Юч къарындаш болгъандыла, аланы бири былайда Моздокда, бири Дюгерде, ючюнчюсю Малкъарда къалгъанды. Кертиди, Дюгерде бек кёпдюле, кеслери да бушуугъа, къууанчха келе туруучудула. Дюгерде да, таматабызгъа сен саналаса деп, мындан алдалада Мустафагъа да аны уллу къарындашындан туугъан, эллилени саулугъуна бек жарсып къарагъан Тахирге да кюмюш къамала келтирип, къурманлыкъ да этип кетген эдиле.

Тукъумдан окъуулары болгъан жашла къызла да, Москвагъа ишлерге кетип, кеслерин иги жанындан кёргюзтедиле.

УЛБАШЛАНЫ Саният

ХАЛКЪЛА КЪАДАРЫ

Дунияны айныу жолуна кьарасанг, бир миллет да башхасына кьошулмай, байламлыкь жюриютмей, кьош болмай турмайды. Бюгон да тохтап, шошайып, жеринден тепмей тургъан халкь жокьду. Бурун бола келген ишлени ызларын тилде, фольклорда, эпосда табаргъа боллукьду.

Бирде бир халкь Адам саны кеп болгъан халкьгъа кьошулса жутулуп да къалады. Тарых тинтиуле археология, этнография, лингвистика, антропология, историография бла байламлыдыла. Анга кёре, табылгъанны бир бири ызындан тизе кетсенг, кёп зат жерин табады.

Бу сиз окьурукь статьяны юсюнден эшите эшите тургъанма, алай кезюме урунмагъан эди.

Татарлы тюрколог Абрар Каримуллинни ишлерин жаратханла жаратмагъанла болгъан эселе да, аны илмуда тюрк миллетлени юсюнден жангы сёз айтханнга санайма.

«Ленинград шахарда Пушкинни юйюнде Н.И.Ильинскийни къагъыты сакъланнганын эшитип, ол къагъыт бла шагъырейленирге таукел болама. Ильинский тюрк миллетлени адабият, маданият, тил хазналарын тинтгенледен бири болгъанды. Илму ишлери кёпдюле, алай белгисиз къагъытда бир жангы зат болур деген умутуму юзмейме» деп башлайды хапарын Абрар Каримуллин.

Архивлени кьозгъай кетгенде къагъыт табылады. Ол Отто Рериг деп биреуге жазылгъан эди. Къагъытда, жарсыугъа, эс бурурча зат жокь эди. Алай аны бла байламлы башха къагъытха эс бурурчады. Отто Рериг татарлы алим Ибрагим Хальфинге жиберген къагъыт араб графика бла татар тилде жазылгъанды.

Ибрагим 1800 жылда Къазан гимназияда устазлыкь этип тургъанды. Артдан, университет ачылгъанда, лектор болгъанды, тюрк тиллени тинтген белгили алим эди. «Татар тилни азбукасы эм грамматикасы», «Джингис ханны эм Акъсакъ Тимурну жашаулары»илму ишлени жазгъанды, «Родословная Тюрков» деген китап да аны редакциясы бла чыкьгъанды. Бир сез бла айтханда бийик окьуу юйледе татар тилни дерслери аны китапларын хайырланып ётгендиле. Аны айтханыбыз Отто Рериг тюрк тиллени терен тинтир муратын билдирип аны бла байламлыкь излейди. Къагъыт 1861 жылда жазылгъанды, Ибрагим Хальфин жашаудан кетгенден сора. Ол кезиуде Къазан университетде Тюрк, Татар тилни кафедрасы ачылады, университетни совети къагъытны ол кафедраны таматасы Н.И.Ильинскийге тапдырады. Ильинский Реригге жууап бередиди. 1863 жылда Рериг Ильинскийге дагъыда бир къагъыт жибереди. Алай ол кезиуде Ильинский кафедраны да кьоюп башха ишге кёчгени бла байламлы къагъытны оноуу этилмедиди. Абрар Каримуллин Реригни юсюнден бир тюрлю бир хапар билер умут бла Салтыков-Щедрин атлы, Ленин атлы кьырал, тыш кьыраллы, Илмула Академияны библиотекаларына къагъыт жазады. Аланы биринде да хапар болмайды. Брокгауз бла Эфронну сёзлюклеринде Америкада жашагъан индейли-

лени юсюнден статьяда аны аты сагъынылады деген билдириуден сора Американы библиография арасына кьагъыт жазады. Американы конгрессини библиотекасындан жууап келеди. Ол не Адам болганыны юсюнден толу хапар айтылады.

Фредерик Льюис Отто Рериг Лейпциг, Париж, Галльск университетледе медицина эм филология жаны бла билим алгъандан сора шаркъ миллетлени тиллерин тинтиуу бла кюрешгенден Америкада чыкьгъан «Тюрк тиллени юсюнден эм сиу индейлилени тили» деген китапларын излей кетгенде, «Американы табийгъат байлыкълары» деп институтну отчету табылады. Анда сёз экспедиция этген ишни юсюнден барады, алай 435 бетинде Реригни сиу индейлилени тилини юсюнден билдириуге эс бургъанды Каримуллин. Рериг тогъуз тилни билгенди, баям бу тилни да аз-маз тинтген болур деп биринчи бетин ачханда, алим сиу тилни тюрк тилле бла тенгleshдиргени ачыкъланады. Сейир тамашагъа кьалып Каримуллин Реригни статьясын бир ненча кере окъуйду.

Рериг сиу тилни энчилигин белгилейди, бирси индейлилени тиллери бла тенгleshдиргенде, тинте кетип быллай оюмну чыгъарады: «сиу эм дакота тилле Урал-Алтай тиллеге келишедиле. Бу тиллени жюрютгенле кюнчыгъыш Европада, Сибирде эм Орта Азияда жашайдыла, бир кьауумлары уа Европада – ала венгрледиле». Реригни оюмуна кёре синтаксис, морфология жаны бла сиу бла Урал-Алтай тилле толу келишедиле.

Бир кьауум сёзлени толу магъанасын энчи белгилер ючюн аны кючлеп айтхан төре тюрк миллетледе эм сиу индейлиледе жюрюгенин юлгюле келтирип ачыкълайды. Сёз ючюн «sar – сара» (кап-кара) «сет-сера», «чип-чибэр» (бек ариу). Фонетика жанын алып айтсакъ да келишимле сингормонизмни жорукъларына бойсунадыла сиу тилде «ta», «te» суффиксле тюрк тилледе «да», «дэ» - «та», «тэ» суффикслеге келишедиле. Сиу тилде «ekta» тюрк тилде «йакта» деген сёзню магъанасын «бу жанына» деп чыгъарады.

Сёз ючюн, татар тилде «Кен йакта» (кюн жанына), «сул йакта» (сол жанына) «sa», «se» деген суффиксле эки тилде «чы», «че» деп хайырланыладыла, ташчы, балыкчы лексиканы тенгleshдиргени да Реригни оюму терс болмагъанына шагъатлыкъ этеди «tan»- «tang»

тюрк тилдеде танг да эртден жарыгыны белгисидиле. Андан морфология кзуралыулары да тенгleshдиреди – «tani – tang» бил, таны деген магъананы тутады эки тилде да, тюрк тилдеде «хан», «каган», «ага» деген сёзле сиу тилде «Wakan». «Баш бакъан», «баш къан» деген сёзле бюгюн да жюрюйдюле тюркде. Алай бла Рериг сиу индейлилен тили татар-тюрк къауумгъа бегирек келишеди эм ала америкагъа Азиядан кёчгендиле деген оюмгъа келишеди.

Рериг индейлиле бла Америкада граждан уруш башланганда танышханды, Шимал бла къыбла уруш деп да айтылады. Шимал жаны негрлени эркин этер ючюн кюрешгенди. Дакотада госпиталда ишлеген Рериг, урушха къатышхан индейлилен тиллери Тюркде тилманч болуп ишлеген заманда эшитген тилге ушагъанына, келишгенине сейир этеди. Бош заман табылганлай индейлиле бла тюбешеди, адет-тёрелерин кёреди. Ма ол кезиуде жазады Ибрагим Хальфиннге къагъыт. 1865 жыл уруш бошалады. Рериг аскерден бош болуп индейлиле бла 6 айны турады. Жырларын, тепсеулерин, жашау турмушларын, тиллерин, таурухларын тинтеди.

Рериг бу иште толу бериледи, медицинадан да кетип, тиллени тинтип башлайды, ол санда санскрит тилни да. «Кто был кто в Америке» деген ишин басмалайды. Океанияны тийресинде жашагъан миллетледе, санскритде да келишген шарт тапмайды.

Американы шимал жанында жашагъан индейлилерини арсында сиу-хока тилни жюрютген уллу къауум барды. Анга хока, юси, ваппо, керес, туника, кэддо, черокез, мускоч дагъыда башха индейлиле киредиле. Сиу да ол къауумданды. XVII – XVIII ёмюрледе ала Миссисипи сууну бойну бла Къаялы таулагъа, Калифорниядан Арканзасха дери жерде жашагъандыла. Сиу тил дагъыда бир ненча къауумгъа юлешинеди: Дакота-ассинбойн, мандан, виннебаго, жидатса, апсорака. Сиу батыр, ёткюр миллетге саналгъанды, аланы жерлерин бийлеген акъ колонизаторла бла кёп урушханды. 1963 жылда бардырылган тергеулеге кёре кёп миллионлу миллетден жалан 77 минг къалгъанды. Резервациялагъа кёчюрюп бир бирден узакъ этгендиле. Бюгюнлюкде ала Северная эм Южная Дакота, Королина, Монтана, Небраска штатлада жашайдыла. Суратлау литературада, кинофильмледе адетлерин, төрелерин кёргюзтгенликге тиллерини юсюнден сёз да жокъду. Жалан да англо-дакот сёзлюк, жангы кзурала тургъан школлагъа болушлукъгъа чыгъарылган эм С.Риггни сёзлюгю табылгъанды. Экинчи сёзлюк табийгъат байлыкъланы тинтиуню юсюнден жыйымдыкъгъа киргени себепли не библиотекалагъа, не тил бла кюрешген институтлагъа тюшмегенди. Алай бла белгисиз болуп тургъанды. Эки сёзлюкню да ачып къарагъанда жюзден артыкъ сёз табылгъанды тюрк тиллеге келишген.

Сиу дакота
Lcu
Yuta

тюрк тилле
эчу (ичерге)
йоту (жутуу)

Kuwa	куа (кьюуа)
Kapsun	кьябу (кьобыу)
Mi	мин (мен)
Bagana	Багана (Багыана)
Ik	ике (эки)
Baha	баба (баба)

Тюрк тилдеде бир сёзню эки-юч тюрлю магъанасы болгъанын эсге алсакъ сиу тилде келишген сёзле кёпдюле. Каримуллин татар тил бла тенгледиреди эм юлгюге «басты» деген сёзню алады. Ол чабыууллукъ этди, тонады, кюч кьярыу этди деген магъананы тутады. Карагасс тилде жара деген магъанада жюрюйдю. Якут тилде «has» жара, туркмен тилде да has - жара деген сёздю.

Сиу тилде, hash томурду, бичакъ бла кесди деген магъананы утады.

Сиу	кечюрюлгени
Basku	кесерге, кесилген кусок
Baskica	басып кесген
Baskita	бичакъ бла кесерге
Baskin	бичакъ бла чапхан

Тил бла кюрешмеген адам да ангыларыкъды орус тилде «баскок» деген сёзню эсине тюшюрсе. Калифорнияны тийресинде батмакълы жерледен бирини аты «Bateguitos». Ол индей тилден келеди «hateges» алаша, батмакълы жер деп кёчюрюледди, татар тилде «батынky теш», басылгъан жер деп кёчюрюледди «Chiceto, chikj» сиу тилде, бек гитче деген магъананы тутады, татар тилде «чеки»- гитчечик. Кёлледен бири « iamue» деген атны жюрюютеди. « ha - hu»- суу, mool - кёп, элпек сиу тилде алайды магъаналары.

Мул тюрк тилдеде «кёп» деп жюрюйдю (мол – малкъар тил) jamul - ha myl - кёп суу. Флорида штатда сиу миллет бла кьоншулукъда тимуча деген индейлиле жашайдыла. Ол тилде да тапханды Рериг келишген сёзле

Isa	-ана
Isanam	-мени анам (ез анам- малкъ.)
Isaya	-сени ананг
Iti	-ата
Itinam	-мени атам
Itve	-сени атанг
ulema	-мени сабийим
inihi	-эрде тиширыу
dui	-сабий (куй казах тилде)

Америкада индейлилени жашауларын тинтген антрополог Т.Кребер, «Ищи в двух мирах» деген китапны чыгъаргъанды. Анда ол акъ адамла-ны ичинде жашагъан Яна тайпаны келечисини юсюнден хапарлайды.

«Атынг къалайды» деп соргъанда ол «иши» (киши) деп жууаплайды. Къалай кёчюрюледи дегенде «Адам» дейди.

Индейлилени тиллери мингнге жетгенди дейдиле алимле, алай толу тинтилмегенлери себепли аланы тиллеге кёре бёлюр онг жокъду. Кийимлерине, юйлерине, четен этгенлерине кёре бирикдирирге кюрешедиле.

Реригни статьясы бла шагъырейленгенден сора Карамуллин Майя индейлилени жашауларын тинтген Ю.В.Кнорозовну «система письма древних майя» монографиясын тапханды. Ол анда тюрк тилле бла келишген 300 сёз табылгъанын айтады.

Майя

йаш- жангы
кун-кюн
ич-къарын
ош- юч
куч- жюк
кулл- къол
чаб- томур
ах-чы- учу

тюрк тиллеле

яшь –жаш
Кен-кюн
эч- ичинде
оч- юч
кеч- кюч
кул- къол
чап, чабу, чабуна- терек
аучы – учу

Индейлиле бла байламлы илму статьяланы къозгъап, тинтип Каримуллин тарых эм литература эскерме болуп, «Чилам балам» эм «Попо-ль-Вух» кёчюрмеле сакъланганларын тохташдыргъанды.

Майя тилде, тюрк тиллеле да бакъа - макъа деген магъананы тутады. Юкотан жарым айырыкамны тийресинде «Бакалар» деген жер барды. «Бака-макъа», «лор» деген кёплюк санны суффиксиди тюрк тиллеле, майя тилде да.

Фонетика эм магъана жаны бла алып къарасакъ бек кёп келишген сёз табаргъа боллукъду майя тилде да

Майя

имиш ешче
ичин
яшь кин
кош
аак
ик
моль, моол
мулук
бин
ичип
ба
акан
шаган
алы
чалан

тюрк тиллеле

жемиш (жемиш)
эчу (ичиу)
яшь Кен (жаш кюн)
кош (къанатлы, къуш)
ак (акъ)
ике (эки)
мул (мол)
муллык (монглюкъ)
мин (мен)
эч (ич)
балык (балыкъ)
ага (агъа)
чаган (терекни тюрлюсю)
ул (жаш)
ылан (жилян)

Орус тилге кёчюрюлген статьяда «ч»- «ц». «у»- «о», «а» - «о», «ч» - «ш», «и» - «у» харфланы транскрипциялары эшитилгенлерича жазылып кьалгъанлары эсленеди.

Юкатан жарым айырыкамны тийресинде жер атла тюрк тилде айтылгъанча эшитиледиле. «Коточ», «Цилань», «Тулум», «Яшиль», «Ичмуль», «Тас», «Тапич», «Качи», «Шаман-сама», «Чиген», «Сайиль».

Филология жаны бла тинтилмей тюзюнлей жазылып кьалгъанлары себепли бир кьауум сёзле майя тилде ангылатыу халда бериледиле. Сёз ючюн, «кош» деген сёз майя тилде кьанатлыны бир тюрлюсюдю, татар тилден «кош» деген сёз кьанатлы деп кёчюрюледди. Малкьар тилде уа «кьуш». Не уа «Яшчилан» жерни атыды, тюрк тилдеде уа Яш-жаш, чилан-жилян. Баям, жилянлы деп айтыргъа керек болур.

Бир тилден башха тилге кёчюргенде сёзню графикасы бузулгъаны белгили шартды. Бизде жер атланы алсакъ окьуна, ардан кьуралыулары анга толу жууап береди Сары- тау- Саратов, Сары-су- Царицын, Куммер- кёмюр- Кемерово, Темэн-Тюмень. Тилни билмеген адам аланы келишдираллыкъ туююлду. Сиу эм майя тиллени тенглеширгенде айтылгъаны магъанасы да келишген сёзле кёпдюле: аак (акъ) ик (эки) бин (мен) ич (ич). Американлы алимле аны эслемейми кьойгъан болурла? Угъай, эсленген да этгенди, ол угъай эсенг, майя тилни мурдору сиу тилди, майяны ата-бабалары бурун Америкада жашагъандыла эм сиу-хока тайпагъа киргендиле, ардан кёчгендиле Ара Америкагъа деген оюм айтылгъанды. Ацтекле окьуна сиу-хока тайпадан кьуралгъандыла деген илму гипотеза да барды.

1967 жылда «Этнос» деген швед журналда Упсаль университетни ориенталисти Стив Викавдер «Имеется ли связь языков майя с языками алтайского семейства?» деген статьяны басмалагъанды. Шаркъ тиллени тинтип муратда ол кёп жерде болгъанды, ол санда Тюркде да. «Майя тилни тинтип башлагъанда мен сейир-тамашагъа кьалгъан эдим тюрк тилге тамам келишгенин эслегенимде» деп жазады ол. Магъанасы келишгенден сора да грамматика кьуралыуу да бирчады деп юлгюге майя тилде «tucan» сезню келтиреди бурун тюрк тилде «togan», бюгюнню тюрк тилде «dogan». Викавдер эки жюзден артыкъ сезню тинтип быллай оюмгъа келеди: Алтай тилле бла майя тил тюзюнлей келишген угъай, бурун бир тил болгъанды. Американы индейлилери Европа бла байламлыкъ жюрютмегендиле, бир бирге кьошулуп кьуралгъанды тил дерча.

Викавдер кечуа тилде да тапханды тюрк тиллеге келишген сёзле. Майя тил, айтханыбызча, майя-киче тил кьауумгъа киреди, ол ацтек тилге жууукьду. Бюгюнлюкде Ара Американы индейлилерини асламысы кечуа тилде сёлешедиле. Инклени империясында да кечуа тилде сёлешгендиле. Перуда, Эквадорда, Боливияда, Чилиде, Аргентинада жашагъан индейлиле испан эм кечуа тилде сёлешедиле. Экиси да кьырал тиллеге саналадыла

кечуа	тюрк тилледе
Bulan	бурам (бургъан)
col, goI	куртар (къутхар)
pus	из (юз)

1935 жылда Румда востоковедлени халкъла аралы конгрессинде Уругвайдан профессор Б.Феррарио да кечуа тил бла тюрк тиллени келишгенлерини юсюнден доклад бла сѐлешгенди.

Ол келтирген юлгюлеге къарайыкъ

кечуа	тюрк тилледе
ipa	ара (апа)
ucuk	кусик (кючюк)
acikuа	ачік (ачыкъ)
kok	кок (кѐк)
tata	ата (ата)
sunga	sukaI (сакъал)
As	az (аз)
Ачі	ачік (ачыкъ)
go	go (къуу)

Феррарио кечуагъа жууукъ тилде уругвайда жашагъан индейлиле да сѐлешедиле дейди.

Французлу алим Георг Дюмезель алтыгъа дери санау тюрк тилледе кечуа тилде да бирчады деген оюмну айтады, морфология, лексика да келишедиле дейди.

Кечуа	тюрк тилледе
sanі	san (сан)
c fgIa	sacaI (сакъал)
тамга	tag, bag (тау)
gazmin	kazin (къарын)

Ингилизли Дж.Джоселлин индейлиле бла бирге 10 жыл жашагъанды. Ол 1672 жылда «Редкости новой Англии» деген китапны чыгъаргъанды. «Индейлиле жашау турмушларына, адетлерине кѐре татарлылагъа ушайдыла» деп жазады. Китабында сейир этерча дагъыда бир зат индейли тайпаланы бирини белгиси барды. Ол желмауз суратды, Къазан шахарны гербинде да аллай сурат барды. Желмауз сурат болгарлыланы темир ахчаларында да болгъанды, Орта Азияда жашагъан тюрклюлени белгилери эди. Совет алимледен жалан да Н.Яковлевни ишлеринде айтылады индейлилени бла тюрклюлени тил келишимлерини юсюнден. Ол юлгюге

кит (кечуа)	кет
кэл	кел

деген сёзлени келтиреди.

Бюгюнлюкде илмуда шош океанны (долайны) айырыкамларына индейлиле кёчюп келгендиле деген оюм тохташханды. Испанлы конкистадорланы эсгериулерине кёре индейлиле кьайыкыла бла узакылагыа барып болгъандыла. Тур Хейердал «Кон тики» кьайыкыны индейлилени болушлугуу бла ишлегенди. «Ласхи» айырыкамда агъач кьангачыкыла да жазуула бурун майя тилге ушайдыла. Алай алыкыа толу тинтип анга жууап тапханла жокъдула.

Кьайыкыгъа «Кон тики» деген атны индейли инклени таурухларындан алгъанлары да сагъыш этдиреди. Инк тилде «Кон» кюн деген магъананы жюрютеди, майя тилде «Кин», «тики» деген а «тейри» деген сёзге келишеди, экинчи магъанасы «башчы». Тюрк тилдеде «Тэкэ» (теке) кьой сюрююну башчысы деген магъананы жюрютеди, «башчы кеме».

Америкагъа индейлиле Азиядан келгендиле деген оюм жанлыла Чукотканы эм Алеут айырыкамланы ётгендиле дейдиле. Болсада Шош океанны юсю бла жол болгъанын унутмазгъа керекди. Бир кьауум алимле япон, кытай, корей тилдеде да эслейдиле келишген сёзле. Археологла Ара Америкада тапхан затланы юлгюге да келтиредиле.

Будай улу Назир да «Западные тюрки в странах Востока» деген китабында ол келишимлени юсюнден айтады. Адамла Америкада жашау этерге келгенли 20-30 минг жыл болады дейдиле алимлени бир кьаууму. Башхалары 50-100 минг жыл болады деген оюмдадыла. Жер башы бузлагъан кезиуде жол ачылгъанды Азиядан америкагъа дегенле да бардыла. Ол оюм илмуда бек тутхучлугъа саналады.

Европадан, Африкадан да кёчгендиле Америкагъа деген оюмну сюргенле Египетдеча пирамидаланы юлгюге келтиредиле. Чингиз ханны туудугуу Кутлай-Хан 800 кемеге сыйынган аскери бла Японияны кьолгъа этерге тебирегенде тенгизде жел кетюрюлюп, ажашып Америкагъа тюшгенини юсюнден да хапар барды. Пирамидаланы ала ишлегенлерине женгдиредиле.

Кысыкь кёзлю болмагъан индейлиле болгъанлары да белгилиди илмуда. Ара Америкада жюрюген таурухладан биринде индейлилени башчылары акъ адамла болгъандыла, ала юкотан айырыкамгъа келип, кьайтыргъа сёз берип, артха кемеге минип океаннга кетгенлерини юсюнден айтылады. Испанлыла келирден алгъа майя тайпаны таматасы тюш кёреди: акъ адамла кьайтып таматалыкь этип башларыкьдыла деп. Ол хыйсапдан конкистадорла келгенде алагъа жарыкь тюбегендиле, ардан келлик кьыйынлыкьдан хапарлары болмай.

Индейлилени кьанларын тинтген алимле аны «А» тюрлюсюн тапмагъандыла. Алагъа таматалыкь этип тургъан ёлгенлени тинтгенде кьанлары «А» тюрлю болгъаны ачыкъланганды. Ол кьан а европаны адамларына келишеди. Аны айтханыбыз индейлилени Америкагъа тюшгенлерини юсюнден кёп оюм жюрюйдю. Тур Хейердал Африкадан Ара Америкагъа кьамиш кеме бла келгени да океанны ётюп келирге боллукь эдиле деген оюмну эсепге алыуну

излейди. Ол себепден толу тинтиу керекди аны толу тохташдырыр ючюн. Ишекли этмезлик шарт а индейлилени тиллери Европадан къошумчулукъ болмай айныгъандыла. Америка ачылгъынчы ары иш этип жол салгъан болмагъанды. Алай эсе тиллени келишмекликлери башында айтылгъан оюмланы тюзлюгюне шагъатлыкъ этеди.

Индейлилени этногенез жаны бла бир тюрлю бир тинтиу иш жокъду. Алай ала башха миллетлеге ачыкъ этген затла дуния тарыхында белгилидиде. Кортоф, къудору, нартиух, чибижи, арахис, какао, томат, каучук, тютюн да индейлиледен келгендиде Европагъа. Белгили археолог Г.Матюшин Башкортостанны Давлеканов элини къатында табылгъан адам баш сюекни тинтип, аны суратын ишлегенден сора «Бизге Фенимор Куперни чыгъармаларындан бизонланы ызлагъан, батыр уучу къарап тура эди» деп жазгъанды.

Уралгъа индейли къайдан чыкъгън болур? деген соруу ачыкълай къалгъанды. Аллаи сорууну биз да берирге сюебиз «Къабарты-Малкъаргъа индейлини аягъы уа басхан болурму деп. Нек дегенде Хасаньяны ёрге жанында Токълу орун деген жерде егеръ жашладан бири Бабаланы Ханафи томагавк тапханды. Тот кесген эсе да сакъланнганды. Къайдан чыкъгъан болур индейлилени бек кючлю сауутларындан бири жерибизге? Ол соруугъа тарыхчыла жууап берирге керекдиде. Жангы айтылгъан оюмгъа илмуда бир кибик ыразы болуп къалмайдыла. Л.Гумилев «Дакоты и Хунны» деген статьясында башында айтылгъан оюмланы тюзге санагъанды.

Жангы ачыкъланнган шартны юсюнден илмуда юч оюм жюрюйдю.

«Болур амалы жокъду»,
«Болургъа да болур»,
«Боллугъу былайды».

Биз «боллугъу былайды» деген чекге жетгенбиз, нек дегенде, белгили тюркологла М.Закиев, К.Зинатуллина, А.Юсупов, Е.Кажыбеков, С.Нуржакиянов, М.Арибжанов индейлилени тиллери тюрк тиллеге келишгенлерин, мурдору бир болгъанын тюзге санагъандыла. «Тинтиу ишни жангы методологиясы бла хайырланып теренирек къазарыкъ алимле кёл салсала энта да кёп сейир зат ачыкъланырына ийнанама деп бошайды сиз окъугъан статьяны автору Абрар Каримуллин.

Материалланы тапдыргъаны ючюн КъМКЪУ-ну проректору Башийланы Светланагъа ыразылыгъымы билдиреме.

БОТТАЛАНЫ Мухтар.

Сабийни дунясын жарытхан доктор

Бизни республиканы тарыхында сабий врач болуп (педиатр) Жетишланы Абдулну жашы Рашит биринчи кьоруулагъанды доктор диссертациясын (2002 жылда). Бюгюнлюкге ол 150 илму ишни авторуду. Реанимация, неврология эм УЗИ-диагностика жаны бла да белгили специалистди.

КъМКъУ-ну медицина факультетинден сора, Ленинградны педиатрия мединститутуну ординатурасын бошагъанды. Жаш заманындан бери илму –излем иш бла кюрешеди: жангы туугъан сабийни мыйысы, нервалары ауругъанын, къаныны азлыгъын (анемия), «искусственная вентиляция лёгких», энчи парентеральный амал бла ашатыу дегенча, дагъыда кѣп башха амалланы бизни республикада багъыу ишде биринчи болуп хайырланнганды.

1990 жылда республикалы сабий больницаны мурдорунда «Реанимация для детей первых месяцев жизни» деген бѣломню Шимал Кавказда биринчи болуп ачханды. Бизни республикалы даражада дагъыда кѣпдоле аны биринчилик, башламчылыкъ ишлери да.

Къабарты - Малкъар къырал университетни сабий ауруула, акушерство эм гинекология кафедрасыны профессору, КъМР-ни Саулукъ сакълау министерствосуну баш специалисти Жетишланы Рашит республикада къагъанакъ сабийлеге багъыугъа, алагъа тийишли болушлукъ бериуге тамам уллу юлюш къошхан бийик даражалы врачладан бириди.

Жетишланы Рашит 1964 жылда Нальчикде туугъанды. Атасы Абдул Уллу Ата жург урушха къагышхан, анда бир ненча кере жаралы болуп, контузиясы бла да капитан чында къайтхан эди фронтдан. Миллетин жеринде тапмай, бери келирге эркинлиги да болмай, бир талай жылны Сибирьде жашагъанды. Артга туугъан жерине къайтып, кечирек болса да, юйюр къурайды - Тѣбен Чегемден Мызыланы Хызырны къызы Узифат бла. Къадар алагъа жангыз жаш бергенди - Рашитни.

Тимбора Мальбахов, республиканы башчысы, комсомол ишде кесин иги жаны бла кѣргюзтген Абдулну иги таный эди, аны себепли кесини аппаратына ишге алады. Эки отоулу фатаргъа да кѣчеди Абдул. Бир ауукъдан а аны Эльбрус райкомну партиясыны секретарына саладыла.

Заман жетгенде, Рашит Нальчикни 5-чи номерли орта школуна жюриоп башлайды. Алай юйюрню насыбы узакъгъа бармады: урушда алгъан жаралары бир заманда да тынчлыкъ бермеген Абдул жашауундан замансыз кетеди. Рашитге уа онеки жыл бола эди жаланда. Ананы насыбына жашы бек иги окъуй эди. Узифат да анга, ѳксюзлюкню сынатмазгъа кюреше, низа-

млы, хар неге жууаплы кѣзден къараргъа юйретгенди гитчелигинден да. Ол жашы, келини бла жашап тургъанды бир ненча жыл мындан алгъа ауушхунчу.

Жетишланы Абдулну жашыны аты республикадан тышында да кенг белгилиди. Аныча специалист (неонатолог) бизни республикада жокъду. Неврология жаны бла ол бек къыйын ишди. Аны багъыу амаллары бла кѣп сабийле иги боладыла, ѳлгенлени саны иги да азайгъанды. 500-граммлыкъ сабийни окъуна сау къалдыргъанды! Аллай юлгюле уа аз тойюлдюле.

Аны университетде окъутхан преподавательле, биргесине ишлегенле да бир аууздан айтадыла Рашит фахмусу, уллу билими да болгъан, саусузлагъа болушургъа суйген, алагъа жюреги бла къарагъан адамды деп.

КъМР-ни сыйлы врачы, белгили хирург Сабанчыланы Халим ма былай айтады кесини сохтасыны юсюнден: «Школда, университетде, Санкт-Петербургда аспирантурада да бек иги окъугъанды. Студент заманындан бери таныйма Рашитни, хирургиядан дерсле бергенме. Ара шахарда профессорладан кем тойюлдю билими. Бек жууаплы адамды. Кесине, тѳрегиндегилеге да сурамы, излеми да бирчады.

Сабийлени аягъы юсюне салыргъа бек сюеди. Студентле да аны айтханын ангыларча, билимлери болурча этерге кюрешеди. Бек гитчечиклеге багъады. Кѣпле алагъа болушалмай кетгендиле. Роддомда, поликлиникада, башха жерледе да адамла аны дайым излейдиле, сорадыла. Бирси республикадан да келип излейдиле аны. Неонатология жаны бла аныча специалист жокъду бизни республикада. Диагностикасы да тюппе-тюз болуп къалады. Педиатрия жаны бла не жангылыкъланы да, тыш къыраллада билип келгеннин, жангы методиканы, дарманланы да мында хайырланады. Биз аны бла бек ѳхтемленебиз, жетишимлерине къууанабыз».

90-чы жыллада Шимал Кавказда биринчи болуп «Реанимация для детей первых месяцев жизни» деген бѳлюмню ачханында, тийишли специалистле жокъ эдиле. Сора ол кеси хазырлап башлайды аланы, юйретиу-окъутуу ишин да бардыра, керекли оборудованияны да алады. «Искусственная вентиляция легких» деген ангыламны да ол кийиргенди биринчи болуп. Кеси усталыгъы бла реанимацияда, перинатальный арада, роддомда да ол болушлукъ этген жангыз профессорду, биринчиди.

«Ана сабий сакълагъан кезиуде бек тап болумда турургъа, ашы-сууу иги болургъа, къайгъы этмезге керекди. Анала уа кеслери да саусузладыла асламында, туугъан сабийле да алагъа кѳре. Аланы багъыуда жетишим болур ючюн бек уллу усталыгъы, терен билими болгъан, шѳндююгю технологияланы билген специалист керекди – ма Жетишланы Рашитча. Илмуда жангылыкъланы ол уста биледи. Аны бла да, саусуз сабийчиклени багъыуда, ол бизге бек болушады», - дейди Рашитни ишини юсюнден перинатальный араны баш врачы Темботова Мария.

Медицина илмуланы кандидаты, хирург Рахайланы Аслан да ма аллай оюмдады: «Бюйрек, ѳпке, чеги дегенча патологиялары бла кѣпле тууадыла. Замансыз туугъанланы асламысы къыяулуладыла. Ол сакъатлай къалмазча, анга кѣп къыйын салыргъа керекди – дарман, оборудование, диагностика аппарат – ала барысы да бек багъалыдыла. Дарман жетишмеген кезиуде

да боладыла. Рашит а кече-кюн демей болушады жангы туугъан сабийлеге. Бек билимлиди. Диагностикада, башха заглада да бек устады.

Кѐп болмай ол Москвада Къырал Думада врачланы атларындан сѐлешгенди. Аныча адам миллетге, республикагъа да бек багъалыды. Адамлыгъы, билими, усталыгъы бла дайым юлгюдю бизге. Бек халалды».

УЗИ-ни, компьютердеги ишлени да кеси этеди. Аны уа хар доктор да эталмайды. Жангы туугъанлада башларында къыялары болгъанла кѐп-дюле. Бюгюннге келишген тынгылы диагностика оборудование болса, врач эки-юч сагъатха билликди сабийни аурууун. Хау, ол жаны бла тыш къыралла бла бизни арабыз бек узақды. Алай бир конференция не симпозиум ѳтмейди Рашит къатышмай. Педиатрия жаны бла не жангылыкъланы да, жангы методиканы, дарманланы да мында хайырланады (тыш къыралада билгенин). КъМКЪУ-ну Рашит ишлеген медицина кафедрасы бла клиникалы больница къаты байламлыкъда ишлейдиле.

Иши бла халкъгъа болушлукъ бергенден тышында да, Рашит жамауат иш бла да кюрешеди. РФ-да къуралгъан Медицина усталаны жамауат биригиюн КъМР-де къуаргъа да белгиленгенди. Ол жууаплы борчну толтурургъа Жетишланы жашха ышангандыла».

Рашитни бюгюннгю жетишимлери атасы Жетишланы Абдулну бла анасы Мызыланы Хызырны къызы Узифатдан келедиле, аланы огъурлу нюрлерини, юйретиулерини хайырындан. Ол хар атламына, этгенине да жууаплылыкъын сезе ѳсгенди. «Алма терегинден узакъ болмаз», - деген халкъ сѐзню быллай юлгю ючюн айта болурла. Гитчелей окъуна ата-анасыны жюреклерин жарытыргъа суйгенди.

Кеси да Рашит кимни да къуандырырча юйюр къурагъанды. Жашау нѳгери ѳфендиланы Салихни къызы Ирады – медицина илмуланы кандидаты, белгили пульмонолог, университетни медицина факультетини преподаватели. «Сыр сырына, суу ызына» - дейдиле да таулула, сабийлери да билимни къыйын, алай а сейирли жолун сайлагъандыла. Жашлары Рустам, медицинаны сайлап, ата-анасыны ызларындан баргъанды, къызлары Жамиля уа юристге окъуйду. Сора ала да Рашит бла Иринача алгъан билимлерин хайырлана билирле деген таукеллик барды.

Къагъанакълагъа деп башда сагъынылгъан магъаналы араны къурап, Жетишланы Рашит уллу сууаплыкъ иш этеди. Кюн сайын ата-аналаны ыразлыкъларын кѳре, саулугъу игиге айланган сабийлеге къууана, кеси да андан сора бир кесек ыразы болады ишине. Аны кереклигин ангылай, кече-кюн демей ишлейди, медицинада жангы технологияланы да хайырлана.

КЪОНАКЪЛАНЫ Хасан

ЧАМХАНА

ХАЛКЪ ЧАМЛА

(20-30-чу жылла)

ПАРТИЯ БЛА КОМСОМОЛ

Жыйырманчы жылла тау элдеде комсомолчуланы кван кыйнатхан заманлары болганды. Элге-тийреге, кьартха-жашха да оноу этерге кю-решгендиле. Аны кьой да, кеслерин партиядан эниш да сунмагъандыла. Бызынгы элде, дейди, ала бир кере партиячканы таматасын кеслерини жыйылыуларына чакъырып, яшхы ууатып, сёгюп, ахырында уа:

- Сен партиягъа бла кьыралгъа бир тюк чакълы хайыр келтирлик адам туйюлсе. Партбилетинги столгъа сал да, чыгъып кет мындан!

Ол харип да, политикада ангылауу аладан хазна болмаз эди, тили ту-тулуп, партбилетин столгъа салып, чыгъып кетди, дейди.

БАШХАЛЫКЪ

Жангы власть кесин махтатып, патчахны законларын аманлап айланган заманда, бир элде собрайна болганды. Эл таматаладан бири, патчахны, байланы-бийлени сёге кетип, айтды, дейди:

- Сабет бласт сизни темир бугъоуладан ычхындырганды. Жарыкь жашау энди башланганды. Сорчугъуз бир кьартладан.

Сора, кьоркьуп, тынгылап тургъан кьартладан бири, кьуллукъчула-ны кёллерине жетеме деп, чыгъып, былай сёлешгенди:

- Кеппе-керти айтады таматабыз. Ол аман патчах кьыралгъа оноу эт-генни кьой да, башына да пайда эте билмеген, бош, болумсуз адам эди. Жер меникиди деп тургъанлыкъгъа, хайырын башха адамла ала эдиле. Сабет бласт а акьыллыды, бек акьыллы – жерни иеси халкьды дейди, хайырын а кеси алады.

ОРУС ТИЛНИ БИЛГЕН

20-чы, 30-чу жыллада орусча билген адам аз эди.

Бир кюн Быллым элде халкь жума намазгъа жыйылганды. Энди башлайкь дегенлей, биреулен кычырды, дейди:

- Пастой, эпенди, ишшо адин чалабек придет!

Эфенди да, мен а сенден кьарангы адам туйюлме дегенни билдирип ючюн:

- Начабо, начабо, Аллаху акбар! – деп кьойду, дейди.

ЭКИСИНИ АРАСЫ

Бир жарлы таулуну партиягъа ала болгъандыла. Аны-муну сора кетгендиле да, ахырында уа:

- Энди уа партия бла комсомолну арасы къалай болгъанын айтып бер, - дегендиле.

- Да айтыб а не айтайым? Экисини арасы – тюз да бугъа бла бугъа тананы арасы кибикди, - дегенди.

КОМСОМОЛ ДУУА

Огъары Басханны бир къауум жашы комсомолгъа кирген, бир къаууму уа межгитге жюриюген заман болгъанды. Мажир да комсомол эди. Сора, бир жол, Мажир бек аман къаты ауруйду да, эси кетип, сандыракъ этип башлайды. Жарлы анасы:

- Мажир, жаным, Аллах де, Аллах де! Ол болушур санга, - деп тилеп кюрешгенди.

Алай Мажир, сандыракъ эте туруп окъуна комсомол болгъанын унутмай, орусча: «Ой, божа мой!», - деп къычыра эди, дейди.

ПАРТИЯ ДУУА

Бир къарт коммунист къыйын ауруйду. Юйдегиси, сабийлери тегерегине жыйылып, сакълап, туугъан элинден къартла да келип, къатында олтуруп турадыла. Сора, ол коммунист аязгъан кезиучокде, къартладан бири айтды, дейди, анга:

- Партия болгъанынгы да, бу блахта кеп къыйынынг киргенин да билебиз. Дунияда ёлмезлик жан жокъду, энди Аллахны эгерсенг да боллукъ эди, Аллах де, - деп тилегенди.

Ол а, къартланы айтханларын къулагына алмай, башын да жастыкъда ары-бери атып: «Ох, Ленин! Ох, партия!» - деп ынычхап тургъан болмаса, ауузундан башха бир сёз чыгъармады. Бир бёлек кюнден а, нени хайырындан аякъланнганын Аллах биледи, тирилип, дагъыда бир талай жыл жашагъанды.

ТЫНГЫЛАУКЪ

Огъары Малкъарда бир кюн комсомол жыйылыу бола эди. Ары уа Адрахман деген бир сабыр жашны чакъыргъандыла да, аямай сёгюп тебирегендиле. Общественный ишге къатышмагъанды, бир жумуш этмейди, уой, не билейим, дагъыда не затла айта болур эдиле. Сау сагъат баргъанды ол жыйылыу, Адрахман да тынгылап тургъанды. Сора комсомол секретарь:

- Сен комсомолда болургъа тийиншли адам тюйюлсе. Биз сени, бю-

гюнден башлап, комсомолдан цыгъарабыз, – дегенди, дейди

Адрахман а, жеринден къобуп, айтды, дейди:

- Не магъанасыз адамла эдигиз сиз! Мени комсомолдан цыгъаргъаныгъызны уа, бал бла зау цыккырдан цыгъаргъан суна болурсуз.

ЖЮРЕК АУРУУ

Биреулен, саусуз жууугъун кёреме деп, больницагъа баргъанды да, аны арбазында эски танышына тюбегенди.

- Саусуз болма, маржа! Сен а не ишлейсе мында?

- Оллахий, бир да сорма. Эки ыйыкъдан бери жүрегим ауруп, больницада жатама.

- Къой-къой, сен а не аманынга къалгъанса! Мени жүрегим Сабет бласт киргенли да ауруйду. Аны ючюн адам больницада жатамыды?

АТЫН САТХАН

Бир къарачайлыгъа ахча керек болгъанды да, башха амал тапмай, кеси миннген хора ажирин сатаргъа баргъанды. Къуллукъчуладан бири, атны кёргенлей, кёзю къарап:

- Атынгы менден башха адамгъа сатма, - дегенди.

- Да нек сатмайма да? Ким кёбюрек ахча телесе, атымы да анга сатарыкъма. Базарны закону алайды.

- Сен ол тукъум хапарланы къой. Бу тийреге Сабет бластны мен келтиргенме, - дейди къуллукъч.

Аны эшитгенлей, ол атын сатхан адам, жүрексинип айтды, дейди:

- Ый, Аллах бла тилейме, ол бластынгы къайдан алгъан эсенг да ары къайтар ансы, атымы угъай, саулай мулкюмю да санга алайлай береме!

КЪАКЪГЪЫЧ КИШИ

Чегем аузунда элледен биринде бир элчини партиягъа ала эдиле. Соруула бере кетгендиле да, сора, партиячейканы секретары айтханды:

- Къарайма да, бу жолдаш бизге жарарыкъ адамды. Жангыз бир сорууум къалгъанды санга: «Капиталны» ким жазгъанды?

Къайдан биллик эди сени «Капиталынгы» окъуй билмеген адам? Сагъыш эте кетгенди да, ол сёзню да кесича ангылап: «Ай, ол не эсе да бу власт жаратмагъан бир зат болур» деп, ойлап, былай айтды, дейди:

- Оллахий, бу-ол жазгъанды деп дурус айталлыкъ туююлме, алай тюнене кече Трамлада чыракъ тангнга дери жаннганлай а тургъанды.

ПОЛТИКА

Чегем элде къара танымагъан Къаражаш деген бир жарлы кишини партиягъа алгъандыла. Жюриой эди, дейди, ингир сайын партиячейканы жыйылыуларына. Анда уа не тюбюнден келгенле, не элдеги коммунистле, тили айланганла, аямай докладланы баса эдиле, дейди, хар эки сёзден «аллай политика, быллай политика» деп. Ол сёзню элчиле да эшите келгендиле, магъанасын а билмегендиле. Сора Къаражашха кьоншуларындан бири соргъанды:

- Алан, кьуллукъчула кьуру да «политика, политика» дегенлей туррадыла. Сен да коммунистсе. Бизге бир айтса эдинг, ол политика деген неди?

Ол а, жашыра да турмай:

- Оллахий, кергисин айтсам, кьаппа-къара къара ётюрюк! – деп кьойду, дейди.

УЛЛУ АНТ

Бир таулуну партиягъа аладыла. Анга асыры махтангандан, кесин партияда болгъанын билдирир ючюн, тохтамай «партбилетим бла ант этеме», «партбилетим хакъына», «партбилетим жанымда болуп» - деп, ант этгенлей тургъанды. Элчиле уа: «Ярабий, бу не зат бла ант эте болур?» деп тургъандыла. Сора бир кюн элчиледен бири:

- Алан, ол партбилетни бир кёргюзтсе эдинг бизге да. Туугъанлы кёрген затыбыз туююлдо, - деп тилегенди.

Ол коммунист да, ёхтемленип, хуржунундан партбилетин чыгъарып: «Ма буду партбилет. Кёрдюгюзмю?!» - деди.

Ол соргъан адам, бусагъат бир дамырлыкъ, тамаша затны кёреме деп туруп, гитче кызыл китапчыкьны кёргенде:

- Кьой-кьой, сен а! Аны бла уа ким да этер ант! – деп, кьол булгъап кьойду, дейди.

КУЛАКНЫ ЖАШЫ

Колхозла кьуралыр аллында элчилени хар бирини кьолунда болгъан мюлклерин санап, кимин бедняк, кимин середняк, кимин кулак этип жаза эдиле. Сора, кулакланы айырып, сибирге ийип тебирегендиле.

Ол заманда Быллымда бир бай киши болгъанды. Аны да кулак этгендиле да, узакъ, сууукъ жерлеге ашыргъандыла. Элде уа жашы кьалгъанды, нек дегенде, кеси юй болуп жашай эди, малы да артыкъ кёп жокъ эди. Аны себепли анга тиймегендиле.

Чалгъы жетип, кьарт, жаш деп къарамай, чыкъдыла. Ол кулакны жашы уа къарыулу, тири адам болгъанды, арый-гала билмеген.

Сора, чалгъы бошалады да, собрайна этедиле. Сёлешгенле, колхозчу-

ла да, къуллукъчула да, жашны махтайдыла, андан иги ишлеген сау элде жокъду деп. Ол бедняк къаумдан биреу а, зарлыкъдан ичи кюе, тѣзмей, халкъ аллына чыгып, былай айтханды:

- Мен сизге сейир этеме. Иги ишлегенди, чалгыда аллына ѳтген адам чыкъмады, тириди дейсиз. Ой, ююнозге, сиз бир барып тохтагъан кулакны жашын, жютю чалгыны да къолуна тутдуруп, колхоз биченликге бошлап къойсагъыз, чалмай не этерик эди?

ЭКИ ЧАЛГЫСЫ БОЛГЪАН

Колхоз бригад чалгы чала болгъанды. Сора, жашладан бири, нѳгерини чалгы ызына къарагъанды да, къыркъма этип баргъанын эслеп: «Алан, берчи чалгынгы, бир кѳрейим, не зат эсе да» дегенди. Чалып кѳрсе – ол а артал да жараусуз, балтадан бир башхалыгъы болмагъан бир жараусуз зат. Сейир этип, айтады нѳгерине:

- Ой, ююннг къурумагъан, не затды бу? Къалай чалып тураса бу темир сыныкъ бла?

- Эй, шуѳхум, - дейди ол, - аман чалгы бла мен колхозгъа чалама. Кесиме уа башха, къолума жетмей баргъан чалгы бла чалама.

БЕК АМАН СѢЗ

Огъары Басханда, тюкенчи болуп, бир эбзе киши ишлегенди. Эбзе десек да, таулу болуп бошагъан эди, тили, адети, къылыгъы да. Орус тилден а хапары артал да жокъ эди.

Бир кюн тюкеннге тюбюнден ревизия келгенди. Тѳлеумю этген эди, башха терслигими болгъанды эбзени, тинте кетип, аямай сѳгедиле муну ишин. Ол да, жукъ айтмай, тынгылап турду, дейди. Сора, ревизияны таматасы: «В конце да концов..» деп, дагъыда бир зат айтама дегенлей, ол эбзе, стол юсю бла секирип, юсюне атылады, дейди. Кючден-бутдан тыядыла эр кишиле, ансы бир палах этерик болур эди. Ревизияны адамлары, терк окъуна къагъытчыкъларын да жыйып, кетедиле. Сорадыла эбзеге:

- Алан, не айтсала да, тынгылап турдунг. Артда къызгъанынг а не эди?

- Къалай не эди? «Канча да канчу» деген аман сѳзлеге адам къалай тѳзерик эди?

САБИЙ ЖЫРГЪА ЧАМЛАННГАН

Жангы власть этген артыкълыкъгъа ким тѳзерге кюреше эди, кими тѳзмей, кѳтюрмей, таулагъа кетип, къолуна сауут ала эди. Ма ол заманда Кѳнделен элден экеулен да барып, бир бандагъа къошулуп, айлана болгъандыла. Тургъанлары къайда агъачда, къайда дорбунда.

Сора кызыл аскерле ызларындан тюшедиле да, ала кече кьалгъан дорбунну тегерегин алып, сакълайдыла. Была уа, аны билмей, атларына иер салып, бир кесекден кетез дей, мычый турадыла. Ол кенделенчиледен бири, тюз да ол кезиучюкде, кеси керегине чырпыла тюбуне етейим дегенлей, кызылла атып башлайдыла, болгъанны ушок, пулемет тауушха алдырадыла. Бандитле кими алайда жоюлады, кими атаргъа, кими да кутулур-гъа кюрешедиле.

Ол эки кенделенчи уа, жигит жашла болур эдиле, атларына минип, алайдан ычхынып кьачадыла. Кызыл аскерле быланы ызларындан болуп, кьууа кетип, жеталмай, артха кьаладыла. Была Кенделен башында, ыхы, кутулдукъ деп, акъырын бара башлайдыла.

Кеси керегине баралмай кьалгъан жаш а, ол кьадар заманны теге кетип, кенчек бучхагъына ийип кьойгъан эди. Негерим эслеп кьояды деп а ичинде жаны жокъду. Бир суу, чырпы болгъан жерге теркирек жетге эдик деп, битеу кьайгъысы олду.

Негери уа аны эртте эслегенди, алай, ичинден кюле-кюле, билмегенча этип баргъанды жанында.

Сора, аладан артыкъ узакъ да болмай, бир кьошну кьорюп, аллында бир сабийчикле, ойнай, жырлай тургъан тауушлары да эшитедиле. Ол тюбуне сийип кьойгъан сорады негерине:

- Кимланыды ол кьош? Кел, кьайта барайыкъ, асыры суусапдан ёлюп кьалама.

- Да кьош а Жолайланы кьошларыды, - дейди негери. – Алай ары бармасакъ боллукъ эди.

- Нек?

- Да эшитмеймисе ол жаман сабийле не айтып жырлайдыла?

- Не айтып?

- Кьатапа кьумач ариу болады,

Кенчек этип киерге,

Айып туююлмюдю, уллу киши,

Атдан тюшмей тюбюнге сиерге? – деп ма алай жырлайдыла.

Алайсыз да жаны чыгъа тургъан киши, ол сабийле тасхасын кьайдан биллик эдиле деген оюм да эсине тюшмей, жюреги отча жанып, кьычырды, дейди, кьамичесин кьош таба силдей:

- Уй, кенчексизден туугъан кенчексизле! Жолайлары кьырылгъан сырт барды деп айтдырма, оллахий!

АРЧУ СЕЗ

Колхозлада, артыкъ да ал заманда, ишлеген адамлагъа хазна хакъ бермеучю эдиле. Ёмюрде да гудучулары адамгъа санамагъан халкъ, баш кечиндирир ючюн, урларгъа юйрене тебирегенди. Бир таулу, юйюрю уллу болгъаны себепли, юйюрюн иги жалчыталмай, колхоз нартюхчюк-

ден арбасына жюклеп келе тура болгъанды. Энди элде бир коммунистге, комсомолгъа, къуллукъчугъа тюбеп къалмагъа эдим деп, тегерекге къарай келеди да, аллына бир жаш адам чыгып къалады. Элгенип, сорады дейди, анга:

- Жашчыкъ, сен комсомолмуса?
- Хау, комсомолма.
- Охо, охо, иги жаш керюнесе, сен энтда партия да болурса.

ЖЮРЕГИ ТЁЗМЕЙ

Колхозла къураладыла да, халкъ юйреннген жашау артал да бузулады. Къуллукъчула не терс зат айтсала, этселе да, киши алагъа былайды деп айталмайды. Айтса да, тутуп кетедиле. Ёмюрюнде чамдан, оюндан айырылмай келген халкъны жюреги тумаланып башлайды.

Ол заманда элчилени бригадлагъа бёлюп, алай ишлете эдиле. Жаш къызладан да аллай бир жыйын къурап, бригадирге бир тели, бир аман адамны саладыла, бедняк эди деп. Ол а, кесин бир уллу къуллукъчу сунуп, аперимлик излеп, кюн сайын эрттен къарангысы бла къобуп, хар юйню терзесин къагып, къызлагъа: «Къобугъуз, хайда, ишге теби-региз! Кесим келип уятмасам, сиз а тюшге дери жукъларыкъ кереме», - деп, хыны сёлешип тургъанды.

Сора, бир эрттенбла ол къызладан бири къабакъ эшик ачылгъанын эшитип, тышына къарагъанды. Къараса, арбазгъа кимни эсе да эшеги кирип барады. Къыстайды да, жатады. Бир кесекден дагыда эшик ачылгъан таууш чыгады. Ол да биягъы эшек. Экинчи кере да къыстайды. Ючюнчю кере да келеди. Къыз, ачыуланып:

- Ый, жанымдан этдинг да, колхоз бригадир кибик! – дейди. Анга хатагъа болгъанча, ол заманда бригадир аны алай айтханын эшитип, барып тил этгенди. Къызны тутуп, сибирге ийгендиле.

ТЕЛИНИ СЁЗЮ

Огъары Басханда отузунчу жыллада, власть адамланы тутдуруп, тюремелеге ийип тургъан заманда, бир эл телиси айтханды:

- Дунияны башында мен къоркъгъан юч зат барды: тар кёпюрге кирген, орамда бара тургъанлай камунистге неда асланалийге тюбеген. (Асланалий деп автомобильге айта эди).

АЛЛАХ АЙТСА

Бир жаш таулу, колхоз иште сау кюнню ахшы жегилип, арып, ингирде юйюне келгенди. Юйдегиси, тизгинли тиширыу, татыулу хант биширип, столгъа салады, гоппан бла башы сары кёмюк этип тургъан боза да кел-

тиреди. Жаш, кьол-бет жуууп, стол артына олтурады да, юйдегисине:

- Уой, сау кьаллыкь а! Бир бек ач болуп келгенме да, суйгенимча, зауукь этип бир ашайым! – дейди.

Юйдегиси:

- Аллах айтса де, киши, Аллах айтса де!

- Кьой-кьой, сен а! Боза да, аш да аллымда, кесим хаппа-хазырма, Аллах айтса, айтмаса да, алай ашарма да, алай! Къарап бир турчу, - дейди эри.

Тюз ол да аны айтыр-айтмаз, юч-тёрт гепоу кирип келип, кьолларын да артха буруп, тутадыла да кетедиле жазыкьны. Сибирни ёмнорде жылыу урмагъан бир тийресине иедиле.

Андан сора бёлек жыл озады. Жарлы тиширыу баш кечиндирирге, сабийлерин ач этмезге кеси жангыз мадар этип турду. Бир кече, ингирде, эшик кьагъылады да, тиширыу, элгенип: «Кимди ол?» - деп сорады.

Эшик артындан а эрини аууазы эшитиледи, дейди:

- Аллах айтса, менме. Аллах айтса, ач эшикни!

ЖУРТУБАЙЛАНЫ Махми

*Эскисиз жангы болмайды,
Эсепсиз мюлк онгмайды.
Нарт сёз.*

ЖАНГЫЗ КЪАЗ

Жаз башы кёкню, шималгъа бир къауум къаз учуп бара эди. Ала кёл башына жете, къазладан бири, къарыусуз болуп, суугъа къоннганды. Бирси къазла, къыйынлыкъ жетген къазны сакъламай, учуп кетгендиле.

Къыяулу къаз аланы ызларындан учалмагъанды.

Экинчи кюн кёл башы кёкню жангы къаз жыйын учуп бара болгъанды. Учалмай, кёкге термилип тургъан жангыз къаз:

– Салам алейкум, жюз къаз,– деп саламлашханды.

– Уaleyкум салам, жангыз къаз. Алай биз, сен айтханча, жюз туюлюбюз. Жюзге жетер ючюн бизге нелляй бир эсек да, аллай бир къош, андан сора ол къошханынгы жартысын, андан сора аны жартысын, артда уа кесинги къош, ол заманда жюз боллукъбуз, – деп жауап бергенди алчы къаз.

Ызларындан къарап къалгъан жангыз къаз, сагъышланнганды да, тергей кетип, къазла ненча болгъанларын билгенди.

Кюз артында ол жангыз къаз тургъан кёлню башы бла биягъы къазла къыбылагъа тизилип бара болгъандыла.

– Салам алейкум, жюз къаз,– деп, жангыз къаз алагъа салам бергенди. Алчы къаз аны саламын алып:

– Биз, жаз гурт чыгъарып, кёп болгъанбыз. Энди, беш жыйын болуп, учуп барабыз. Ызыбыздан келген къазла да бизни тенгли бир бардыла. Андан сорадагъыла эки кере, андан сорадагъыла да юч кере, эм артдагъыла төрт кере кёпдюле. Бизге сен къошулсанг, жюз боллукъбуз,– дегенди.

Бир бири ызларындан тизиле-созула, учуп баргъан къазлагъа къарап, жангыз къаз хар жыйнда ненча къаз болгъанын, шашмай, тергеп билгенди.

Аны жангыз къаз къалай билген болур эди?

***

Бу эсепге эсизбизни иги бурсакъ, жаз башында учуп баргъан къазланы саны къыркыгъа жетмейди, отуз ючден артыкъды эм экиге эки кере (тёртге) юлешинген санды. Отузну бла къыркыны арасында аллай сан – отуз алтыды.

Ангылатыу. Эсепни экинчи сорууна жауап берир ючюн кюз учуп

баргъан биринчи къауум къазны санын «бир кере» деп алса игиди.

Ж а у а б ы. *Жаз башында отуз алты къаз, кюзде: биринчи эм экинчи жыйынны хар биринде тогъузушар къаз, ююнчю жыйында онсегиз къаз, тёртюнчю жыйында жыйырма къаз, бешинчи жыйында отуз алты къаз болгъанды.*

ТОГЪУЗ ЖОЛ АЙЫРЫЛГЪАН ЖЕРДЕ

Терк сууну тѳбен жанында бир жашил ѳзеннге жан-жанындан тогъуз жол келип къошулады. Аны себепли, алайгъа «Тогъуз жол айырылгъан» дейдиле. Не да болсун, бир жыл алайдагъы къуюну къатына тогъуз жолоучу келип, бир бирлери бла къол тутушуп саламлашханды.

– Барыбыз да ненча кере къол тутушдукъ? – деп соргъанды жолоучуладан бири.

– Ким биледи, мен сегиз адам бла саламлашханма, – дегенди экинчи жолоучу.

Тогъуз жолоучу бир бирлерини къолларын ненча кере тутушхандыла?

***

Тогъуз жолоучуну хар бири сегиз адам бла къол тутушуп чыкъгъанды десек, битеу къол тутушханланы саны жетмиш эки болады. Тергегенде, тогъуз адам бир бири бла экишер кере къол тутушханлары кѳрюнеди. Алай эсе уа, къол тутушуу отуз алты болады. Алай эте, биринчи жолоучу – кесинден сора сегиз адам бла, экинчи жолоучу къалгъан жетиси бла, ююнчю жолоучу алты адам бла, тёртюнчю – беш адам бла, бешинчи – тёрт адам бла, алтынчы – юч адам бла, жетинчи – эки адам бла, сегизинчи жолоучу бек артда къалгъан бир адам бла саламлашханды.

Ж а у а б ы. *Отуз алты кере.*

САБАН ТОЎДА

Чегем суу бойнунда бир элде, тирлик жыйып бошагъандан сора, уллу сабан той этгендиле. Ындыр, къууукъ жайылгъан жерни тѳгерегине гюрен туруп, эл адамы тутуш къурагъанды да, сегиз гѳжефни ортагъа алып, аланы тутушларына сейир этип къарагъанды. Тутуш бошалгъанды. Алай эллилени къурчлары къанмай, гѳжефлени экинчи кере да тутушдургъандыла.

Бир бири бла жагъалаша, шаугютлери иги къызгъан гѳжефле: «Ючге дери тепсеякъ», – деп, ююнчю кере да тутушхандыла.

Тутуш бошагъандан сора жыйылгъанлагъа бир къарт: «Жашаулу болсунла гѳжеф жашларыбыз, кѳлюбюзню кѳтюрдюле, кюзюбюзню жарытдыла. Энди бу сегиз жаш бир бири белинден ненча кере тутханын

бир тергеп кёрюгюз. Жауабын ким терк тапса да, анга асыралгъан иригими берликме», - дегенди.

– Аллындагъы бир тутушда бизни жашыбыз жетеулен бла тутушханды, андан сора...

– Экинчи кере тутушханда, бизни гёжефиз...

– Алай санагъанны кёюгъюз, – деп, къарт къолун кётюргенди. – Сегиз жигит юч кере силдешгенди. Барысы да белибаугъа ненча кере жабышханды, аны айтыгъыз?

***

Мында да, муну аллында эсепдеча амал хайырланады.

Ж а у а б ы. Сегиз жаш бир тутушууда жыйырма сегиз кере, ючюнчю тутушха уа сексен төрт кере илинишгендиле.

ОГЪУРЛУ КЪАЗЫКЪЛА

Бир къарт кишини юч жашы болгъанды. Ол малын-мюлкюн жашларына юлешип берир мурат бла, онеки жерге къязыкъ ургъанды да, биринчи къязыкъгъа – бир къой, экинчисине – эки къой, ючюнчюсюне – юч къой, ол халда онекинчи къязыкъгъа онеки къой такъгъанды.

– Хайдагъыз энди, жашла, бу къязыкъла барысы да огъурлу къязыкъладыла. Бу мен такъгъан къойланы ючюгюз да тенг юлешигиз, – дегенди.

– Да, ата, къязыкълагъа тагъылгъан къойланы саны бирча туююлдо. Биз аланы тенг къалай юлешейик? – деп соргъанды тамата жашы.

– Хар биригиз төрт къязыкъгъа тагъылгъан къойну бошласагъыз, энчи юлюшлеригиз тенг боллукъдула, – дегенди аталары.

Ючюсю да сагъышланадыла. Ахырында, жашладан кичилери, алтынчы, жетинчи эм онунчу къязыкълагъа тагъылып тургъан къойланы бошлап, бир жанына айыргъанды.

– Кичи жашха жыйырма бла алты къой жетгенди, энди экигиз да юлюшчюгюзню алыгъыз, – дегенди къарт бирси эки жашына.

«Къайсыбыз къайсы къязыкъдагъыланы бошларгъа керекбиз?» – деп, сагъышха къалгъандыла ала. Бу экиси ол къалгъан сегиз къязыкъгъа тагъылып тургъан къойланы къалай юлешип алыргъа боллукъдула экен?

***

Эсеплеуню юч тюрлю амалын кёргюзтейик.

Б и р и н ч и а м а л. Жашладан бири – биринчи, бешинчи, сегизинчи, онекинчи къязыкълагъа тагъылып тургъан къойланы бошларгъа керекди, экинчиси уа – экинчи, төртюнчю, тогузунчу, онбиринчи къязыкълагъа тагъылгъан къойланы. Эсеп излегенча, жашла хар

тёрт къазыкъдан жыйырма алтышар кьой бошлагъандыла.

*Э к и н ч и а м а л. Жашладан бири – биринчи, экинчи, онби-
ринчи, онекинчи къазыкълагъа тагъылгъан кьойланы, экинчиси
– тёртюнчю, бешинчи, сегизинчи, тогъузунчу къазыкълагъа тагъыл-
гъан кьойланы алыргъа боллукъдула.*

*Ю ч ю н ч ю а м а л. Бир жаш – биринчи, тёртюнчю, тогъузунчу,
онекинчи къазыкълагъа тагъылгъан кьойланы, бир жаш а - экинчи,
бешинчи, сегизинчи, онбиринчи къазыкълагъа тагъылгъан кьойланы
алсала, юлюшлери тенг боллукъду.*

(Бу чотну башха амаллары да барды.)

ТОГЪУЗ ТУЛУКЪ БУДАЙ

Эртте заманда Бийаслан деп бир киши будай ёсдюрюп, кесинден артыгъын сатып тургъанды. Бийаслан бир кюн Нарсана базаргъа арба бла будай келтиргенди. Адамлагъа табыракъ болсун деп, будайны тогъуз тулукъгъа къуйгъанды. Биринчиден тогъузунчугъа дери бир бири ызын-дан келген тулукълагъа бирер пуд артыкъ будай сыйынып баргъанды. Бек гитче тулукъ эки пуд тарта эди.

Ол да алай этип бошагъанлай, Бийасланнга ючеулен келгендиле. Алда келген: «Барысын да мен аллыкъма», – дегенни айтханды. Экинчи келген: «Жартысын манга кьой, маржа», – деп тилейди. Ючюнчю адам а: «Ненчашар жетерик эсе да, тенг этип юлешейик», – деп тохтайды.

– Будайны ючюгюзге да тенг этерикме, – дегенди Бийаслан, тюзлюк этип.

– Тогъуз тулугъунгу ауурлугъу да тогъуз тюрлюдю сора ючюбюзге да тенг жетер ючюн, къайсыларын алыргъа боллукъду экен? – дегенди алгъа келген адам. – Онпудлукъну бла сегизпудлукъну алсам, тюз болурму?

– Угъай, сен алай алсанг, кългъан жети тулукъ будай эки адамгъа тенг юлешинирик туююлдю, – дегенди экинчи адам.

Урлукъ ала келгенле чотха-эсепге хазна болмагъанларына мыйыкъ тубюнден ышара, Бийаслан хар бирине ючюшер тулукъ будай бергенди.

Бийаслан ючеуленнге тогъуз тюрлю тулукъну тенг къалай юлешгенди?

***

Берилген эсеп-чотда тогъуз тулукъда элли тёрт пуд будай барды. Муну юч адамгъа тенг юлешип берсенг, хар бирине онсегиз пуддан жетеди (ючюшер тулукъдан). Эсепни бир ненча жауабы барды.

Ж а у а н л а р ы:

1. Биринчи адамгъа эки, алты, онпудлукъ; экинчиге – юч, жети, сегизпудлукъ; ючюнчюге – тёрт, беш, тогъузпудлукъ тулукъла же-

терге керекди.

2. Биринчи адамгъа – юч, беш, тогъузпудлукъ; экинчисине – эки, жети, тогъузпудлукъ; ючюнчю адамгъа уа – төрт, алты, сегизпудлукъ тулукъла.

3. Биринчи адамгъа – эки, жети, тогъузпудлукъ; экинчиге – юч, беш, онпудлукъ; ючюнчюсюне – төрт, алты, сегизпудлукъ тулукъла. (Бу чотну да баиша амалы барды).

БИЧЕН ЮЛЮШ

Бир тау элде жашы бла бир къатын жашап болгъанды. Аланы атлары, ийнеклери, къойлары, битеу барысы да – онжети мал эди. Жаш жазны-жаз узуну, солуу алмай, бичен этип, аны тишге къалагъанды. Къыш жетип, мал къолгъа къарагъан заманда жаш анасына:

- Башы сайын къойгъа, ийнекеге, атха да къаллай биришер бичен юлюш салайым?» - деп соргъанды.

- Кюн сайын хар атны аллына — алтышар, хар ийнекни аллына – төртюшер, хар къойгъа экишер бичен юлюш салсанг, малла къышдан къыйналмай чыгъарла, жашым, – дегенди анасы.

- Охо, анам, – деп, жаш, анасы айтханча этип, маллагъа аш юлюшле салгъанды.

- Маллагъа битеу да ненча аш юлюш салдынг, жашым? – деп соргъанды анасы ингирде.

- Барысына да къыркъ сегиз аш юлюш кетди, – дегенди жашы. – Атланы барына да ненча аш юлюш салгъан эсем да, ийнеклени барына да аллай бир салгъанма. Атлагъа бла ийнеклеге салгъан аш юлюшлени бирге къошуп тергегенде неллай бир юлюш бола эсе да, къойлагъа салгъаным да аллай бир болады.

Аланы ненча атлары, ненча ийнеклери, ненча къойлары болгъанды?

***

Битеу атлагъа салынган аш юлюшлени санын шарт этип, «бир кере» деп алсакъ, битеу ийнеклеге да аллай бир юлюш (бир кере), къойлагъа уа – атлагъа бла ийнеклеге салынган битеу юлюшле тенгли (эки кере) юлюш бичен кетеди. Эсе да, битеу маллагъа «төрт кере» бичен салынады – бу къыркъ сегиз юлюшдю. «Бир кере» дегенибиз – онеки юлюшдю. Алай болса, битеу атлагъа онеки юлюш (бир кере), ийнеклеге да аллай бир (онеки юлюш), къойлагъа жыйырма төрт юлюш (эки кере) бичен къорагъанды.

Энди эсепни шартын эсге алсакъ (хар ат башына алты юлюш, хар ийнек башына төрт юлюш, хар къойгъа эки юлюш бичен салынганды). Чотну жауабы алай чыгъады.

Ж а у а б ы. Эки ат, юч ийнек, онеки къой.

БЕШ ЦЎНЕК

Бир къарт кишини тёрт уланы болгъанды. Аланы ючюсю, айырылып, энчи юйле болуп жашагъандыла. Аталары, кичи жашын да юйдегили этип, беш саулукъ ийнек къуараргъа умут этгенди.

Бир кюн ол, юч жашына да барып, къыркъ бир ийнек санап къайтханды да, аланы чакъырып: «Хар биригиз кесигизни ийнеклеригизни тёртге бёлюп, бёлюнмей къалгъанын гитче къарындашыгъызгъа беригиз», – дегенди.

Юч жаш да малларын аталары айтханча, тёртге бёлюп, артыгъын кичи къарындашларына бергендиле. Алай бла кичи къарындаш беш саулукъ ийнек къоллу болгъанды.

– Экигизни ийнеклеригиз меникиледен артыкъ эдиле, энди тенг болгъандыла, – дегенди ийнек берген юч жашдан бири бирси экисинден.

Ал кезиуде аны ийнеклери ненча эдиле?

***

Къыркъ бир ийнекден бешисин кичи къарындашха берсек, отуз алтысы къалады. Алай эсе уа, юч къарындашны хар бирине он ийнек къалады. Энди кичи къарындашларына таматалары ненчашар ийнек бергенлерин билейик. Бу эки жорукъну бири болургъа боллукъду: юч жашдан экиси бирер ийнекден – эки ийнек, ючюнчюлери юч ийнек берирге неда эки жаш экишер ийнекден – тёрт ийнек, ючюнчю жаш бир ийнек берирге боллукъду. Эки жорукъда да юч жашдан бирлери бир ийнек бергенди. Алай эсе, кичи къарындашына бир ийнек берген жашны ийнеклери онюч эдиле (онеки эм кичи къарындашына берген ийнеги).

Энди эсибизни бу затха бёлейик. Ючюсюнден бири (къайсыны ийнеклери аз) бирси экисине: «Сизни ийнеклеригиз меникиледен кёп эдиле, энди тенг болдукъ», – дегенди. Алай эсе, эки жашны да кичи къарындашларына берген ийнеклерини саны бир кибикди. Биз хыйсап этгенден: эки къарындаш экишер ийнекден – тёрт ийнек, ючюнчю къарындаш а кичи къарындашына бир ийнек бергенди. Алай болгъанда, кичи къарындашына бир ийнек бергенни ийнеклери онюч, бирси экисини уа онтёртюшер болгъандыла.

Ж а у а б ы. Юч жашдан биринде онюч, бирси экисинде онтёртюшер ийнек болгъанды.

ЖЕМ БЕРУУ

Биреулен хар кюн сайын алты атха он къуйгъуч зынтхы берип тургъанды. Жем атланы жыл санларына кёре юлешингенди: байталгъа юч къуйгъуч, ючлюлеге – юч къуйгъуч, хар тай башындан а бирер къуйгъуч жем берип болгъанды.

Атланы иесине узакъ элден бир къаршы жууугъу кьонакъгъа келгенди. Олтуруп хапар айта тургъанларынлай, кьонакъбай сёз арасында атларына жем берген хапарын айтханды.

«Ненча байталынг, ненча ючлюнг, ненча тайынг болгъанын бир тергеп кёрейим», – деп, кьонакъ кёлюнден тергеп башлагъанды.

Кертиси бла да, ол адамны ненча байталы, ненча ючлю аты, ненча да тайы бар эди?

***

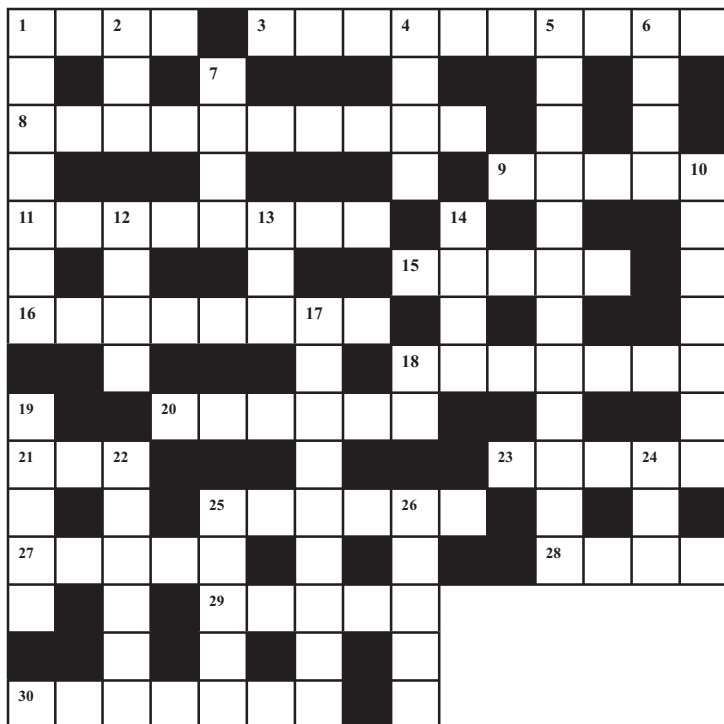
Байталланы саны экиден азды. Нек десенг, эки байтал болса, алагъа алты къуйгъуч жем керек болады да, кьалгъан төрт къуйгъуч жем төрт атха (ючжашарлагъа бла тайлагъа) жетмейди. Алай эсе уа – бирди. Алай болса беш атха жети къуйгъуч жем къалады.

Ючжашарла бла тайла ненча болгъанларын билир ючюн, байталланы саны тапханда этгенибизча этебиз. Эсе да, ючлюлени саны бир туююлдю, ючлю ат бир болса, беш атны төртюсю тай болады да, бир ючлю эм төрт тайгъа алты къуйгъуч жем кетерикди. Алай, жем – жети къуйгъучду. Тюз мунуча, ючлюлени саны экиден кёп болмагъанын толу билебиз. Нек десенг, ючлюле юч болсала, алагъа алты къуйгъуч жем, кьалгъан атлагъа (эки тайгъа) эки къуйгъуч жем – битеулей сегиз къуйгъуч жем керек боллукъду. Бу уа – жети къуйгъучдан озуп кетеди. Былай тергеу этип, ючлюлени саны төрт да, беш да болмагъанын тохташдырабыз. Алай, ючлюле экидиле десек, тайла юч боладыла. Алагъа (эки ючлю бла юч тайгъа) жети къуйгъуч жем кетерикди.

Ж а у а б ы. Бир байтал, эки ючлю, юч тай.

С Ё З Б Е Р

Эһине: 1. Тонгуз бала. 3. Тышы – жылтырауукъ, ичи – ... . 8. Жулдузла жыйыны (Большая медведица). 9. Мухаммат фыйгамбарны аты. 11. Ашыгышлы, бек терк. 15. Къарангы, билимсиз адам. 16. Бек кьаты кюсеу, тансыкъ болуу. 18. Уууч тенгли бир жюн. 20. Уллу кьолан жьртхыч киштик. 21. Киеу адыр. 23. Бурма кьозу теричик. 25. Стол артыны иеси. 27. Бир бири юслерине бийигине жыйыу. 28. Кёп, бек кёп, сёз ючюн, ёре... 29. Урлукъ «баласы». 30. Кьойну «кьалагы».

Ёресине: 1. Бегим, оноу. 2. Ач кьарынны «тарыгы». 4. Кеси айтыр да, кеси кюлор. 5. Сейир-тамаша этиу. 6. Кьол тирмен. 7. Аны бла кертме ашагъан кьоркьуулуду. 10. Бегеуол. 12. Тюз, ангылашыныулу (айтыргъа). 13. Болум. 14. Исси кюнде «туман». 17. Кьаллай адам тишлемейди? 18. Тартылгъан мирзеу. 19. Балта бла кесилген агъача кыйыр. 22. Жукьусу келгенни теке кьылыгы. 24. Ол басханны ат биледи. 25. Агъач жарашдыручу станок. 26. Кюйдюрюлген акъ таш.

Сёзберни ТОКУМАЛАНЫ Хусейин жарашдыргъанды.

Журналны тёртюнчю номеринде басмаланган сёзберни жууаплары

Эһине: 1. Кьучакъ. 3. Гургун. 8. Мурдар. 9. Халат. 10. Эр киши ат. 11. Чоллакъ. 13. Ниет. 17. Окъ. 18. Кьумурсха. 20. Ай. 21. Сакьал. 22. Гюрен. 24. Артыкъ. 25. Ёр.

Ёресине: 1. Кьамичи. 2. Чартлауукъ. 4. Учхун. 5. Гюлте. 6. Нато. 7. Оракъ. 12. Ауузлукъ. 14. Илкирле. 15. Толан. 16. Ажиген. 19. Уста. 23. Эр.

АТЛАРЫ

КЯЗИМГЕ – 150 ЖЫЛ

КЪУЛИЙЛАНЫ КЪАЙСЫН. Алтын сыбызгы. <i>Назму</i>	3
ОТАРЛАНЫ КЕРИМ. <i>Назмула</i>	4
ЗУМАКЪУЛЛАНЫ ТАНЗИЛЯ. Шайырланы шайыры. <i>Назму</i>	5
ЭФЕНДИЛАНЫ САЛИХ. Кязим бла Къайсын. <i>Статья</i>	6
ШАУАЛАНЫ ХАСАН. Ёмюрлюк жырчы. <i>Статья</i>	18
БЕЗЮЛАНЫ АХМАТ. Кязим. <i>Статья</i>	28
АБДУЛЛАХ БЕГИЙ-УЛУ. Сюймеклик – жаннет чыпчыкъ. <i>Статья</i>	30
ЭТЧЕЛАНЫ МУЗАФАР. Кязимни жыр дуниясындан.	52

БИЗНИ ТАНЗИЛЯ

КЪУЛИЙЛАНЫ КЪАЙСЫН. Фахмуну кючу. <i>Статья</i>	55
КАУФОВ ХАЧИМ. Танзиля. <i>Статья</i>	56
БЕППАЙЛАНЫ МУТАЛИП. Ёмюрлюк сен, ариулукъ. <i>Назму</i>	59
ТОЛГЪУРЛАНЫ ЗЕЙТУН. Танзиляны суратлау дуниясы. <i>Статья</i>	62
ЁЗДЕНЛАНЫ АЛЬБЕРТ. Бизни Танзиля. <i>Назму</i>	73
ДОДУЛАНЫ АСКЕР. Къадары ышаргъан. <i>Статья</i>	76
ТОКУМАЛАНЫ ЖАГЪАФАР. Не ахшыды бу дунияны кёргеним.	74
ТАНЗИЛЯНЫ КЪАЛАМ КЪАРЫНДАШЛЫРЫНЫ СЕЗЛЕРИ. <i>Оюмла</i>	82
ЗУМАКЪУЛЛАНЫ ТАНЗИЛЯ. <i>Назмула</i>	84

УЛУ ХОРЛАМНЫ 65-ЖЫЛЛЫГЪЫНА

ЗАНКИШИЛАНЫ ХУСЕЙИН. Маршалны шуёху. <i>Очерк</i>	98
---	----

ПОЭЗИЯ

ЛАЙПАНЛАНЫ БИЛЯЛ. Къайсынны, Хамзатны да эсегере.	102
БАТЫРБЕКЛАНЫ ХАМЗАТ. <i>Назмула</i>	106

АТТОЛАНЫ МАГОМЕТ. Заман бла келишген. <i>Статья</i>	118
---	-----

ПРОЗА

АКЪАЙЛАНЫ ТАХИР. Фазийля. <i>Роман</i>	124
ЗАНКИШИЛАНЫ ХУСЕЙИН. Чаначыгъым учханда. <i>Повесть</i>	162

ПОЭЗИЯ

САРБАШЛАНЫ АЛЕНА. Замансыз ёчюлген жулдуз. <i>Статья</i>	178
ТЕММОЛАНЫ ХАМИТ. <i>Назмула</i>	184

ЁМЮРЛЕНИ ТЕРЕНИНДЕН

УЛБАШЛАНЫ САНИЯТ. Тукъум таурухла.	190
БОТТАЛАНЫ МУХТАР. Халкъла къадары. <i>Статья</i>	194

КЪОНАКЪЛАНЫ ХАСАН. Сабийни дунясын жарытхан доктор. <i>Статья</i>	203
--	-----

ЧАМХАНА

ЖУРТУБАЙЛАНЫ МАХТИ. <i>Чам хапарла</i>	206
---	-----

БИЛЛЯЧА

Тергеу элберле.	214
----------------------	-----

ТОКУМАЛАНЫ ХУСЕЙИН. Сёзбер.	221
----------------------------------	-----

МИНГИ ТАУ / ЭЛЬБРУС / № 5 (147)

*Литературно-художественный
общественно-публицистический журнал*

На балкарском языке

Соучредители
Министерство культуры КБР,
Союз писателей КБР

Свидетельство о регистрации № 0037 от 16 декабря 1998 г.

Технический редактор, компьютерная верстка *Л. М. Абаева*
Корректор *Р. А. Боттаева*

Подписано в печать 02.10.09. Формат 60х90¹/16. Бумага офсетная. Гарнитура Times New Roman PS MT. Печать офсетная. Усл. печ. л. 14,00
Уч.-изд. л. 12,50. Тираж 1650 экз. Заказ №. 171. Цена свободная. Адрес редакции: 360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5. Отпечатано ГП КБР «Республиканский полиграфкомбинат им. Революции 1905 года». КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 33.

Редакция авторла бла къагъыт байламлыкъ жюриютмейди. Къол жаз-малагъа кесамат этилмейди, ала ызларына къайтарылмайдыла. Басмаланган затланы авторларыны оюмлары бла редколлегияны кёз къарамы бирча болмазгъа боллукъду. Мында чыкъгъан материалланы баиша жерде басма-лагъанда: «Была «Минги Таудан» алыннгандыла», – деп чертген борчду.